

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС  
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ  
1941–1945 РОКІВ»**

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

# **ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН**

## **СПЕЦВИПУСК**

*З ДОСВІДУ РОБОТИ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ  
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ  
1941–1945 РОКІВ»*

**м. Київ  
2013**

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. – Спецвипуск: 3 досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – 198 с.**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук,  
Л.В. Легасова (голова колегії), О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),  
О.М. Майборода, І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),  
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),  
С.В. Нікітіна (верстка)

*Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», протокол № 8 від 22 листопада 2013 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 28 листопада 2013 р.*

© Меморіальний комплекс  
«Національний музей історії  
Великої Вітчизняної війни  
1941–1945 років»  
© Автори статей

# ЗМІСТ

---

## НАУКОВІ СТАТТІ ..... 5

*Іван КОВАЛЬЧУК*

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК..... 5

*Любов ЛЕГАСОВА*

ДО ПИТАННЯ ПРО НАУКОВУ КОНЦЕПЦІЮ РОЗВИТКУ  
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ..... 15

*Віра ФОМІНА*

ДЕЯКІ МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ  
ГОЛОВНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ..... 29

*Володимир СІМПЕРОВИЧ*

ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ  
ЯК ОСНОВА МУЗЕЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ..... 40

*Людмила РИБЧЕНКО*

МЕТОДИКА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ  
ДОЛЬ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ВОЇНІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ .... 52

*Ірина ВАСИЛЬЄВА*

ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО В ЕКСПОЗИЦІЙНОМУ ВТІЛЕННІ  
ТЕМИ «ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ» ..... 65

*Ірина ЄРМОЛАЄВА*

ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОНДОВІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ .... 76

*Анна ЖУКОВСЬКА, Михайло ФІЛОНЕНКО*

ОСОБОВІ СПРАВИ ГЕРОЇВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ..... 84

*Наталія ФІЛАТОВА*

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ  
ЕКСКУРСОВОДІВ У МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ ..... 104

*Інна СЕРБІНА*

ОСНОВНІ МЕТОДИЧНІ ПРИНЦИПИ РОБОТИ З ДИТЯЧОЮ АУДИТОРІЄЮ ..... 110

*Валерій ГРИЦЕНКО*

ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ – ВАЖЛИВИЙ МЕТОД ПРЕЗЕНТАЦІЇ МУЗЕЮ ..... 116

*Тамара КУЦАЄВА*

МУЗЕЙНИЙ ВІДВІДУВАЧ: ХТО ВІН? (Аналіз соціально-музейного опитування відвідувачів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» у 2009–2010 рр.) ..... 122

**РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ** ..... 136

*В. ТРОФИМОВИЧ, В. МАРЧУК*

НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ ПРО СЛАВУТСЬКИЙ ТАБІР  
ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ..... 136

*Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА*

ЕПІСТОЛЯРНА СПОВІДЬ ЗАХИСНИКІВ ВІТЧИЗНИ ..... 139

*Світлана КОСТИЛЕВА*

ІНШИЙ ПОГЛЯД НА ОКУПАЦІЮ КИЄВА ..... 142

*Катерина ДВІРНА*

СТОРІНКАМИ НІМЕЦЬКИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ..... 144

**НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ СПІВРОБІТНИКІВ**

**МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ. Бібліографічний бюлетень (1994–2013 рр.) .... 146**

Наукові статті в монографічних, колективних,  
енциклопедичних і довідкових виданнях ..... 146

Статті в наукових журналах і конференційних збірниках,  
наукові доповіді та повідомлення ..... 152

Науково-популярні статті, інтерв'ю ..... 175

**НАШІ АВТОРИ** ..... 196

---

## НАУКОВІ СТАТТІ

---

УДК 069(1-4):069.6

© Іван КОВАЛЬЧУК

### МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

*Розглядаються питання становлення та розвитку Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Детально висвітлюється будівництво музею, особливості конструкції та функціонування складників скульптури «Батьківщина-мати», характеризуються інші об'єкти, розміщені на території Меморіалу. Акцентовано увагу на масштабах і значенні фондкових колекцій, модерності експозиції, кадровому і науковому потенціалі. Окреслюються перспективи музейної установи.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, скульптура «Батьківщина-мати», суцільнозварна споруда, унікальне обладнання, монументальний ансамбль, Вогонь Слави, галерея, експозиція, модернізаційна модель.

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» став справжнім символом всенародного подвигу, важливим центром увічнення пам'яті про переможців у вікопомній битві з нацизмом і фашизмом, осередком рецепції і трансляції історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, невід'ємною часткою архітектурного ландшафту та найвідоміших архітектурно-меморіальних форм Києва. Його унікальна художньо-архітектурна домінанта – величний монумент «Батьківщина-мати» понад 30 років височить на Дніпрових схилах. Меморіал знають і по всій Україні, й далеко за її межами, до нього прокладають стежки колишні воїни та їхні нащадки, люди похилого віку та молодь, іноземні урядові делегації та численні туристи. З часу відкриття Меморіального комплексу 9 травня 1981 р. з головною експозицією музею ознайомилися майже 27 млн осіб із 200 країн світу.

Задум і рішення про створення в Києві музею Великої Вітчизняної війни виникли в червневі дні 1943 р., коли ще точилися запеклі бої за визволення України. 12 червня 1943 р. була прийнята Постанова ЦК КП(б)У «Про утворення музею Вітчизняної війни українського народу» [4, 75]. Проте першочергові завдання відбудови країни і розвитку економіки та соціальної сфери радянської держави відсунули питання створення музею до середини сімдесятих років минулого століття.

Одним із попередників сучасного музею слід вважати республіканську виставку «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», відкриту в квітні 1946 р., а в жовтні прирівняну до музеїв 1-ї категорії. Її колекції налічували понад 13 тисяч експонатів. Слід відзначити, що рішення про її створення було прийнято ще 19 травня 1944 р. постановою ЦК КП(б)У «з метою широкого показу та ознайомлення трудящих з видатною боротьбою українського народу в тилу ворога в часи Великої Вітчизняної війни...» [8, 34]. Після закриття цієї своєрідної музейної установи на початку 1950 р. її матеріали було передано до фондосховищ Державного історичного музею, на базі якого в 1970 р. організовано підготовчу групу зі створення музею історії війни. Ще раніше, 10 червня 1967 р., Рада Міністрів Української РСР прийняла Постанову «Про проектування Музею – Україна у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. з панорамою оборони та визволення міста Києва» [1, 54–55].

17 жовтня 1974 р. на честь 30-річчя визволення України від нацистсько-фашистських загарбників на Печерську, у колишньому Кловському палаці, було урочисто відкрито «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Він одразу привернув увагу громадськості та численних відвідувачів. Тоді ж стало очевидним, що важливість події, масштаби теми, колекція музейного зібрання потребують іншої наукової концепції та спеціального приміщення. Розпочалася грандіозна робота зі створення Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», який було урочисто відкрито 9 травня 1981 р.

Ураховуючи значення Меморіального комплексу як унікальної пам'ятки вітчизняної культури, з метою збереження його історико-культурних цінностей 21 червня 1996 р. Указом Президента України музею надано статус Національного. Відтоді він має назву Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».

Зведений на високих відрогах правобережних дніпровських схилів, Меморіальний комплекс увібрав усе найсуттєвіше, найхарактерніше, що було відтворено в тисячах меморіалів і пам'ятників, споруджених в Україні та на просторах СНД на знак безсмертного подвигу нашого народу під час Великої Вітчизняної війни, і сам став неоціненною скарбівнею вітчизняної культури, невмирущої пам'яті і слави.

Величний Меморіал у столиці республіки проектувався і споруджувався впродовж кількох років, перший його ескізний проект датований 1973 р. Будова перебувала на постійному контролі у ЦК Компартії України, особисто у першого секретаря ЦК В.В. Щербицького, другого секретаря О.А. Титаренка, усього Політбюро, а також у Ради Міністрів Української РСР на чолі з О.П. Ляшком. Спорудження Меморіального комплексу було справою честі міста-героя на Дніпрі.

Будівельні роботи розпочалися в 1974 р. Керувати ними доручили народному художнику СРСР Є.В. Вучетичу. Був прийнятий його форпроект – увінчати комплекс величезною фігурою Батьківщини-матері. Місце підібрали на високих пагорбах сивочолого Славутича. Однак передчасно пішов із життя Є.В. Вучетич. Його задум про створення Меморіального комплексу втілював у життя авторський колектив

архітекторів та скульпторів Москви і Києва у складі В.Д. Єлізарова, Є.М. Стамо, В.З. Бородая, Ф.М. Согояна, Г.М. Кислого та інших [7]. Саме їм довелося пройти весь шлях – від творчого задуму до незліченних деталей його реалізації.

Усі роботи, пов'язані з будівництвом Меморіалу, були повністю перенесені в Київ. У них брали участь сотні архітекторів, конструкторів, будівельників найрізноманітніших спеціальностей, учені десятків науково-дослідних й академічних інститутів. Комплекс будувала вся радянська країна. Унікальне обладнання надходило з підприємств Москви, Ленінграда, Красноярська, Краматорська, Свердловська, Волгограда, Улан-Уде, Кривого Рогу, Ташкента, Нальчика та інших міст Радянського Союзу. Значну допомогу надали великі промислові об'єднання столиці України. Основні роботи виконували зодчі «Гіпрограду», будівельники тресту «Київміськбуд-4» та робітники Київського заводу ім. Паризької Комуни, а також учені прославленого Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона. Будівництво стало народною справою, про що свідчить, наприклад, такий факт: неодноразово на площі в 40 гектарів (зокрема й ландшафтному парку) одночасно працювали близько трьох тисяч осіб.

У 1977 р. була виготовлена скульптура «Батьківщина-мати» в гіпсі в 1/9 натурального розміру [10, 55]. Грандіозний задум доручили матеріалізувати Київському заводу ім. Паризької Комуни. Тривалі експерименти переконали в тому, що зводити монумент треба тільки з листової нержавіючої сталі завтовшки півтора міліметра.

Однак у світі не існувало суцільнометалевих скульптур, отже, і досвіду їхнього створення не було. Постає необхідність самостійного розв'язання безлічі великих і малих проблем. Наприклад, такої: майже повсякчас у високості над Дніпром «гуляють» шестибальні вітри, що часто переростають у шторм. Це значить, що потрібен каркас, здатний витримувати натиск найсильнішого вітру без шкідливих наслідків для скульптури. Інша загроза: перепади температур на широті Києва сягають 60 і більше градусів за Цельсієм, від чого скульптура буде скорочуватись і видовжуватись принаймні в межах півметра. Яким чином зробити так, щоб ця зміна довжини не деформувала монумента й не створювала перенавантаження для конструкцій? Або ще: яким чином збільшити скульптуру вдев'ятеро, зробивши її досконалішою від перехідної моделі? Ці та інші проблеми були успішно розв'язані. Скульптуру роз'єднали на 21 блок. Кожен з них збільшували окремо. Нижні блоки, що не містять окремих складностей конфігурації, збільшували за допомогою сітки координат, решту – виліпили в натуральну величину. Потім кожен з них розділили на кілька частин, обережно вантажили на трейлери й вивозили на дніпровську кручу, де знову монтували.

Монумент і справді вийшов грандіозний. Фігуру жінки зі щитом і мечем у руках встановлено на конусному п'єдесталі 40-метрової висоти (загальна висота – 102 м, вага – близько 500 т), висота самої скульптури – 62 м.

Скульптура «Батьківщина-мати» – це унікальна суцільнозварна сталева споруда, яка складається з трьох шарів: основного сталевих каркаса вагою понад 280 т, допоміжного каркаса з обшивкою вагою 108,2 т і самої обшивки з півтора-міліметрової

нержавіючої сталі вагою близько 70 т, яку виготовлено з 27 багатотонних блоків на заводі та спеціальним трайлером доставлено на місце. Установку й монтаж блоків здійснено за допомогою спеціального крана, який підняли на 40-метрову висоту. Усього під час монтажу було покладено близько 30 км зварювальних швів. Коли дивитися на скульптуру із землі, важко повірити, що, наприклад, той невеличкий щит, який тримає в руці «сталева жінка», має розміри 12х8 м; меч у правиці – довжину 16 м, а вага його, як і щита, сягає 12 т. На вістрі меча є спеціальний пристрій для гасіння коливань вітрового навантаження.

Для пересування людей і технічного обслуговування скульптури всередині змонтовано два унікальних ліфти – похилий і вертикальний. На висоті 22 м і 35,5 м обладнано оглядові майданчики для відвідувачів. Скульптура, як і Меморіал загалом, є унікальним складним механізмом. З метою контролю за станом усіх конструкцій встановлено суворий порядок геодезичних та інструментальних обстежень. Регулярні щорічні огляди засвідчують відсутність будь-яких відхилень від динамічної рівноваги. За висновками провідних фахівців, монумент «Батьківщина-мати» стоятиме понад 150 років [3, 19]. Неодноразово скульптуру відзначали в різноманітних рейтингах.

За стилістичними рисами скульптура еkleктична, зовнішня статичність переведена в план внутрішньої наповненості образу, але пластична узагальненість дещо геометризованих форм трансформує сенс скульптури у сферу ідеологічно-пропагандистської тріумфальності. Постаць, що синтезує риси радянського мистецтва довоєнної доби з культом ренесансного ідеалу фізично й естетично розвиненої людини, є зразком міфологізованого мистецтва панівної на той час течії соціалістичного реалізму [5, 631].

Проте статуя Батьківщини-матері – лише домінанта складного монументального ансамблю, що займає близько 12 га на невеликому правобережному плато столиці України. Комплекс об'єднує споруди, оглядові платформи, відкриті майданчики військової зброї та техніки і скульптурні групи із бронзи та каменю, в яких укарбовані епізоди боротьби з нацизмом і фашизмом. Меморіал має продуману просторово-композиційну побудову, покликану якнайповніше розповісти про подвиг народів колишнього Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни. Меморіальний комплекс, окрім головної експозиції, має і постійну реліквійну експозицію, присвячену нашим землякам, які брали участь у локальних війнах та збройних конфліктах за межами СРСР, перебуваючи в лавах Радянської армії.

Шлях до головного пам'ятника відкривається від старовинних Московських воріт у кріпосних земляних валах Києво-Печерської фортеці, що колись захищали Київ із півдня. Пройшовши через них, можна охопити поглядом увесь архітектурно-монументальний ансамбль: бойові машини, які громили ворога в дні війни, а нині навечно застигли в спокійних експозиційних порядках, плоску чашу, де, роздмуханий вітрами, що пролітають над пагорбом, у особливі дні багровіє Вогонь Слави, і статую Батьківщини-матері. На майданчиках з лівого боку гранітних сходів центральної алеї встановлено 76-мм гармати зразка 1942 р., що були одними з найкращих у роки війни [5, 630].

Тут, на порозі Меморіального комплексу, відвідувач має можливість замислитися не тільки про минулі часи, а й про сьогодення, адже перед ним і мирна земля, уквітчана в дні літа чи вкутана снігами звичної київської зими, і по-музейному вишикувані літаки, гармати та танки, і щастя нинішніх днів, і звитяжна Батьківщина, що перемогла. Ансамбль сприймається багатогранно. Ще не ввійшовши в його межі, бачиш його як єдине ціле і як точку відліку, поріг величезного простору, в котрому частинами є зелені пагорби давнього княжого Звіринця, простори Дніпра й зарічні далі, де у прозорому мареві акуратними рожево-білими кубиками височіють нові квартали.

Архітектурно-просторова концепція Меморіального комплексу має три головні символіко-скульптурні акценти з індивідуальними пластичними особливостями. Усі структурно-композиційні елементи взаємопов'язані і взаємоузгоджені.

Прикметне місце в комплексі Меморіалу належить просторовій галереї, яка є своєрідним переходом від сходів до головної площі з алеєю міст-героїв і, власне, споруди музею та складається з багатофігурних композицій: «Перші прикордонні бої», «Нескорені», «Рух Опору», «Тил – фронту». Автори – скульптори В. Бородай, В. Швецов (за участю О. Дяченка, В. Калуєва, А. Куца, Ю. Марченка, Є. Прокопова, В. Проскурова, О. Редьки, В. Рябчука). В архітектурні форми вмонтовано майже 100 бронзових горельєфних постатей (заввишки 5, 5 м) [5, 631]. Архітектурно-просторова побудова галереї, вмотивованість і багатозначність кожної деталі, узгодженість цього своєрідного пантеону Слави з усім Меморіальним комплексом, атмосфера тривоги і навіть болю, врівноважена образом Батьківщини-матері й символом Вогню Слави, – все це вмотивований художньо-образний пролог до інтер'єрної експозиції музею [9, 5]. Відзначаючи певну послідовність і стриманість художньо-стилістичних засобів, що підпорядковується створенню узагальненого образу воюючого народу, автори-митці прагнули максимально індивідуалізувати кожний персонаж, удаючись до найрізноманітніших пластичних прийомів і композиційних побудов [6, 26]. Бронзові постаті прикордонників, нескорених мирних жителів, підпільників, партизанів, трудівників тилу, виконані в техніці барельєфа і горельєфа, захоплюють своєю експресією і переконливістю.

Особливого смислового звучання набуває образ скорботної і незламної матері, яка вирядила на фронт синів, – єдина бронзова постать галереї, що стоїть повністю відокремлено. Але композиційно й логічно вона поєднується з чашею «Вогонь Слави», що видніється над нею у розриві бетонних конструкцій, а також перегукується з образом Батьківщини-матері.

Входячи під зводи галереї, занурюючись у її простір, відвідувач ніби відчуває певну тривогу: здається, що тінь війни закриває небо, яке лишень щойно піднімалося над нами всією своєю невимірною світлою висотою. Декілька кроків – і ось уже не видно за гранню темряви скульптури звитяжної Батьківщини, немов відсунуто її в незвідану даль війни. Образи воєнного лихоліття обступають нас у всій суворій правді, але ось в одному з колодязів, пробитих у склепінні галереї, раптом відкривається статуя: вона видніється лише наполовину, і від цього видається ще недосяжно далекою. Але вона є, її ребристі відблиски падають у напівтемряву галереї, частково перетворюючи

всю її атмосферу, надаючи новий смисл її скульптурному ансамблю. «Внутрішній» час монумента, що символізує шлях до Перемоги, тобто час минулий, перегукується з нинішнім, абсолютним: історія і сучасність зливаються воєдино; день нинішній трансформується, збагачений пам'яттю минулого. Над галереєю встановлено чашу «Вогонь Слави» (діаметр 16 м), на якій напис: «Вічна слава героям». Уперше вогонь запалено в день відкриття Меморіалу 9 травня 1981 р. від Вічного вогню з могили Невідомого солдата у парку Слави [5, 631].

Складне завдання стояло перед скульпторами – продовжити монументальну оповідь, вивівши її з галереї на загальну площу, де розміщено багатофігурні скульптурні групи кругового огляду. Трудівники тилу, зображені в галереї, передають зброю бійцям Червоної армії. Розміщена біля portalу галереї чотирифигурна композиція ніби виринає з пагорба як породження незламної сили воїнства. Пластичні засоби, художні елементи скульптури, характеристики образів пов'язані зі стилістикою внутрішніх зображень, але вже передбачають і художню структуру гігантської композиції «Форсування Дніпра». У цьому творі масштабні виразні об'єми, чіткі динамічні силуети, напружено-стриманий ритм яскраво передають атмосферу вирішального наступу, коли потрібна лише перемога, хоча б і ціною життя. Розміщена серед водоймища 35-метрова скульптурна група «Форсування Дніпра», що складається з 15 бронзових фігур, – значне досягнення монументальної пластики, яке в Меморіальному комплексі, крім функціонального значення, засвідчує невичерпні можливості творів мистецтва [2, 7].

Поряд з цією композицією – алея міст-героїв з відповідними бронзовими назвами на гранітних пілонах. У день відкриття Меморіалу представники міст-героїв передали капсули зі священною землею, які були навечно закладено у мармурові ніші.

Головний експозиційний корпус музею – триповерхова споруда (висота – 40 м), що є одночасно п'єдесталом для статуї «Батьківщина-мати», яка увібрала кращі риси й характер берегині життя, захисниці всього сущого. Приміщення музею має два підземні й два наземні поверхи, над ними – Зал Слави. На першому і другому поверхах містяться експозиційні та кінолекційні зали, службові й технічні приміщення. На підземних поверхах – інженерно-технічні служби.

Кульмінацією Меморіального комплексу є музейна експозиція, присвячена контрапунктній події національної та світової історії, яка акумулювала понад 15 тисяч предметів і займає 15 анфіладно розміщених залів площею п'ять тисяч квадратних метрів. Вони концентрують основні досягнення модерної світової історіографії, музеології, комеморативних стратегій. Експозитарний вимір музею був переглянутий провідними музеєзнавцями в 1994–1995 рр. у контексті історичних зрушень 90-х рр. минулого століття.

Поєднавши методологічні параметри макро- та мікроісторії, соціальної, усної, гендерної, локальної історії та історії повсякдення, експозиційний простір Меморіалу покликаний донести до відвідувача думку про те, що, незважаючи на плін часу, зміни соціально-економічних умов та політичної карти світу, попри безумовну переоцінку цінностей у суспільстві та світоглядних орієнтирів громадян, Перемога над нацизмом і

фашизмом, героїзм та жертовність народу у війні не підлягають девальвації. Перемога та пам'ять про неї – категорії вічні.

Музейні реліквії, архівна документалістика та автокомунікативні джерела аргументовано й послідовно відтворюють міжнародну обстановку 30-х рр. XX ст., достовірно показують причини війни, катастрофу радянських Збройних сил на початковому її етапі – відступ, оточення, втрати, всебічно розкривають хід великомасштабних переможних битв, створення та діяльність антигітлерівської коаліції, рух Опору. Ґрунтовно відтворено в експозиції стратегічне місце України як одного з центральних плацдармів війни, переконливо показано всенародний, масовий характер боротьби проти нацистів, роль українського народу у створенні матеріальних і технічних передумов Перемоги.

Створена за всіма теоретичними та практичними позиціями сучасного розуміння музейно-експозиційної стратегії, ансамблево-просторова площа музею всебічно розкриває внутрішній світ учасників та сучасників воєнного буття у всій його багатоаспектності, створює часовий і стильовий контекст, візуалізує епоху та середовище побутування. Образне осягнення історії і наукової канви, концентрація яскравих, виразних сюжетів, що запам'ятовуються, дають не просто суху інформацію про життя, а й змушують співпереживати, емоційно сприймати, запам'ятовувати та осмислювати побачене. Рух від композиційної домінанти до цілісного середовища, об'ємно-просторового ансамблю – ось ключові ідеї головної експозиції Меморіального комплексу.

За масштабами та значенням фондкових колекцій музей є одним із найбільших в Україні. Його зібрання, яке постійно поповнюється, нараховує близько 400 тисяч музейних предметів. Це дає змогу оновлювати й вдосконалювати головну експозицію та постійно діючі тематичні реліквіїні: «Трагедія і доблесть Афгану», «На чужих війнах», а також щорічно створювати різноманітні виставкові проекти.

Пам'ять про війну є тим ментальним ланцюгом, який поєднує кілька поколінь наших співгромадян. Продукована Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» модель національної пам'яті та комеморативна практика відповідають патріотичним настроям відвідувачів, викликають почуття шанобливого ставлення до покоління воєнної епохи й спрямовані на фіксацію пам'яті про мільйони полеглих, об'єктивне висвітлення історії Другої світової і Великої Вітчизняної війн, історичне значення перемоги над нацизмом і фашизмом для світової цивілізації, утверджують ідеали миру, злагоди й гуманізму.

До складу Меморіалу входять також виставковий корпус з постійною реліквієюною експозицією про участь українців у збройних конфліктах за кордоном, а також особняк командувачів військ Київського військового округу.

Серед зелених пагорбів музейного ландшафту, на спеціальних майданчиках розміщено експозицію бойової техніки часів Другої світової війни та зброї періоду війни в Афганістані 1979–1989 рр.

У 2001 р. ліворуч від центральної алеї встановлено пам'ятник воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни (скульптор В. Зноба, архітектор М. Жариков).

Колектив музею складається з висококваліфікованих спеціалістів; серед них – доктори та кандидати наук, практики-музеєзнавці, багато з яких відзначені урядовими нагородами, відзнаками та почесними званнями. Відповідна фахова підготовка науковців забезпечує високий рівень науково-дослідної, науково-методичної та науково-освітньої роботи.

Органічним складником багатогранної діяльності Меморіального комплексу є наукова робота. Серед доробку наукових співробітників музею – ґрунтовні висліди з історії найбільшого мілітарного конфлікту XX століття, публікації історичних документів, музеєзнавчі розвідки теоретичного та практичного спрямування, наукові дослідження з проблематики музейної педагогіки, психології, соціології тощо.

Продовжується втілення модерних методик екскурсійного обслуговування відвідувачів. Окрім оглядових і тематичних екскурсій, запроваджені підйоми на оглядові майданчики (відмітка + 36,5 м і відмітка + 91 м). Для відвідування відкриті літак Лі-2, гелікоптер Мі-24В та реактивний винищувач МіГ-23.

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років вирізняє стійка, роками сформована система співробітництва з низкою державних інституцій, наукових установ, ВНЗ і музеїв України та світу. Серед них – Державна архівна служба України, Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Музей історії Другої світової війни у Гданську (Польща); Центральний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Москві (Російська Федерація); Державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Мінську (Білорусь); Музей словацького національного повстання у Банській Бистриці (Словаччина) тощо. Такий формат партнерства значно збільшує науковий потенціал музею, розширює його можливості як науково-дослідницької інституції. За роки існування Меморіальний комплекс став одним із провідних науково-дослідних та музейно-методичних центрів з воєнної історії України.

Життєдіяльність Меморіального комплексу забезпечує високопрофесійний інженерно-технічний та господарський персонал. Технічне господарство поповнюється сучасним музейним обладнанням, світловим і звуковим оснащенням, модерними технічними засобами інформації. Нині завершено процес комп'ютеризації основних сфер діяльності музею, розпочато віртуалізацію експозиційно-просторових площ.

За роки діяльності Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років прийняв майже 27 млн відвідувачів з усіх куточків України та 200 країн світу, співробітниками проведено близько 300 тисяч екскурсій, понад 8 тисяч освітньо-комунікативних заходів; створено сотні реліквійних, документальних, тематичних виставок, у тому числі й міжнародних. Це свідчення того, що музей вийшов не тільки на європейський, а також і на світовий рівень. Повсякчас зростаюча кількість відвідувачів Меморіального комплексу, їхня участь у музейних заходах, жива реакція на матеріали тематичних виставок і постійно діючих експозицій, прагнення громадян надати допомогу в пошуку нових документів і речових пам'яток переконує в тому, що концептуальна стратегія роботи колективу Меморіалу обрана правильно.

На порядку денному колективу Меморіального комплексу – подальша продуктивна робота задля еволюціонування всіх складників його багатогранної діяльності. Вибір модернізаційної моделі розвитку визначається не стільки необхідністю подальшого «виживання» в умовах ринкових відносин, скільки нагальною потребою удосконалення самої музейної практики, постійного підведення під неї нових методологічних підходів у світлі останніх глобалізаційних, соціальних, технологічних та інформаційних викликів часу.

Нездоланний, грізний і водночас героїчний шлях до Перемоги став домінуючою темою художньо-архітектурного ансамблю над Дніпром, основою його концептуальних рішень.

### **Джерела та література:**

1. Документи з історії створення Меморіального комплексу // Музей війни народної. Збірник наукових статей / Під заг. ред. О.С. Артемова. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 1999. – С. 53–60.
2. Ковальчук І. Символ Перемоги / І. Ковальчук // Іменем Закону. – 2013. – № 18–19. – С. 6–7.
3. Ковальчук І.П. Забезпечення життєдіяльності Музею / І.П. Ковальчук // Музей війни народної. Збірник наукових статей / Під заг. ред. О.С. Артемова. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», 1999. – С. 19–20.
4. Легасова Л. Головний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Воєнна історія. – 2006. – № 1-3. – С. 75–83.
5. Легасова Л. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Л. Легасова, М. Протас, Г. Склярченко // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 2: М – С / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 629–631.
6. Павлов В. В честь Великой Победы / В. Павлов // Искусство. – 1982. – № 5. – С. 25–27.
7. Сидоренко Б. Створено на віки! / Б. Сидоренко // Радянська Україна. – 1981. – 21 травня.
8. Смірнова В.І. Біля витоків фондової колекції Меморіального комплексу / В.І. Смірнова // Музей війни народної. Збірник наукових статей / Під заг. ред. О.С. Артемова. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 1999. – С. 34–36.
9. Харчук Н. Роль образотворчого мистецтва у створенні величного Меморіалу / Н. Харчук // Образотворче мистецтво. – 1982. – № 1. – С. 5–6.
10. Ющенко К.А. Сварная конструкция скульптуры «Мать-родина» в Киеве / К.А. Ющенко, В.И. Новиков, Б.И. Максимович, В.В. Фомин, В.Г. Сапьян, Г.Ф. Настенко, О.И. Шумицкий // Автоматическая сварка. – 1981. – № 11. – С. 55–57.

© **Иван КОВАЛЬЧУК**

### **МЕМОРИАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ**

*Рассматриваются вопросы становления и развития Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов». Подробно освещается строительство музея, особенности конструкции и функционирования составляющих скульптуры «Родина-мать», характеризуются другие объекты, размещенные на территории музея. Акцентируется внимание на масштабах и значении фондовых коллекций, современности экспозиции, кадровом и научном потенциале. Очерчиваются перспективы музейного учреждения.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, скульптура «Родина-мать», цельносварное сооружение, уникальное оборудование, монументальный ансамбль, Огонь Славы, галерея, экспозиция, модернизационная модель.

© **Ivan KOVALCHUK**

### **MEMORIAL COMPLEX: FORMATION, DEVELOPMENT**

*The problems of formation, development and follow-up of the memorial complex are discussed. The construction of the Memorial, the features of construction and functioning of the components of the sculpture «The Motherland» are highlighted in detail, and other objects placed on the territory of the Museum are characterized. Attention is focused on the extent and value of Memorial Complex Collections, modernity of exposure, highly qualified specialists. The perspective of museum institution is circumscribed.*

**Keywords:** Memorial Complex, a sculpture «Motherland», all-welded construction, unique equipment, monumental ensemble, The Flame of Glory, gallery, exposition, modernized model.

УДК 069(1-4)/069.01:069.6

© Любов ЛЕГАСОВА

## ДО ПИТАННЯ ПРО НАУКОВУ КОНЦЕПЦІЮ РОЗВИТКУ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

*Розглядаються актуальні аспекти наукової концепції розвитку Меморіального комплексу та їхнє фундаментальне значення для багатогранної діяльності музею. Висвітлюється структура концептуальних засад (загальні положення, основні напрями наукової роботи, очікувані результати реалізації концепції). Наголошено на тому, що Меморіал не лише потужний науковий центр, а й ключовий суб'єкт освітньо-виховної роботи, соціогуманітарних питань й духовного відродження української нації.*

**Ключові слова:** наукова концепція, принципи, концептуальні засади, структура, терміни, дефініції, інноваційна діяльність Меморіалу, модель розвитку музею.

Концептуальні засади наукової діяльності є винятково дієвим документом, який формує та визначає перспективну політику розвитку будь-якої музейної інституції (в музеології широко оперують й іншими термінологічними дефініціями – концепція, стратегічний перспективний план, стратегічна політика тощо). Відсутність таких документів призводить як до недостатньої прогнозованості розвитку національного музейного простору, непослідовності державної політики в галузі музейного нормотворення, нестачі належного обліку наявних науково-теоретичних доктрин, так і зневажливого ставлення до дотримання концепцій розвитку окремих музеїв. Тому заперечити твердження, що концептуально-стратегічна документація відіграє особливу роль у забезпеченні стабільності та прогресивності розвитку музейної мережі загалом чи музею зокрема, надзвичайно складно.

В умовах сучасного розвою музейної справи досить поширеною стала практика офіційного прийняття або затвердження різноманітних концепцій та концептуально-стратегічних орієнтирів розвитку музеїв. При цьому слід звернути увагу на наявність у музеології не лише офіційно затверджених (прийнятих) концепцій як програмних документів, обов'язкових до виконання, а також і концепцій доктринального характеру на рівні наукових висновків окремих авторів, викладених у формі статті чи публікації [4; 6; 9 та ін.].

Однак слід визнати: незважаючи на численність публікацій, у теоретичному музеєзнавстві нині не простежується чітка визначеність категорії «концепція». Склалася доволі парадоксальна ситуація: поняття «концепція» активно експлуатується в наукових висновках і практичній площині, однак його ґносеологічний статус є невизначеним.

Сучасні словники містять багато варіантів розкриття змісту терміна «концепція», які відрізняються повнотою та змістовністю тлумачення. Як узагальнене, доречно взяти за основу визначення концепції як чіткої системи поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів; єдиний, визначальний замисел, провідна думка будь-якого твору чи наукової праці, точка зору, котра, після схвалення у встановленому порядку, кладеться в основу відтворених заходів або проектів стратегічних рішень чи офіційних документів [10, 487]. За Ф. Вайдахером, «концепція» – це будь-який проект чи задум [2, 562]. У відповідь слід зауважити, що «концепція» – змістовніше та ширше поняття, бо не лише містить наукові погляди та теоретичні положення, а й визначає шляхи та етапи їхньої практичної реалізації, відображає найбільш загальний рівень наукового планування; її завдання – скоординувати всі аспекти наукової діяльності музею та сфокусувати їх у напрямі, заданому метою, котра має бути досягнута за певний період [7, 56]. Також важливо відрізнити за змістовим навантаженням доцільність вживання терміна «концепція».

Багато авторів-музеологів звертають увагу на занадто широке коло категорій, які визначаються цим узагальнюючим терміном, визнають відсутність нині продуктивних спроб дати визначення словосполученню «концепція наукового розвитку музею» та спроб аналізу особливостей структури та побудови дефініційних норм у подібних документах. У сучасній українській музеологічній літературі відсутні й цілісні рекомендації щодо методологічних основ розробки проектів концептуальних документів.

У контексті цієї наукової розвідки доцільно зосередитися на з'ясуванні особливостей складання концепції наукової діяльності музею. Як промовистий приклад написання подібного документа візьмемо «Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр.» [6].

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» – потужний, знаний в Україні та за її межами науково-музейний, освітньо-виховний та соціогуманітарний центр, де відбувається безперервний процес наукового пошуку, наукових дискусій та звершень. Саме таким наш музей має залишитися в майбутньому. Подальший розвиток наукової роботи, постійне її вдосконалення та пошук нових ідей – запорука сталого інноваційного розвитку Меморіального комплексу.

Генеza сучасної історіографії зумовлює зміни концептуальних засад наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, змушує підвищувати конкурентоспроможність наукових досліджень у царині музеєзнавства та воєнної історії, закликає до формування концепції національної

пам'яті як «мозаїки індивідуальних, професійних, регіональних досвідів і пам'яті», що дозволяє зберегти поряд з узагальнюючими візіями пам'ять про героїзм і страждання, жертвність і звитягу, подвиг і біль, радість і смуток окремої особи в багатоаспектному вимірі Другої світової війни.

Фундаментом наукової праці є Наукова концепція розвитку Меморіалу, яка охоплює всі без винятків складники дослідницької діяльності музею – основи роботи всіх співробітників музею. Провідні музеологи світу також підкреслюють, що одним із найважливіших напрямів науково-дослідної діяльності музею є розробка наукової концепції музею, що має об'єднати всі функціональні характеристики, що відповідають напрямам наукової діяльності музейної установи [8, 31; 11, 114]. Розробка концептуальних засад передбачає визначення найкращого майбутнього для музейної організації. Концепція відіграє визначну роль у здійсненні музейної місії та досягненні цілей. Основні концептуальні засади наукової діяльності напрацьовувалися колективно в багаторічній діяльності музею, аналіз та узагальнення якої дають підстави визначити перспективну стратегію наукового розвитку, спрямовану на закріплення досягнутих позицій, їх подальше вдосконалення та логічне продовження інтегрування Меморіалу в загальноєвропейський і світовий науковий та музейний простір у сучасному світі. Іншими словами, Концепція окреслює характерні завдання, основні напрями, головну стратегічну програму наукової роботи Меморіального комплексу.

Концептуальні засади наукової діяльності музею стали нормативним документом, який розроблювався всіма науковими співробітниками на чолі із заступником генерального директора з наукової роботи, обговорювався на засіданнях вченої ради Меморіалу, яка остаточно й затвердила його.

Структурно Концептуальні засади складаються з таких елементів: загальні положення, основні напрями наукової роботи, очікувані результати реалізації Концепції.

У розділі «Загальні положення» визначені нормативно-правові основи концептуальних положень, перспективна модель музею, провідні напрями наукової роботи, концептуальні принципи, пріоритетність наукових досліджень, інноваційний складник у розвитку наукової діяльності в Меморіальному комплексі.

Безумовно, концептуальна модель розвитку музею ґрунтується на Конституції України, Законах України «Про музеї та музейну справу», «Про культуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Положенні про Музейний фонд України, Положенні про національний заклад (установу) України, а також на статутних документах, рішеннях вченої ради та наукових здобутках музею, кращому вітчизняному і світовому музейному досвіді.

Як і в будь-якій музейній інституції, «Концепція наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років на 2012–2020 рр.» є основою для підготовки річних планів наукових досліджень, організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-просвітницької, науково-методичної, науково-видавничої та науково-реставраційної діяльності, а також визначає мету, принципи, завдання і механізми розвитку наукової роботи Меморіалу.

Визначення місії, обґрунтування майбутньої наукової моделі музею – важливий інструмент стратегічно-концептуального планування, вибудови переконливих концептуальних рішень для їхнього втілення в майбутньому. Музей має прагнути реалістичної мотивуючої й самобутньої місії. «Реалістичність» означає, що музей повинен ставити високу мету, але вона має бути здійсненою, аби музейна публіка не втратила довіри до інституції. «Мотивуюча» місія дає змогу тим, хто працює на музей, відчувати, що вони є частиною важливої установи, яка втілює високі наукові ідеали та приносить практичну користь [5, 103].

Згідно з Концепцією модель Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років як науково-дослідного та культурно-освітнього закладу, що успішно втілюється на практиці, визначає бачення Меморіального комплексу як:

- європейського музею за стилем, технологіями, якістю наукових та екскурсійно-освітніх програм, проектів і водночас відповідального перед державою та суспільством, загальнонаціонального за змістом і рівнем діяльності;

- відкритого музею інноваційного типу, який у той же час зберігає свою музеальну ідентичність, класичні риси музейної інституції воєнно-історичного профілю, здатного генерувати та забезпечувати трансфер сучасного історичного та музейного знання, задовольняти попит, різноманітні потреби в галузі науки та культури;

- визнаного науково-дослідного та освітнього закладу, який сповідує принципи музею дослідницького типу, де наукова діяльність є головною домінантою розвитку, якому притаманна органічна єдність наукового, екскурсійного, освітнього та соціогуманітарного процесу, єдність фундаментальності та фаховості змісту науки та експозиції;

- масштабної всеукраїнської поліфункціональної науково-освітньо-педагогічної структури, що дає змогу виконувати функцію сприяння інноваційному розвитку, в тому числі різними формами інтеграції науки, освіти, соціально-гуманітарної сфери;

- музею зі стійкими традиціями наукового та високохудожнього експонування, пріоритетом науки та сучасних знань, атмосферою творчості та відкритості;

- високореєтингового музею, що має авторитет у суспільстві й державі, а також за кордоном, позитивні відгуки відвідувачів та професійні експертні оцінки [6].

Надзвичайно важливим елементом «Загальних положень» є визначення провідних напрямів наукової роботи. Ґрунтуючись на здобутках теоретичної та практичної музеології, Концепція визначає такі провідні напрями наукової роботи:

- науково-дослідна діяльність: комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем історії та музеології, співпраця з фахівцями академічних наукових установ, різноманітних архівів і музеїв;

- подальше цілеспрямоване та постійне комплектування фондів колекцій;

- опрацювання тем та матеріалів, необхідних для експозиційної роботи, написання концепцій, тематико-експозиційних планів;

- дослідження окремих тем та підготовка до проведення наукових експедицій, а також атрибуція, класифікація і систематизація музейних матеріалів багатотисячної колекції, що сприяє розширенню джерельної бази історичної науки;

- розкриття музейними засобами, насамперед в експозиції, концептуальної ідеї музейного відображення історії Другої світової війни та її українського аспекту;
- науково-фондова діяльність: цілеспрямоване та систематичне формування музейного зібрання, наукове опрацювання музейних фондів;
- забезпечення обліку, вивчення і збереження музейних предметів та колекцій, створення необхідних умов для їхнього наукового та музейного використання;
- науково-експозиційна та виставкова діяльність: наукове проектування музейних експозицій та виставок, розробка тематики і проблематики системи експозицій музею, організація взаємодії музею з широкими колами громадськості та засобами масової інформації;
- визначення основних суб'єктів культурного діалогу, виявлення їхніх ціннісних позицій і орієнтацій;
- формування основних локусів культурно-історичного змісту; формування збалансованої системи експозиційної комунікації в музеї, визначення місця і ролі стаціонарної експозиції та тимчасових виставок, інших форм культурної взаємодії – традиційних і нетрадиційних для музейної справи;
- науково-освітня діяльність: практична реалізація освітньо-виховної функції музею, вдосконалення та розвиток різних форм науково-просвітницької роботи, актуалізація музейних аспектів педагогіки, андрагогіки та психології; багатопланова і різнобічна робота з відвідувачами, особливо з дітьми та молоддю;
- розробка та вдосконалення різноманітних методів залучення відвідувачів, наукові дослідження та нові програми в цих напрямках;
- соціологічні та маркетингові висліди;
- науково-методична діяльність: узагальнення та вдосконалення методології і методики опрацювання актуальних питань музейної справи та втілення їх у музейну практику, розробка методичних посібників і рекомендацій, що розкривають як зміст і форми тих чи інших напрямів музейної роботи, так і методи наукової організації музейної роботи;
- вивчення історії музею, аналіз, узагальнення і поширення його досвіду, питань наукового й архітектурно-художнього проектування експозиції, організація на наукових засадах екскурсійної та науково-просвітницької роботи;
- розвиток інноваційних методик експозиційно-виставкової діяльності;
- науково-видавнича діяльність: видання власної наукової, науково-популярної, методичної та рекламної продукції, її впорядкування, облік та розповсюдження;
- науково-реставраційна діяльність: здійснення комплексу науково обґрунтованих заходів щодо покращення фізичного стану та поліпшення зовнішнього вигляду, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів музейних предметів та предметів музейного значення із забезпеченням збереження їхньої автентичності; дослідження та узагальнення досвіду реставраційних робіт [6].

Вагомим складником «Загальних положень» є й концептуальні принципи, на яких має ґрунтуватися розвиток музею. Концептуальними принципами, на яких базується наукова діяльність Меморіального комплексу, вважаються:

- об'єктивність, тобто незаангажованість у трактуванні історичних документів, подій, фактів;
- безперервність і послідовність, актуальність та інноваційність пошукових зусиль;
- системність та логічна структурованість наукових вислідів;
- єдність наукових досліджень та науково-освітнього і екскурсійного процесів, їхня спрямованість на забезпечення потреб музейної практики;
- орієнтація наукових досліджень на загальносвітові тенденції;
- багатогранність, всебічність та практична направленість наукової роботи;
- динамічність процесу проведення наукових досліджень;
- доступність змісту, форми та засобів проведення наукових досліджень;
- поінформованість про всі напрями наукової роботи;
- апробація результатів наукових досліджень на різних рівнях та в музейній практиці.

Концепція передбачає й ефективне використання набутків музейного маркетингу та менеджменту, сучасних інформаційно-телекомунікаційних і комунікативних технологій та інновацій мережі Інтернет, міжнародних інтеграційно-музейних механізмів, модернізацію дієвої матеріальної бази.

З метою стимулювання наукових досліджень, пріоритетів наукової роботи стосовно інших видів музейної діяльності, підвищення її ефективності концептуальні засади передбачають:

- вести постійну роботу з удосконалення внутрішньомузейної нормативної бази, у тому числі для стимулювання залучення позабюджетного фінансування наукових досліджень, оприлюднення наукових досліджень у виданнях із високим імпакт-фактором;
- визначити критерії оцінки якості наукових розробок з урахуванням реалій музейно-комунікаційних процесів та існуючих засад наукової експертизи;
- розробляти заходи щодо підвищення рівня суспільного визнання здобутків наукової школи Меморіального комплексу (участь у загальнодержавних та міжнародних музейних конкурсах, представлення до різноманітних премій, грантів, почесних звань, стимулювання до підвищення фахового рівня, навчання в аспірантурі тощо).

Високий ступінь інформаційної відкритості та інтеграції музею у світовий науковий та музейний простір обумовлює реалізацію системного підходу в широкомасштабній міжнародній діяльності. Це передбачає:

- офіційне приєднання Меморіального комплексу до різноманітних міжнародних музейних об'єднань, активна робота в міжнародних організаціях та участь у міжнародних рейтингах;
- створення спільних науково-навчальних комплексів із провідними вітчизняними та іноземними музеями;
- реалізацію через угоди із закордонними музеями цільових програм співпраці та обміну науковцями.

Запорукою успішної наукової діяльності, появи нових напрямів наукових досліджень, поширення транскордонних інформаційно-телекомунікаційних технологій музейної справи є забезпечення, у тому числі відповідною фінансовою та кадровою підтримкою, подальшого випереджаючого розвитку інформаційно-комунікаційної системи музею (ВЕБ-сайту). Високий ступінь інформаційної відкритості та міжнародної інтеграції, використання Інтернет-ресурсів для підтримки та зміцнення позитивного іміджу Меморіалу, його рейтингу, активної науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-освітньої, науково-методичної, видавничої та науково-реставраційної діяльності у віртуальному середовищі визначають необхідність створення, зокрема, «соціальних» Інтернет-мереж музею, а також більш ефективного використання ВЕБ-сайту Меморіального комплексу як важливого фактора цієї системи, що, зі свого боку, забезпечить відповідний зворотний вплив на якісні показники з усіх напрямів наукової діяльності. Нові інформаційні системи, засновані на використанні мультимедійних технологій, лазерних дисків, значно розширюють можливості зберігання та аналізу історичних джерел. Активізується робота над створенням галузевих баз даних, розширюється застосування експертних та інших систем штучного інтелекту, глобальних комп'ютерних мереж, насамперед Інтернету.

У планах – реалізація ідеї «віртуального музею» з використанням оригінальних музейних предметів, фото- і кінодокументів. Це дасть змогу створити принципово нову музейну експозицію, яка не лише забезпечуватиме зорове сприйняття унікальних реліквій, а й супроводжуватиметься відповідними звуковими ефектами й навіть уможливлуватиме тактильні відчуття. Інтерактивні експонати будуть доступними для сприйняття людьми із захворюваннями органів зору і слуху: замість візуальних елементів у такій експозиції використовуватимуться аудіоелементи, а замість слухових – оптичні ефекти. Особливість віртуального сервера полягатиме в тому, що на ньому можуть бути представлені тисячі зображень експонатів із максимально докладним текстом.

На часі розвиток інформаційно-аналітичних складників наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (у перспективі – створення інфоцентру), активізація розроблення та реалізації рекламної стратегії музею, здійснення системної підготовки й просування до вітчизняного та міжнародного інформаційного простору іміджевих друкованих, електронних, відео-, фото- та інших матеріалів, організація зв'язків із громадськістю тощо.

Нарощування наукового потенціалу Меморіального комплексу й надалі необхідно супроводжувати розвитком та поліпшенням матеріальної бази. У процесі вирішення питань удосконалення технічного забезпечення першочерговим є придбання обладнання та устаткування, що використовуватиметься одночасно для наукових досліджень (за умови їхньої високої ефективності), створення нових та оновлення існуючих експозицій, збереження й охорона фондової колекції, екскурсійно-освітнього процесу, забезпечення розвитку сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій (у тому числі розвиток on-line та інших мультимедійних технологій).

В умовах ринкових відносин діяльності сучасних музейних установ характерне впровадження маркетингових технологій, спрямованих на розширення музейної аудиторії, рекламування науково-музейного продукту й вивчення та формування попиту на нього. Ефективність такої маркетингової стратегії залежить від формування корпоративної пропозиції – міжмузейної співпраці, реалізації спільних з іншими організаціями та закладами культури програм, здійснення партнерських проектів.

Другий розділ «Основні напрями наукової Концепції» досить детально характеризує головні складники наукової роботи музею, акцентує увагу на більш практичних її завданнях. У відгуку на «Концептуальні засади розвитку Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр.» кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Боровик констатує: «...Важливим, на нашу думку, є окреслення Концепцією власного наукового простору, в якому працюють і планують у подальшому працювати дослідники Меморіального комплексу. Він охоплює надзвичайно важливі сегменти – науково-дослідний, науково-фондовий, науково-експозиційний, науково-освітній, науково-методичний, науково-видавничий і науково-реставраційний... Слід наголосити на тому, що в контексті науково-дослідних завдань важливе місце посідають «дослідження з політичної, воєнної, соціально-економічної історії радянського суспільства напередодні, під час та опісля Другої світової війни, з підвищеною увагою на історію радянсько-німецького конфлікту; вивчення та опрацювання малодосліджених напрямів і тем: історія повсякденності, усна історія, воєнна антропологія, «образ ворога» з погляду людини XXI століття, злочинна сутність воєн; реалізація науково-дослідного аспекту музейного проекту «Родинна пам'ять про війну»... Особливо важливим нам видається прагнення активно залучати до наукових пошуків джерела усної історії, що, як справедливо відзначають автори Концепції, дають можливість простежити «...складний і суперечливий антропологічний зріз війни, без якого вона сприймається лише як механічний рух армій та військової техніки»... Концептуальні напрями науково-фондової роботи дають підстави сподіватися на суттєве спрощення та осучаснення облікової бази фондів, що зробить її більш практичною та доступною для науковців інших наукових установ. Приємне враження справляє Концепція науково-освітньої діяльності музею. Насамперед через те, що вона сприймається справді як «наукова», а не «пропагандистська» робота. За допомогою найсучасніших електронних засобів співробітники Меморіального комплексу планують донести до найширших кіл наших співгромадян не якісь стереотипні кліше, а науково перевірену, виважену інформацію, яка сприятиме виробленню спільної історичної пам'яті нашого народу, а не «роздиратиме» чи «атомізуватиме» її. Масштабними видаються науково-видавничі плани Меморіального комплексу. Наукові, популярні, довідкові, документальні видання, електронні журнали, методологічні посібники, збірники наукових статей і матеріали конференцій остаточно закріплять музей у статусі одного з провідних центрів дослідження Другої світової війни в Україні...» [1, 162–163].

Завершальним елементом Концепції є розділ «Очікувані результати концептуальних засад (концепції) наукової діяльності», що передбачає прикінцеві положення, висновки та результати, заплановані для виконання стратегічних завдань.

Реалізація Концептуальних засад наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» має забезпечити:

- підвищення результативності наукових досліджень, що сприятиме створенню конкурентоспроможної наукової продукції, дасть змогу ефективно використовувати її набутки в усіх комунікаційних формах діяльності музею;

- поліпшення рекламно-іміджевої діяльності як невід'ємного складника ефективної діяльності Меморіального комплексу на ринку наукової продукції та послуг;

- активізацію наукової видавничої діяльності;

- поглиблення міжнародної, міжмузейної та внутрішньомузейної співпраці на основі спільних наукових програм, проектів, розробок, структурних підрозділів, використання та створення спільної науково-технічної бази, організація і проведення спільних семінарів, конференцій, виставок та презентацій тощо;

- розширення науково-методичних підвалин діяльності музею;

- активізацію процесу подальшого формування, дослідження, зберігання та популяризації музейних колекцій; збільшення документально-інформаційного масиву фондозбірні Меморіального комплексу;

- удосконалення науково-освітньої та науково-екскурсійної роботи, збільшення освітньо-культурного потенціалу Меморіалу, значне розширення категоріальної бази відвідувачів музею;

- оптимізацію науково-реставраційної складової розвитку Меморіального комплексу тощо. З цього приводу доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Капелюшний у рецензії на Концептуальні засади зазначає: «Виходячи з викладених у Концепції положень, доводиться лише дивуватися тим колосальним і масштабним завданням, які окреслив перед собою колектив Меморіального комплексу в царині науково-фондової, науково-експозиційної та виставкової, науково-освітньої, науково-методичної і науково-видавничої діяльності. Поставлені завдання (а вони, судячи з тієї активної наукової роботи, яку Меморіальний комплекс проводить нині, без сумніву, будуть виконані) вкотре підтверджують не тільки провідний і національний статус Меморіального комплексу, а й здорові творчі амбіції колективу музею, якому завдяки унікальному симбіозу досвіду й молодості, дослідницької теорії й музейної практики вдається бути флагманом української музейної справи та все впевненіше заявляти про себе як про один із провідних наукових центрів з вивчення Другої світової війни в Україні» [3, 168].

Сучасні суспільні виклики, магістральні напрями історичної науки, модерні здобутки музейної теорії, комунікації, менеджменту та маркетингу дають імпульси для конструктивно-активної, креативної тактики в царині науки через поширення

сфер впливу, форм діяльності, активізації науково-освітніх послуг на регіональному, національному та глобальному рівнях, зокрема й у віртуальному просторі, а Концептуальні засади наукової діяльності можуть розглядатися як формула успішності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», що можуть бути зреалізовані тільки наполегливою ініціативною працею всього колективу Меморіалу.

Рухаючись у фарватері світової історичної науки, залучаючи модерний методологічний та методичний інструментарій, генеруючи новітні концепції та версії історичного процесу, актуалізуючи історичну пам'ять, Меморіальний комплекс і в майбутньому акумулюватиме та зберігатиме національну та світову історико-культурну спадщину, займатиметься тезавруванням емпіричного та реліквійного масиву, проводитиме фундаментальні та прикладні історико-музеезнавчі висліди, залишатиметься ключовим суб'єктом культурного і духовного відродження української нації.

Розроблення Концепції наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» обумовлене необхідністю визначення та затвердження своєрідної науково-дослідної та освітньо-комунікативної моделі музею в найближчому майбутньому та пріоритетних характеристик його наукової, експозиційної, фондової, освітньої, видавничої та реставраційної складників.

Затвердження саме цих векторів майбутнього розвитку Меморіалу, які є фундаментальними для організації музейного життя в науковому вимірі, дасть змогу зреалізувати науково-дослідну роботу Меморіального комплексу, його структурних наукових підрозділів як системну діяльність із визначеною цільовою спрямованістю.

### **ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ у Меморіальному комплексі**

*(додаток до «Концептуальних засад наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», надрукованих у виданні «Сторінки воєнної історії України» (2012. – № 15. – С. 240–257)*

***Дослідження окремих груп музейних предметів як історичних джерел.***

***Питання історичної пам'яті та комеморативних практик про війну в Україні.***

***Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір:***

- Українці на фронтах Великої Вітчизняної війни: особливості мобілізаційних кампаній, демографічна статистика та демографічні наслідки (на базі матеріалів Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні);

- Матеріали Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів ордена Слави та кавалерів 4-х медалей «За відвагу» як історичні та музейні джерела.

***Реалії міжвоєнного періоду: суспільно-політичні та соціально-економічні виклики.***

***Жертвність та звитяга українського народу на фронтах Великої Вітчизняної війни:***

- На київських рубежах (Київська оборонна операція 1941 р.);
- Бойові шляхи дивізій, задіяних в оборонних боях на території Лівобережної України, у Донбасі та Криму;
- Сталінградська битва – точка відліку бойового шляху частин і з'єднань, що отримали почесні найменування (згодом – учасники визволення України);
- Хроніка визволення України від нацистсько-фашистських загарбників;
- Дніпровська повітрянодесантна операція;
- Звитяга і жертвність воїнів-українців на європейському та далекосхідному театрах Другої світової війни.

***Воїни – представники різних національностей у боях за Україну.***

***Епістолярій воєнної доби: джерельно-інформаційний потенціал:***

- Епістолярій учасників оборонних боїв 1941 р. як історичне джерело;
- Фронтові листи 1942–1945 рр.: джерелознавчий аналіз.
- Повсякдення радянського тилу та реалії нацистської окупації у вимірі джерелознавчо-компаративного дослідження;
- Акти фронтової кореспонденції як комплекс епістолярних джерел для нових ракурсів осмислення історії Другої світової війни.

***Особливий фронт: періодична преса воєнної доби:***

- Радянська часописна продукція як об'єкт музейно-джерелознавчого аналізу;
- Періодика окупованої України у вимірі історичного джерелознавства.

***Усна історія як теорія, метод та джерело дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн:***

- Дослідження фронтових подій (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) крізь призму усної історії;
- Метаморфози пам'яті про війну й окупацію – усна історія.

***Особові архіви як джерело вивчення мікроісторій учасників та сучасників Другої світової війни.***

***Адміністративно-територіальний устрій України (1941–1946 рр.): картографічно-джерелознавче дослідження.***

***Особливості нацистського окупаційного режиму в Україні: дослідження, документи, інтерпретації:***

- Окупаційна адміністрація: територіально-інституційні аспекти;
- Трагедія спалених українських сіл;
- Економічні аспекти окупації;
- Долі невільників Третього рейху: соціальний, культурологічний та гуманітарний аспекти;
- Нацистські табори смерті: український вимір;
- Трагедія радянських військовополонених.

***Українське суспільство і пам'ять про Голокост.***

***Гуманістичний подвиг українців.***

***Рух Опору українського народу: хроніка подій, проблеми, висновки:***

- Український рух Опору: течії, особливості, результати;
- Участь зарубіжних антифашистів у підпіллі й партизанському русі України.

***Економіка, наука та культура України в роки Другої світової війни.***

***Локальні війни та збройні конфлікти ХХ століття:***

- Бойові операції в Афганістані, військові частини, командний склад (1979–1989 рр.);
- Представники військових професій та їхня участь у військово-політичній спецоперації СРСР в Афганістані (25 грудня 1979 – 15 лютого 1989 рр.);
- Мартиролог загиблих в Афганістані уродженців України.

***Наукова методика як важливий складник прикладної музеології та фактор оптимізації музейної справи.***

***Музейна інформація та комунікація:***

- Музейна комунікація: питання теорії та методології;
- Українське інформаційно-комунікаційне середовище та музейні інституції;
- Видання музейної наукової, науково-популярної, методичної та рекламної продукції, її впорядкування, облік та розповсюдження.

## **Музейна комунікація: моделі, технології, практики.**

### **Підготовка концептуальних засад, апробація та створення пілотних проектів у галузі музейної педагогіки, анדרогогіки, соціології, маркетингу.**

#### **Джерела та література:**

1. Боровик М. Наукова робота в музеях виходить принципово на новий рівень // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. - № 1. – С. 162–163 [Електронний ресурс] // <http://vim.gov.ua/images/sbor/162-163.pdf>.
2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Фрідріх Вайдахер. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
3. Капелюшний В. На музейній ниві // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. - № 1. – С. 167–168 [Електронний ресурс] // <http://vim.gov.ua/images/sbor/167-168.pdf>.
4. Капустіна Н.І. Концепція розвитку (стан, збереження традицій, основні напрямки та перспективний план розвитку і діяльності) Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького на 2011–2015 рр. [Електронний ресурс] // <http://museum.dp.ua/project03.html>.
5. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 528 с.
6. Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр. / Любов Легасова, Наталія Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 240–257.
7. Лорд Б. Менеджмент в музейном деле / Барри Лорд, Гэйл Д. Лорд. – М.: Логос, 2002. – 256 с.
8. Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. Э.А. Шулепова. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 504 с.
9. Программа комплексного развития Государственного центрального музея музыкальной культуры имени М.И. Глинки (2011–2018 гг.). Концепция / Авт. кол.: Брызгалов М.А. (руководитель) и др.. – М., 2010. – 111 с.
10. Словарь иностранных слов. – М., 1989. – 656 с.
11. Тельчаров А.Д. Музееведение / А.Д. Тельчаров. – М.: Научный мир, 2011. – 184 с.

© Любо́вь ЛЕГАСОВА

## К ВОПРОСУ О НАУЧНОЙ КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА

*Рассматриваются актуальные аспекты научной концепции развития Мемориального комплекса и их фундаментальное значение для многогранной деятельности музея. Освещается структура концептуальных основ (общие положения, основные направления научной работы, ожидаемые результаты реализации концепции). Подчеркивается, что Мемориал не только мощный научный центр, но и ключевой субъект просвещения и воспитания, культурного и духовного возрождения украинской нации.*

**Ключевые слова:** научная концепция, принципы, концептуальные основы, структура, термины, дефиниции, инновационная деятельность Мемориала, модель развития музея.

© Lyubov LEHASOVA

## TO THE QUESTION ABOUT THE SCIENTIFIC CONCEPT OF DEVELOPMENT OF THE MEMORIAL COMPLEX

*Some relevant aspects of concept of the Memorial complex and their basic values for the multifaceted activities of the museum are considered. The structure of the conceptual foundations (general principles, the main directions of scientific work, expected results of implementation of the concept) is highlighted. It is emphasized that the Memorial is not only a powerful research center, but also a key subject of cultural and spiritual revival of the Ukrainian nation.*

**Keywords:** concept, principles, conceptual foundations, structure, terms, definitions, an innovative activity of the Memorial complex, a model of the museum development.

УДК 069.23:069.536

© Віра ФОМІНА

## ДЕЯКІ МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ГОЛОВНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

*Подаються погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників на питання музеології та музейної експозиції. Узагальнюється досвід експозиційної роботи в Меморіалі, аналізуються традиційні методи, акцентується увага на використанні новітніх досягнень музеєзнавства, а також підкреслюється гуманістичний характер головної експозиції музею.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, музеологія, музейна експозиція, методичні засади, автентичний музейний предмет, образно-реліквійний комплекс.

Музейна експозиція – одне з ключових понять сучасної музеології, проте в її визначенні, як і у визначенні самої музеології, існують суттєві розбіжності. Так, у Хорватії музеологія належить до інформативних наук, у Чехії – до історичних. Деякі дослідники (І. Неуступни, Ж.А. Рив'єр) узагалі не вважають музеєзнавство наукою і стверджують, що дисципліна не має свого предмета, методів та структури. К. Шрайнер, І. Ян, Т. Шола зараховують музеологію до культурознавчих дисциплін. Прихильники інституціонального підходу (Й. Бенеш, В. Вінтер, В. Х'юнс та інші) вважають, що предметом музеології є музей як соціальний інститут, тоді як прибічники предметного підходу (З. Бруна, Х. Векс, А. Грегорова, Р. Ланч, З. Странський) вбачають головне завдання музеології у виявленні критеріїв музейності предметів для вирішення проблем відбору, збереження та репрезентації. Навіть у підручниках зазначається, що музеологія знаходиться на стадії формування [1, 22–23].

На стадії формування нині й поняттєвий апарат. Так, у словнику музейних термінів наводиться десять визначень різноманітних музейних експозицій [5, 131–133].

У Ф. Вайдахера цей термін пояснено таким чином: «Музейна експозиція – це інтерпретаційна презентація певних станів речей за допомогою автентичних речових свідчень» [2, 199]. Один з основоположників художньо-міфологічного методу побудови експозиції Т. Поляков визначає експозицію як головну форму існування музею, що виражається в цілеспрямованій презентації музейних предметів» [6, 14]. Можна наводити й інші визначення, але вони досить схожі за суттю і відрізняються лише обсягом та стилем формулювання. Слід зазначити, що українське музеєзнавство,

на відміну від західноєвропейського та російського, перебуває у «сплячому» стані, теоретичні розробки обмежені декількома підручниками, у періодиці проблемних статей немає. Стосовно російської та західної музеології, незважаючи на досить активні та різноманітні дослідження в цій галузі, слід ще раз наголосити на різних, іноді діаметрально протилежних, поглядах. До того ж, у музеології, як і в інших наукових галузях, намітилася тенденція до зайвої «занауковості», залучення величезної кількості іншомовних термінів та визначень. Це безпосередньо стосується як загальноісторичних, так і методологічних розробок українських учених. Сучасні статті в наукових виданнях найближчим часом неможливо буде читати без тлумачних словників. Невже українська мова так збідніла чи то наші молоді дослідники намагаються ускладнити й підмінити зміст формою? Поки науковці сперечаються й відшукують нові терміни, музейники перевіряють теорію практикою, вдосконалюють наявні, створюють нові експозиції.

Метою цієї статті є узагальнення експозиційного досвіду Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», визначення новаторських методів в експозиційній роботі та донесення їхнього змісту і результатів доступною мовою до широкого кола зацікавлених осіб: музейників, організаторів музеїв на громадських засадах, студентів, викладачів музеології тощо.

Отже, експозиція – головна ознака будь-якого музею, основна форма музейної комунікації, цілісна предметно-просторова система. За понад тридцять років діяльності Меморіального комплексу його експозиція докорінно оновлювалася двічі, а остання, створена в 1994–1995 рр., майже щорічно суттєво доповнювалась. Це було викликано насамперед соціальними змінами, новими музейними дослідженнями і музейними предметами, що надійшли в результаті цих досліджень, а головне – прагненням науковців зробити експозицію більш образною, доступною та водночас багатогранною й багатовимірною. Загальновідомо, що методологічну основу науково-експозиційної роботи музеїв, зокрема воєнно-історичних, складають методи соціально-гуманітарного пізнання, які ґрунтуються на наукових принципах об'єктивності, історизму, багатовекторності, системності, комплексності тощо. Експозиція – це результат творчого дослідження, але на відміну від теоретичних конструктів істориків, які звертаються до вербальних свідчень, експозиціонери використовують наочні музейні предмети.

Воєнно-історичні музеї загалом і Меморіальний комплекс зокрема містять великий комунікаційний потенціал. Він є одним із важливих каналів поширення історичних знань і методів патріотичного виховання. Однак пріоритетним у цій потужній комунікаційній системі є соціогуманітарний аспект, аналіз і дослідження проблем: «Людина і війна», «Людина на війні», «Людина в екстремальних умовах»; показ звичайних людських почуттів і характерів; вияв різних моделей поведінки; психологія окремих людських груп тощо.

І хоча в експозиції простежується хронологія воєнних подій, експонуються карти бойових операцій, головна увага в ній усе-таки зосереджена на Людині, її місці й ролі в цих подіях, її самовираженні та самовідчутті.

Отже, соціогуманітарний підхід у створенні експозиції хотілося б визначити як першу суттєву особливість. У центрі уваги експозиціонерів – незвичайні долі, взаємовідносини суспільства і конкретної людини, історична пам'ять про війну, пам'ять синхронна та ретроспективна, ціна Перемоги. Ці проблеми хоч і не розкриваються повністю, зате відбиваються в експозиції. Слід зазначити, що використання в радянські часи історії Великої Вітчизняної війни переважно як виховного та ідеологічного інструментарію майже повністю витіснило зі сфери дослідницького інтересу соціогуманітарну тематику. Проте лише соціогуманітарний підхід дає можливість побачити війну ніби зсередини, крізь світосприйняття та індивідуальний досвід її рядових учасників і свідків. Як уже наголошувалося вище, музейники у своїй експозиційній практиці оперують першоджерелами різного походження, а завдяки різноманітним методикам мають змогу інтерпретувати їх одночасно в декількох площинах. Так, наприклад, у Залі Пам'яті, завершальному експозиційному залі, на символічному поминальному столі, про який буде сказано далі, розміщено понад 600 сповіщень про загибель, адресованих родинам загиблих лише одного району Черкаської області. Типові документи (у фондах музею їх понад 2 млн), низька атрактивність і, здавалося б, обмежена інформативність, проте скупі рядки «похоронок» для уважного відвідувача розкривають багат шаровий пласт проблем.

По-перше, людські втрати лише одного невеличкого району, як крапля води, віддзеркалюють трагедію всієї України, що, за неповними даними, втратила у війні майже 10 млн громадян. По-друге, вражають своїм трагічним лаконізмом рядки, де йдеться про місце поховання: «Дмитро Базило загинув 25 грудня 1943 р. Похований на південному узліссі, що за 40 км на північ від села Загорини Чауського району Могильовської обл. (Білорусь)»; «Іван Давиденко загинув 21 липня 1944 р. Похований за 100 км на захід від села Скрибнишичі (Польща)»; «Давид Кислий загинув 24 серпня 1944 р. Похований за 50 км від дороги на південь від міста Роман (Румунія)» [11]. Перелік можна продовжувати. Мабуть, подібні поховання не збереглися до нашого часу, і нащадки загиблих не мають можливості відвідати могилу рідної людини, покласти квіти, просто вклонитися світлій пам'яті. По-третє, йдеться про загиблих у наступальних боях, а що вже казати про тих, хто загинув при відступі? Отже, виникає одна з головних невирішених проблем війни – встановлення кількості загиблих, точність обліку, ставлення до людських втрат і, врешті-решт, до Людини, Солдата загалом. Так типові музейні предмети, перетворені у просторі залу на експонати, дають можливість торкнутися водночас декількох воєнно-антропологічних питань.

Крізь призму соціальної історії можуть сприйматися долі багатодітних українських родин, їхній внесок у боротьбу із загарбниками. Здавалося б, що для постановки наукової проблеми бракує слушних підстав, але для творчо налаштованого експозиціонера розкривається по-справжньому широке поле діяльності. Цю проблему можна розглядати з погляду військової науки, адже багатодітні родини – це важливий ресурс призовного контингенту, з точки зору демографії та статистики, соціології, психології, етики, культурології, історії побуту й повсякденності, гендерної

історії тощо. Для розкриття цих тем залучаються як типові, так і неочікувані, не характерні для специфіки військово-історичного музею експонати.

Наприклад, в одному із залів представлені дві поминальні книжки мешканки села Велика Дорога, що на Чернігівщині, Парасковії Гавриш [12]. П'ятьох синів народила й виростила вона, у 40 років залишившись удовою. У поминальній книжці на сторінці «За здоров'я» мати вписала імена своїх синів: Іван, Павло, Федір, Анастасій, Анатолій та молила-вимолювала для них щастя. Проте життя вносило свої корективи, а щастя зруйнувала війна. У 1941 р. під час оборони Севастополя зник безвісти Іван. Саме тоді завела мати другу поминальну книжку і вписала в неї на сторінку «За упокій» ім'я старшого сина. До кінця війни на цій сторінці з'явилися імена Анатолія та Анастасія. У 1968 р. внаслідок фронтового поранення на 51-му році життя помер Герой Радянського Союзу Павло Гавриш, і 75-річна мати додає на сторінку «За упокій» ім'я свого четвертого сина. Але не засохла гілка роду Гавришів. Діти й онуки Федора зберігають пам'ять про загиблих рідних. Отже, ці дві поминальні книжки, що не є предметами воєнного побуту, набувши рис музейного експоната, творчо вміщені в просторі експозиції, містять і суто воєнну інформацію, бо кожен із братів-Гавришів відзначився і загинув під час конкретної бойової операції; наочно демонструють жертвність конкретної родини, що екстраполюється на всю Україну; свідчать, що український народ, попри всі втрати й високу ціну Перемоги, все-таки зберігся як етнос. І це завдяки лише двом звичайним побутовим предметам, що безпосередньо не причетні до війни, але характеризують Людину, родинні відносини, традиції тощо.

Саме з погляду історичної антропології, соціогуманітарного підходу висвітлені в музейній експозиції такі проблеми, як релігія і церква в роки війни, внутрішня мотивація воїна-українця, різноманітні типи поведінки у ставленні до війни, до можливої смерті.

Як виконання дорученої справи сприймають війну багато бійців, адже стали вони солдатами не з власної волі, а відповідно до обставин. У відтворенні живого образу людини з її неповторною індивідуальністю велике значення мають джерела особистого походження, насамперед листи і щоденники. Ці джерела мають, безсумніву, суб'єктивний характер, проте суб'єктивність є необхідною, а іноді єдиною їхньою якістю, що дає можливість успішно вирішувати завдання, пов'язані з відтворенням атмосфери історичної епохи, її психологічного фону, менталітету великих і малих соціальних груп [7, 22].

Для глибокої сучасної розробки методології експозиційної роботи необхідне чітке розуміння специфіки засобів, які має музей для здійснення комунікації, основою якої є оригінальний музейний предмет. Представлений в експозиції, він зберігає свої властивості – інформативність, експресивність, атрактивність, проте у сфері експозиційної діяльності набуває можливості ставати узагальненням, ретранслювати почуття не лише конкретної особи, а й певної соціальної групи.

На підтвердження наведемо два приклади.

Серед експонатів розділу, присвяченого бойовим діям 1944 р. на території європейських країн, представлено лист рядового Миколи Мизенка.

Дев'ятнадцятирічний хлопець був призваний до лав Червоної армії після визволення рідного села на Миколаївщині в 1944 р. Воював разом із батьком, особливо відзначився на території Польщі. Тут було поранено рідну людину, а Миколу нагороджено орденом Слави. Про ці події він розповідає в листі до матері. Крізь прості, навіть наївні рядки постає образ щирого селянського хлопця, якого вперше відірвано від великої рідні, котрий уперше побачив світ, інші країни (для нього, уродженця півдня України, дивом видаються навіть волинські ліси), який звик чесно й сумлінно виконувати будь-яку роботу. Без зайвих емоцій і пафосу він пише: «Наразі, мамаша, я сповіщаю, що ми готуємося до ще більшого прориву. Якщо буду живий, то напишу, а якщо вб'ють, то тобі повідомлять, де я загинув» [13]. За цими рядками відвідувач зможе побачити покоління юнаків, які 14-15-річними залишилися на окупованій території, а після визволення були призвані часто-густо польовими військкоматами, воювали стільки, скільки часу відвела їм доля, здобували і здобули Перемогу.

Трохи іншим за змістом, але також багатогранним за інформативністю сприймається щоденник капітана медичної служби хірурга Людмили Земської. Випускниця київського медінституту, на фронті з 1942 р., вона здійснила 130 медичних операцій, за що нагороджена бойовими нагородами. На фронті покохала чоловіка, народила і втратила дитину (продовжувала оперувати навіть під час вагітності), в її долі було багато і щастя, і горя. Щоденник в експозиції відкритий на записі, датованому травнем 1944 р.: «Важко бути жінці одній в полку. Спимо у загальній землянці, сушимося біля однієї грубки. Штани і чоботи не за розміром... Коли закінчиться ця війна, набридло, хочеться відпочити, відволіктися, піти до театру або спокійно пройти вулицю. Жінка залишається жінкою! Я би зробила манікюр, одягла сукню, хороші туфлі (до яких ноги, певно, наразі не ввійдуть) і пройшлася зі своїм чоловіком!» [14]. За цією невеликою цитатою постає і доля конкретної людини, і узагальнення, і питання повсякденності, і гендерні проблеми, і велика, ще не досліджена всебічно тема «Жінка і війна».

З погляду військової антропології та соціогуманітарних принципів представлено в експозиції образ ворога. Загалом це дуже складна музейна проблема, адже образ противника – категорія динамічна, що змінюється залежно від багатьох факторів. Музейна експозиція мусить поєднувати синхронний (тогочасний) образ ворога, створений за допомогою експонатів (газет, фото, листівок, листів), і ретроспективний, тобто відтворений сучасною уявою, сучасним баченням, сучасними загальноцивілізаційними підходами. Науковцям Меморіалу вдалося розв'язати цю проблему в експозиції. Від перших залів, де ворог постає сильним, жорстоким, злочинним, до останніх – де він переможений, де війна йде вже німецькими теренами, руйнуючи німецькі міста і села, примушуючи страждати німецьких жінок і дітей. Образ ворога, яким його представлено в експозиції Меморіального комплексу, вимальовується складним і багатогранним. Він змінюється і трансформується, набуває не лише характерних рис, а й перетворюється на образні узагальнення широкого гуманістичного змісту [8]. Наведемо два приклади. У залі, що розкриває злочинні цілі гітлерівців щодо України та злочинні засоби реалізації окупаційної

політики, серед численних матеріальних і документальних свідчень актів геноциду, масового знищення людей, приниження їхньої гідності є реліквійні матеріали (звісно, їх небагато), які відтворюють перемогу людяності над звіриною сутністю нацизму. Документи оstarбайтерів, до яких ставилися по-людськи, військовополонених, яким допомагали пересічні німці, свідчать, що не всі вороги були садистами і вбивцями, що не може бути винуватим весь народ.

Для справжньої людини завжди існує вибір у рамках дилеми – антилюдський поклик і гуманістичні засади.

У залі, присвяченому визвольним операціям в Україні, створено образну композицію «Відвоювався». Серед розбитої німецької техніки і спорядження – фото вбитого молоденького солдата Вермахту. Це відома світлина С. Стояновського. Юнак лежить біля перевернутого мотоцикла, саме такий БМВ представлено поруч. Композиція створена таким чином, що відвідувач розуміє: цей повалений ворог – також жертва, жертва війни, жертва нацизму. Це розуміння підсилюють листи німецьких жінок і дітей до своїх чоловіків на фронт. Листи також уміщені в тематичному комплексі. Майже кожен лист волає від страху перед майбутнім, відтворює розпач, посиляє прокляття війні [15].

Отже, експозиція виводить відвідувача за межі ненависті до конкретної людини чи країни, прагне прищепити ненависть до війни, бездушної мілітарної машини, вчить усвідомленню людського життя як найвищої цінності, акцентує гуманістичний, загальнолюдський аспект, трактує примирення не як забуття минулого, а як християнське прощення.

Таким чином, важливою особливістю експозиції Меморіального комплексу, окрім загальноприйнятих методологічних засад, що формуються як наукова об'єктивність, комунікативність і предметність, є соціогуманітарний принцип інтерпретації історії Другої світової війни й ретельний відбір музейних предметів, детальне атрибутування, надання пріоритетів тим експонатам, що містять у собі багатоаспектну інформативність і можуть бути поданими в експозиції з усякого погляду. Специфіка методології експозиційної роботи передбачає надзвичайно вимогливе ставлення до музейних предметів. Автентичні музейні предмети – основа музейної комунікації. У дискусії стосовно музейних пріоритетів науковці Меморіалу підтримують тих спеціалістів, які вважають, що музейні проекти, насамперед експозиційні, лише тоді мають право на реалізацію, якщо створені навколо оригіналу. На жаль, доводиться констатувати, що музеї, як і інші соціокультурні інституції, стають жертвами наступу масової культури; що значна частина відвідувачів не розуміє різниці між оригіналом і муляжем; що багатьох влаштовує Інтернетна репродуктивність. Мимоволі згадується герой старого радянського фільму, який запевняв, що через двадцять років не буде ані книг, ані кіно, ані театру – а буде одне суцільне телебачення...

Отже, одна з принципових методичних засад експозиції Меморіального комплексу – визначальна роль автентичних експонатів. І хоча іноді з метою збереження оригіналів музеї використовують високотехнологічні копії, що візуально не поступаються автентичним матеріалам, науковці Меморіального комплексу

підтримують думку одного з провідних сучасних російських музеологів М. Каулен, яка вважає, що копії можна експонувати лише за умов наявності оригіналу у фондах. Інакше, якщо в багатьох однопрофільних музеях будуть демонструватися тотожні копії, це призведе до девальвації оригіналу та водночас – музейної експозиції [3, 9]. Згадаймо нещодавні численні музеї Леніна...

Підсумовуючи сказане, ще раз зазначимо, що в методологічних засадах побудови експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років важливу роль відіграє соціогуманітарний підхід у вирішенні різноманітних питань і проблем, а головним засобом втілення слугують автентичні музейні предмети, тобто оригінальні експонати.

Не менш важливими факторами успішного створення та функціонування будь-якої експозиції є не лише методологічні засади й методологічні засоби, а й визначення методу або сукупності методів побудови експозиції. Обираючи метод, експозиціонер визначає співвідношення в експозиції змісту і форми, характер інтерпретації експонатів, взаємодію наукового та художнього складника проектування, принцип співпраці науковця і художника.

На сьогодні в музеології існують різні погляди на кількість і сутність методів побудови музейної експозиції. Словник музейних термінів визначає три основні традиційні – систематичний, тематичний та ансамблевий [5, 76]. М. Каулен, посилаючись на історію музеєзнавства в Росії, додає ще колекційний, ілюстративний та музейно-образний і, нарешті, один з найвідоміших російських теоретиків і практиків музейного проектування Т. Поляков, ґрунтуючись на власних дослідженнях та практичних втіленнях, називає ще один – образно-сюжетний або художньо-міфологічний. Саме цей метод дослідник вважає новаторським, перспективним, таким, що поєднує в собі декілька традиційних методів [3; 6, 22].

Щодо експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» слід зазначити, що вона також оперує різними методами. Перш за все – це тематико-хронологічний, саме він домінує в структурній побудові експозиції. Кожний зал розкриває конкретну тему, ілюструє відповідну подію. Зали зберігають хронологію війни. У розкритті деяких тем запроваджено колекційний (колекції радянських, німецьких нагород, нагород європейських країн; підбірки подяк ВГК за визволення різних міст; колекція портсигарів, трубок для паління – виставка «Запалимо, браток» тощо) метод, інколи в поєднанні з ілюстративним або образним. Так, наприклад, у залі, присвяченому повному визволенню України від загарбників, в одній із вітрин представлено символічний хрест, перевитий рушниками різних регіонів України. На рушниках розміщено «похоронки» зі знаковим прізвищем Шевченко, адресовані до різних міст і сіл України. У цьому випадку можна говорити про поєднання декількох методів: колекційного (частина колекції «похоронок»), тематичного (розкриття теми жертвності українців, їхнього внеску в Перемогу), музейно-образного (образ вшанування загиблих, пам'яті про них тощо).

Застосування музейно-образного, сюжетного методів побудови експозиції є досить поширеним і втіленим у практику багатьох музеїв. З 1994 р. застосовують

цей метод і науковці Меморіального комплексу. З кожним доповненням або зміною в експозиції саме цьому методу надається перевага, експозиція формується в тісній єдності наукової та художньої концепцій, у чіткому визначенні пропорції між кількістю експонатів, заданим простором та художніми засобами. За допомогою специфічних музейно-образних комплексів відвідувач входить у світ історичних та естетичних категорій. Традиційна музеологія припускає наявність у подібних комплексах допоміжних матеріалів – макетів, копій, муляжів, інтерактивних засобів (Т. Поляков навіть пропонує нову аббревіатуру – ФДО – функціонально-декоративне оформлення) [6, 118].

Проте в практиці науковців Меморіального комплексу пріоритет надано оригіналу – автентичному музейному предмету. Більшість комплексів головної експозиції складаються з оригіналів, реліквійних, іноді унікальних експонатів. Науковцями Меморіалу введено в науково-музеологічний обіг термін «образно-реліквійний комплекс» [8, 260]. Наявність значної кількості образно-реліквійних комплексів дає право говорити про образно-реліквійний метод побудови експозиції Меморіального комплексу. Найбільш яскравим прикладом втілення цього методу може бути так звана «Дорога війни» – наскрізний образно-реліквійний акцентний стрижень, що проходить через усі зали, визначає головну тему кожного із них, акцентує її за допомогою автентичних музейних предметів, поєднаних у тематичні образи.

Матеріали, розміщені у вітринах залів, доповнюють і конкретизують тему, водночас екскурсійна розповідь може вестися як за матеріалами вітрин і «Дороги війни», так і окремо за вітринами або за «Дорогою війни», залежно від часу екскурсії, складу екскурсантів тощо.

Отже, з одного боку, «Дорога війни» доповнює матеріали вітрин залу, сприяє більш глибокому, повному та емоційному розкриттю відповідної теми, а з другого – «дублює» експозицію іншими засобами, надає їй яскравості, багатоплановості, допомагає зрозуміти й відчути навіть невідготовленому відвідувачу експозиційний задум.

Ця різноманітність, багатоваріантність «читання» експозиції є ще однією методичною особливістю її побудови.

Говорячи про реліквійно-образний метод, доцільно зазначити ще два моменти. Перший – це своєрідна «закільцьованість» експозиції, другий – образ-лейтмотив, що проходить крізь неї.

Перший експозиційний зал присвячено темі «Початок Другої світової війни», останній – «Зал Пам'яті», що має підзаголовок «У вічній пам'яті народу не закінчилася війна», показує ретроспективну пам'ять про війну й Перемогу, погляд на них через десятиріччя. Обидва зали, попри абсолютну несхожість їхніх тем, побудовані як суцільні образно-реліквійні споруди.

У свою чергу, наскрізний ланцюжок домінантних образно-тематичних комплексів у кожному залі є тією основою, що тримає експозицію й дає змогу відстежити її концепцію, не лише зрозуміти, а й емоційно сприйняти її зміст.

Перший зал – це своєрідний будівельний майданчик, на якому йде активна й форсована розбудова двох могутніх імперій – СРСР і Третього рейху, що за короткий

історичний період пройшли шлях від співпраці до воєнного зіткнення. Міжнародні відносини, внутрішня політика, економічні зрушення обох держав, ідеологія, армія, долі людей – усе це показано через тематичні образи, які легко сприймаються й запам'ятовуються. Зауважимо, що всі музейні предмети, за допомогою яких створено образно-реліквійні комплекси експозиції залу, – справжні, автентичні. Це і карта Європи того періоду, і чобіт німецького солдата, занесений над нею, і мотоцикл БМВ, що в 1941 р. був на оснащенні моторизованої групи генерала Клейста, яка вдерлася в Україну, зброя, нагороди обох країн, плакати, газети тощо.

В останньому залі своєрідною віссю є символічний 27-метровий «поминальний стіл», що став експозиційною площиною та логічним завершенням «Дороги війни». Уздовж столу – сповіщення про загибель, традиційні рушники, вишиті українськими вдовами, нехитрі речі фронтового побуту. Ліворуч у залі – Стіна Пам'яті – колективний портрет учасників війни – понад 5 тисяч фотодокументів, праворуч – образно-реліквійні комплекси, що окреслюють своєрідне «відлуння війни», проблеми, які не розв'язані донині. Це долі ветеранів, удів і сиріт війни, а також ставлення держави до встановлення воєнних втрат. Усі ці теми вирішено образно, за допомогою автентичних матеріалів. Зал Пам'яті створено в 1995 р. Тоді це був перший в експозиції зал, повністю побудований за образно-реліквійним методом. За роки, що минули, зал неодноразово поповнювався новими експонатами, а нині науковці разом із художниками готуються до його реекспозиції (щодо їхньої спільної роботи та концептуальних підходів до експозиційного оформлення цього залу опубліковані статті в періодичних та наукових виданнях) [8; 9].

Щодо образу-лейтмотиву, то про нього також мовилося в цих публікаціях, тому торкнемося цієї теми досить побіжно. Крізь усю експозицію проходить метафоричний образ журавля – душі загиблого солдата. Почасти він навіяний фольклором, почасти відомою в радянські часи піснею на слова Р. Гамзатова, у якій журавлі – це солдати, що не повернулися додому, а перетворилися на птахів.

Уперше образ журавлиного ключа з'являється у 2-му залі, де йдеться про початок Великої Вітчизняної війни та перші мобілізації в Україні. У вигляді журавлиного ключа у вітрині вміщено пілоти тих воїнів, які розпочали війну в 1941 р.

В експозиційному залі, присвяченому обороні Києва, в образно-реліквійному комплексі «Вибух» також використовується образ птаха, на якого перетворилася душа загиблого воїна.

І нарешті, образ журавлиного ключа в Залі Пам'яті, що логічно та тематично поєднує всі попередні зали й «закільцьовує» експозицію. Своєрідний ключ створений з оригінальних експонатів – плащ-наметів воєнного часу і з так званих «похоронних» хусток удів одного українського села.

Образ журавлиного ключа неодноразово використовувався на виставках, розміщених в експозиції, що додавали їй емоційності, цілісної образності та сприяли позитивному впливу на відвідувачів.

Пошук нових форм удосконалення й урізноманітнення образно-реліквійного методу в експозиції Меморіального комплексу триває. Увесь музейний доробок

з'явився в експозиції не одразу, не одномоментно, а в результаті тривалої творчої роботи – співпраці науковців та художників. Автором багатьох задумів є головний художник музею, народний художник України А. Гайдамака.

Підсумовуючи сказане, нагадаємо, що в процесі втілення наукової та художньої концепції експозиції Меморіального комплексу співробітники опиралися на традиційні методичні засади та використовували новітні дослідження музеології. У результаті такого синтезу вироблені оригінальні, властиві лише Меморіальному комплексу методичні засади проектування експозиції, головними серед яких є:

- соціогуманітарні ідеї, науковий інструментарій та підходи історичної антропології;
- образно-реліквійний метод, широке використання «мови» образно-реліквійних комплексів;
- можливість багатопланового трактування експозиційних образів;
- автентичність музейного предмета – головне підґрунтя музейної комунікації.

Таким чином, практична діяльність співробітників Меморіального комплексу, зокрема експозиційне проектування, тісно пов'язане з теорією музеології. І хоча музейна практика не може бути єдиним орієнтиром для наукових досліджень, практичний результат, узагальнення, методичний аналіз експозиційної роботи Меморіального комплексу сприяють реальному поєднанню теорії, методики і практики та, на наш погляд, роблять вагомий внесок у розвиток вітчизняної музеології.

#### *Джерела та література:*

1. Белоліпецкая Н. Трансформація музейних функцій в умовах інформатизації общества. // Мир музея - №1 – 2012. – С. 22–25.
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: Посібник. – Львів, 2005. – 632 с.
3. Каулен М.Е. Экспозиция и экспозиционер: Конспект лекций. Изд.2-е. – М.: 2001. – 63 с.
4. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: 1995. – 194 с.
5. Пищулин Ю.П. и др. Музейные термины // Терминологические проблемы музееведения. Сборник научных трудов. – Центральный музей революции СССР. – М.: 1986. – С. 36–135.
6. Поляков Т.П. Мифология музейного проектирования или «Как делать музей?». – М., 2003 – 456 с.
7. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: 1999. – 383 с.
8. Фоміна В. Музейне відображення образу противника в головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» // Військовий музей (науково-методичний збірник). – К., 2007. – С. 164 – 175.
9. Фоміна В. Образно-реліквійні експозиційні комплекси як засіб музейної інтерпретації історичних подій // Україна у Другій світовій війні: джерела

та інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2011 – С. 258–265.

10. Фоміна В.П. Єдність наукового і художнього підходів у створенні експозиції Залу Пам'яті // Музей війни народної. Збірник наукових статей. – К. 1999. – С. 28–30.
11. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни». – ТФ-5560 (далі – Фонди МКНМІВВВ).
12. Фонди МКНМІВВВ. – КВ-218557 – 218558. – Д-36582 – 36583.
13. Там само. – КВ-79805. – Д-15305.
14. Там само. – КВ-195605. – Д-29143.
15. Там само. – КВ-30012. – Ф-16342; КВ-3055; ЗТ-272.

© **Вера ФОМИНА**

### **НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГЛАВНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА**

*Подаются взгляды отечественных и зарубежных исследователей на вопрос музеологии и музейной экспозиции. Обобщается опыт экспозиционной работы в Мемориале, анализируются традиционные методы, акцентируется внимание на использовании новейших достижений музееведения, а также подчеркивается гуманистический характер главной экспозиции музея.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, музеология, музейная экспозиция, методические основы, аутентичный музейный предмет, образно- реликвийный комплекс.

© **Vira FOMINA**

### **SOME METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF CREATION AND IMPROVEMENT OF MAIN EXPOSITION OF THE MEMORIAL COMPLEX**

*The views of domestic and foreign researchers on issues of museology and museum exposition are examined. The experience of exposure work of the Memorial complex is summarized, the traditional methods are analyzed, and attention is focused on the use of the newest achievements of museology and also is emphasized the humanistic character of main exposition of the museum.*

**Keywords:** Memorial Complex, museology, museum exhibition, methodological principles, authentic exhibits, relic complex.

УДК 930.2:001.891:069.8

© Володимир СІМПЕРОВИЧ

## ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ЯК ОСНОВА МУЗЕЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

*Розглядається теоретико-методологічний інструментарій історико-джерелознавчого аналізу в музейній роботі. Висвітлюються особливості застосування методів історичного джерелознавства в теоретичній та практичній музеології, накреслюються шляхи атрибуції музейного предмета та особливості його використання в наукових дослідженнях за посередництва методичного арсеналу історичного та музейного джерелознавства.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», історико-джерелознавчий аналіз, музеєзнавче дослідження, методологія, історичне джерелознавство, музейне джерелознавство.

Будь-яка музеєзнавча наукова розвідка має достатньо широкий спектр теоретичного та практичного виміру, може містити як об'єкт і предмет дослідження доволі розлогий перелік тематичних лакун історії Другої світової війни та власне теоретичних і практичних підвалин музеєзнавства, базуватися на всіляких історіографічних та історичних джерелах, використовувати різні музейні фонди, колекції та предмети. У цьому контексті наукові співробітники Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» мають значний досвід наукової роботи й цікаві доробки як у науково-фондовій та науково-експозиційній, так і в науково-дослідній роботі, які обов'язково передбачають широке використання історико-джерелознавчого аналізу. Усі складники наукової діяльності Меморіалу органічно пов'язані між собою, відіграють вирішальну роль у продукуванні наукових робіт з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, які об'єктивно відображають історичні особливості та закономірності суспільного розвитку воєнної доби, передбачають виявлення нових історичних джерел та аналіз зібраного конкретно-історичного матеріалу, а також питання відбору й синтезу документів.

Музеологія як наука використовує розлогий методологічно-методичний інструментарій багатьох суміжних наукових дисциплін і субдисциплін. Чи не найбільш широковживаним і актуальним нині є історико-джерелознавчий аналіз, який

передбачає загальне розкриття соціальної та гносеологічної природи музейного предмета (історичного джерела), використання потужного теоретико-методологічного арсеналу історичного джерелознавства, комбінаторної сукупності методів і прийомів, що мають у своєму активі історичне та музейне джерелознавство. Звичайно, можна зауважити, що статус музейного джерелознавства нині остаточно не визначений. Між дослідниками точаться дискусії щодо об'єкта, предмета та структурних елементів цієї наукової дисципліни. Між тим, наявний методологічно-методичний інструментарій історичного джерелознавства, попри різні дискусійні моменти, активно апробується в музейній теорії та практиці. Більше того, якщо абсорбувати всі наявні точки зору на об'єкт вивчення музейного джерелознавства, слід зауважити, що додатковим складником історико-джерелознавчого аналізу мають стати методичні прийоми, спрямовані на визначення суто музеологічних властивостей музейного предмета (історичного джерела) – атрактивності та експресивності, що істотно доповнюють те семантичне навантаження, яке має кожна музеалія. Проте якщо з тезою про певні відмінності у властивостях історичного джерела та музейного предмета можна погодитися, то трактування об'єкта музейного джерелознавства лише як музейного предмета викликає сумніви. Так, дійсно, музейний предмет, призначений для зберігання і транслювання історичної пам'яті та інтерпретації історичного досвіду як у процесі науково-дослідної роботи, так і в процесі експонування, має виділятися з низки джерел, що несуть однорідну соціально-культурну інформацію. Достовірністю, меморіальністю, оригінальною та досконалою художньою формою, майстерністю або, навпаки, нарочитою недбалістю виконання чи навіть умовною потворністю предмет має викликати в музейній аудиторії співчуття, співпереживання, радість, обурення, захоплення, неприязнь або інші емоції. Проте не тільки музейні предмети (типові або унікальні), котрі належать до колекційного й обмінного фондів, є об'єктом вивчення в музейному джерелознавстві, об'єктом дослідження є також і науково-допоміжні матеріали [8, 72].

У зв'язку з диференціацією гуманітарного знання, розвитком таких наук, як політологія, соціологія, культурологія, відбувається перетворення історичного джерелознавства в міжнаукову допоміжну дисципліну. Вимоги до методики наукового дослідження стають універсальними, поняття історичного джерела також набувають всебічного значення, а розширення джерельної бази гуманітарних досліджень сприяє універсалізації методики джерелознавчих досліджень. Повною мірою це стосується й використання історико-джерелознавчого аналізу в різноштибних музейних наукових дослідженнях [8, 77–78]. Беручи до уваги цей своєрідний постулат, під музейними джерелами слід розуміти всю сукупність музейних предметів і науково-допоміжних матеріалів, що становлять музейні фонди, поскільки і ті й інші рівною мірою відображають соціальну реальність і є носіями фіксованої інформації та відіграють роль посередника між дійсністю й суб'єктом, який її пізнає. Звідси, вважаємо, що принципових відмінностей у визначенні завдань музейного та історичного джерелознавства, а отже, й принципових підходів до історико-джерелознавчого аналізу не існує. Проілюструємо цю тезу такими твердженнями:

- на стадії комплектування вирішуються завдання пошуку джерел, визначення їхньої наукової та історико-культурної цінності, шляхом експертизи проводиться відбір джерел, що призначаються для зберігання;

- під час поповнення музейних зібрань розробляється методика експертизи музейної цінності предметів;

- на стадії обліку і в процесі зберігання встановлюється походження джерела, тобто час і місце його виникнення, визначається його автор, а також обставини й мета створення (в музейній справі ці завдання часто позначаються терміном «атрибуція»), вирішується надзвичайно важлива для музейної справи проблема оригінальності (як правило, оригінальний музейний предмет дійсно атрактивний і експресивний, здатний привернути увагу, викликати емоції та відчуття співпричетності до минулого, створити символічний образ історичного часу);

- під час обліку та опису музейних предметів також вдаються до встановлення тексту джерела: він прочитується, перекладається, розшифровується, коротко описується у відповідній обліковій документації, визначається як основний текст, редакція або список (під текстом розуміємо семантичне навантаження, яке має музейний предмет, у якій формі – знаковій, зображальній, речовій тощо не були б зафіксовані властиві йому значення та смисл) [8, 75]. Водночас варто зауважити таке: для загальноісторичного джерелознавства на перший план виступає здатність джерела відображати історичний процес, для музейного джерелознавства – здатність утілювати минулу дійсність. Власне, це і є «музейність» – прикметна риса в діяльності будь-якого музею [10, 30; 6, 231; 11, 59]. У цьому ракурсі музейне джерелознавство застосовує особливий підхід до музейних предметів як до джерел (носіїв) інформації, а також виявляє та оцінює їхню автентичність і здатність адекватно відображати і представляти задокументовану дійсність із позицій музейної комунікації. Музейна джерелознавча теорія та практика, вивчаючи переважно музейні предмети, тісно межуючи з теорією й методикою історичного джерелознавства, розглядає їх із погляду загальної джерелознавчої дисципліни. Разом з тим музейне джерелознавство прагне до пізнання музейної справи й вивчення матеріалів історіографії. Його специфічність виявляється насамперед не тільки у вивченні семантичної (сислової) інформації музейних предметів, а й у пізнанні властивостей предметів, які дозволяють їх використовувати в експозитарно-просторовій комунікації [14, 57–58].

Кожна музейна інституція, окрім суто наукових розвідок із профільних тем, проводить спеціальні дослідження з вивчення та систематизації своїх фондів зібрань, введення музейних колекцій та окремих предметів до наукового обігу, що сприяє більш повному розкриттю їхнього інформаційного потенціалу для широкого кола фахівців і відвідувачів. У цьому контексті історико-джерелознавче дослідження фондів зібрань стає для музейних інституцій важливим складником наукової діяльності, який відображає об'єктивні можливості та особливості їхніх соціальних функцій. Увесь комплекс завдань, які вирішуються музеєм, у тому числі створення нових експозиційних конструктів та науково-освітня діяльність, ґрунтується на дослідженні різних музейних предметів (історичних джерел) і передбачає використання різноманітних методів історичного джерелознавства. Формуючи

фондове зібрання, музей тією чи іншою мірою займається питаннями походження та класифікації джерельного масиву, дослідженням його інформаційного потенціалу, соціальної природи, внутрішньої та зовнішньої критики історичних джерел, якими представлені музейні предмети. Звернувшись до методологічного інструментарію загального джерелознавства, музеєзнавство як наукова дисципліна фактично розробляє один і той самий об'єкт, досліджуючи його під різними, однак у чомусь дотичними, поглядами. Натомість вивчення музейних пам'яток може сприяти вирішенню низки актуальних завдань історичного джерелознавства. З кожним днем тематика музеєзнавчих досліджень розширюється, поповнюється новими науковими розвідками, адже музейні фонди – своєрідний схрон величезних історичних і художніх цінностей, унікальне джерело знань про минуле. Разом з тим опис музейних колекцій розширює загальну джерелознавчу базу історичної науки.

Модерні вимоги до формування фактологічної бази гуманітарного дослідження, системи наукових доказів, побудови гіпотез і моделей, обґрунтування висновків усе більше набувають універсального характеру. Відрадно спостерігати, що мовою спілкування все частіше стає історико-джерелознавчий аналіз, який виходить із традиційних рамок і одночасно зберігає всю багатоманітність накопичених методологічних прийомів історичного джерелознавства.

Особливість наукової діяльності музеїв полягає в тому, що вони ведуть дослідження та зосереджують у своїх фондах усі типи історичних джерел (речові, зображальні, писемні, кінофотофонодокументальні тощо). Тому фондозбірні музеїв, на відміну від архівних сховищ, є частиною їхнього зібрання й становлять сукупність музейних предметів (історичних джерел), охоплюючи науково-допоміжні матеріали, з розподілом на інвентарні групи, фонди, колекції (добірки). Усе це потребує загального вирішення теоретичних та методологічних питань упровадження та особливостей використання історико-джерелознавчого аналізу в теоретичному та практичному музеєзнавстві. При цьому науково-дослідна діяльність музеїв складається з профільних і музеєзнавчих досліджень, які спираються на фонди і зосереджують свою увагу на питаннях, що недостатньо вивчені в межах профільних дисциплін, але є важливими для музейних інституцій. Ідеться насамперед про джерелознавчі дослідження, які спрямовані на виявлення документуючих характеристик музейних предметів та їхнього значення для розвитку профільних дисциплін. Іншими словами, музейні предмети в цих дослідженнях вивчаються з огляду на ті нові знання, які вони можуть дати профільній науковій дисципліні.

Важливою особливістю музейного предмета як історичного джерела є те, що він має інформацію не тільки сам по собі, а й як частина музейної колекції – сукупності музейних предметів, пов'язаних спільністю одного або декількох ознак, що представляють науковий, художній або пізнавальний інтерес. Предмети у складі систематичних і тематичних колекцій набувають здатності доповнювати, документувати один одного. Це підвищує інформаційний потенціал і джерельну цінність колекції порівняно з окремими музейними предметами, однак потребує розробки спеціальних підходів до його розкриття та інтерпретації.

У результаті широкого використання музейних колекцій у наукових дослідженнях нагромаджується не лише нова інформація, а й збільшується арсенал методів джерелознавчого аналізу. Потрібно зважати й на властивості музейного предмета, зокрема: інформативність, експресивність, атрактивність, репрезентативність, асоціативність. Окрім того, важливою є цінність музейного предмета: наукова, історична, меморіальна, естетична та художня. Зважати необхідно й на класифікацію музейного предмета за важливістю: унікальні та типові музейні предмети [9, 88]. Слід зважати й на той факт, що вивчення музейних предметів і колекцій є необхідною умовою їхнього введення в науковий обіг. Під час джерелознавчого аналізу музейних предметів виявляються нові факти, які надалі використовуються профільною наукою для кращого розуміння досліджуваних процесів, явищ та історичних закономірностей. Проте музейна цінність предмета не вичерпується його науковим значенням, адже він може мати ширшу значущість – історичну, художню, естетичну, меморіальну, комунікативну. Вивчення музейних предметів покликане виявити та оцінити комплекс інформації про них [7, 101].

Історико-джерелознавчий аналіз — це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних із пошуком, виявленням, відбором джерел, їхнім всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також подальшим його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Завданнями джерелознавчого аналізу є розробка теорії і методики вивчення, аналізу, добування та використання фактів, що містяться в джерелах, а саме: класифікація та виявлення джерел, критика їхнього походження, достовірності та фактичної цінності. По суті, джерелознавчі прийоми лежать в основі й того, що в музеях називають атрибуцією, атрибутуванням. Атрибуція – це виявлення основних ознак, що визначають назву, призначення, будову, матеріал, розміри, техніку виготовлення, авторство, хронологію та географію створення та побутування предмета. У ході атрибуції встановлюється зв'язок музейного предмета з історичними подіями або особами, з визначенням середовищем побутування, розшифровуються надписи і знаки, нанесені на предмет, визначається ступінь його збереженості та описуються пошкодження [3, 27].

Проблема класифікації історичних джерел нерозривно пов'язана з вибором основ для класифікації музейних фондів, їхньою структуризацією, оптимальним наповненням довідково-інформаційної музейної системи KAMIC. Класифікація є розкриттям внутрішнього зв'язку між різними типами, родами і видами джерел. Це метод пізнання, який дозволяє, спираючись на зовнішні або внутрішні властивості, притаманні джерелам, відбирати їх на зберігання, враховувати та інтерпретувати збережену інформацію, визначати їхню культурно-історичну цінність. Як метод класифікація дозволяє:

- ефективно систематизувати дослідницький матеріал;
- визначати та фіксувати об'єкт дослідження;

- пізнавати процес і закономірності виникнення типів, родів і видів джерел;
- уточнювати поняття, якими оперує історична наука [8, 79–80]. Варто також зауважити, що для музейного джерелознавства важливі профіль музею і склад фондів, адже саме вони диктують вибір критеріїв класифікації.

За усталеними в загальному джерелознавстві параметрами історико-джерелознавчий аналіз передбачає чотири послідовні етапи наукового дослідження: пошук та виявлення джерельного комплексу, відбір джерел та їхня класифікація, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу. Загалом такий підхід вважається традиційним [4, 57]. Тобто, якщо говорити «музейною мовою», це не що інше, як розлога наукова атрибуція (категоріалізація) музейного предмета, що дає змогу встановлення основних ознак, які визначають тип, назву, матеріал, розміри, техніку виготовлення, авторство, хронологію і географію природного існування та дослідницького визначення музейного предмета. Ф. Вайдахер називає цей процес методикою музеальної селекції [2, 140]. Власне, атрибуція музейних предметів складається з трьох послідовних етапів – самого атрибутування, класифікації і систематизації та інтерпретації [13, 382].

Беручи до уваги твердження музеологів, інтерпретація музейних джерел має на меті вирішення всього кола методичних завдань, що складають аналіз і синтез джерел, а саме: визначення повноти, достовірності та точності інформації, що міститься в джерелі; зіставлення джерел за ступенем повноти, достовірності та точності інформації; встановлення генеалогічного зв'язку джерел, а також як усієї суми подій, що належить до теми дослідження, так і прогалин у ланцюзі історичних фактів. Відсутність інформації у складі музейних предметів ефективно заповнюється в експозиції науково-допоміжними матеріалами. Саме вони фіксують науково установлений зв'язок між предметами, демонструють їхню побудову та функції, зв'язують експозиційні комплекси в єдине ціле, що дає змогу розглядати експозицію як наукову концепцію того історичного явища, якому вона присвячена.

Музейні предмети споріднені між собою багатьма ознаками: належністю до одного й того самого історичного періоду, події, особи, автора, типу джерел. Їх може об'єднувати загальна тема, сюжет, час створення, середовище побутування, матеріал і техніка виготовлення. На ці зв'язки важливо зважати, адже інформація, яку містить у собі група взаємозв'язаних предметів, повніша і цінніша, ніж та, що має окремий експозит.

Магістральний шлях залучення музейного предмета в наукове дослідження – це використання його властивостей як частинки природної інформаційної системи. Музейний предмет має ряд переваг перед традиційним історичним джерелом. Знакові функції музейного предмета складно використати для спотворення історичної інформації, як носій природної інформації про історичний процес музейний предмет дає найбільш чистий інформаційний сигнал, не викривлений посередництвом (втручанням) людини [9, 101–102].

Джерелознавчий підхід до документа не лише дає можливість з'ясувати його інформаційний потенціал, але й значною мірою обумовлює і вибір методики

археографічної роботи. Уже на самому початковому етапі роботи з документом – часто навіть у процесі його виявлення, не кажучи вже про опис, – потрібно володіти деякими елементами джерелознавчого аналізу (або наукової критики). Потрібно вміти визначати зовнішні особливості джерела, достовірність, час створення.

Використовуючи джерело, насамперед необхідно встановити його зміст, тобто правильно його «прочитати». Вище вже зазначалося, що під текстом ми розуміємо не письмовий (словесний) текст, а інформацію, закладену в джерелі будь-якого типу. Від «прочитання» джерела залежить його розуміння. Щоб читати та розуміти тексти, потрібно володіти методикою спеціальних історичних дисциплін. Таким чином, у музейному джерелознавстві проблема прочитання тексту є центральною, без прочитання неможлива будь-яка інтерпретація джерела [8, 87–88].

На стадії з'ясування походження джерела необхідно встановити автора, час і місце виникнення документа, обставини і цілі його складання (створення), вирішити проблему оригінальності (в музейній справі саме цю сукупність методичних операцій називають атрибуцією музейного предмета).

Джерелознавчий аналіз (герменевтика) має на меті вивчення змісту джерела для виявлення вміщеної в ньому інформації та встановлення того, наскільки достовірно, повно та точно ця інформація відображає соціокультурну дійсність. Для того, щоб оцінити повноту, достовірність і точність цієї інформації, дослідник має розглядати джерело в контексті епохи, яка його спродукувала (конкретно-історичний підхід), порівняти між собою джерела, що відображають ті самі події або явища. Без застосування порівняльного (компаративного) методу неможливо інтерпретувати джерело та дати йому якісну оцінку.

Джерелознавчим аналізом або історичною критикою (історико-критичною оцінкою) документа називають шлях, що установлює текст джерела та забезпечує його правильне прочитання, визначає походження, повноту та достовірність, тобто проводить попереднє вивчення пам'яток, які потрібно буде використати в історичному дослідженні. Під критикою джерела розуміється його аналіз, розбір і оцінка. Як правило, аналіз джерел передбачає його зовнішню та внутрішню критику.

Під зовнішньою критикою розуміється встановлення часу та місця виникнення джерела, виявлення особи автора, встановлення обставин появи джерела; виділення з початкового тексту пізніших напрямів, тобто авторських, редакторських чи цензурних виправлень; розшифрування незрозумілих місць, позначок, термінів; установка та виправлення помилок у тексті, вивчення зовнішніх ознак джерела; вирішення питання про достовірність, виявлення підробок. Під внутрішньою критикою розуміється своєрідна «інтерпретація» – тлумачення змісту джерела, встановлення достовірності, фактичної цінності.

На думку О. Богдашиної, джерелознавцям краще використовувати для позначення двох головних етапів застосування історико-джерелознавчого аналізу терміни «аналітична критика» та «синтетична критика». Перший етап джерелознавчої критики передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- виявлення джерела;
- попередній відбір джерел;

- класифікація, систематизація та групування джерел;
- вибір методів та прийомів вивчення;
- текстологічна критика джерела: а) встановлення тексту джерела (основного чи первинного тексту та доповнень до нього); б) встановлення походження джерела (питання авторства, місця, часу, обставин та мети створення джерела, оцінка його автентичності);
- аналіз повноти та достовірності викладених у джерелі фактів та оцінок, тобто одержання цільової історичної інформації.

Джерелознавчий синтез передбачає:

- виявлення зв'язків джерел, зіставлення джерел за ступенем їхньої достовірності та повноти, співвідношення між самими джерелами;
- створення комплексу джерел, які дають змогу з максимальною повнотою та достовірністю дослідити історичні події;
- встановлення всієї суми наукових фактів, які належать до теми дослідження, визначення фактів, яких бракує для повноти картини [1, 107].

Як завершальна стадія дослідження виступає джерелознавчий синтез. На цьому етапі відбувається не просто узагальнення та систематизація матеріалу, а відтворення складного соціокультурного об'єкта як системи внутрішньообумовлених зв'язків і взаємозалежностей, відтворення «живої плоти» соціальної дійсності [8, 101].

Підсумковий етап вивчення музейних предметів – критичний аналіз та інтерпретація (тлумачення) їх як джерел знань і емоцій. У його основі лежить синтез результатів атрибуції та систематизації, при цьому встановлюються оригінальність, достовірність, репрезентативність предмета, обсяг уміщеної в ньому інформації, його атрактивні, експресивні та комунікативні якості, належність до типових або унікальних предметів, зрештою – музейна цінність [13, 384].

На всіх етапах історико-джерелознавчого аналізу визначається цінність джерел за такими критеріями:

- автентичність джерела – справжність джерела як дійсного свідчення чи підробки викладеної в ньому історичної інформації;
- вірогідність джерела – ступінь відповідності свідчень джерела реальним історичним фактам, які в них описані;
- повнота джерела – рівень відбиття в тексті джерела суттєвих сторін історичних фактів (подій чи явищ);
- інформаційна новизна – наявність нової інформації, відсутньої у джерелах, уже введених до наукового обігу;
- репрезентативність – властивість джерела (чи всієї джерельної бази з обраної теми) правильно відображати історичні факти в цілому. Під час оцінки репрезентативності необхідно враховувати системність, повноту, точність та доказовість викладених історичних фактів [1, 113].

Історико-джерелознавчий аналіз передбачає використання низки усталених в історичному джерелознавстві методологічних принципів та методів роботи з історичними джерелами. До головних методологічних принципів належать:

- принцип об'єктивності. Історичне джерело є об'єктивною реальністю, яка є носієм достовірних історичних фактів (за умов правильного використання прийомів наукової критики). Науковець унаслідок суб'єктивності, притаманній будь-якому виду творчості, безумовно, не може досягти повної об'єктивності. Але вчений повинен прагнути домогтися максимальної вираженості в оцінках кожного джерела та історичних фактів, яке воно містить, незалежно від своїх релігійних, політичних чи особистих уподобань;

- принцип системності та всебічності, тобто цілісності вивчення джерела або групи джерел. Цей принцип вимагає від вченого використовувати всі доступні джерела з досліджуваної проблеми, у тому числі ті, що не відповідають авторській концепції;

- принцип історизму. Конкретно історичний підхід передбачає врахування науковцем суспільно-історичних умов виникнення джерел, їхніх соціальних функцій. Вчений має дослідити етапи розвитку джерела і визначити, яких змін вони зазнали. Таким чином, можна виокремити такі основні характерні ознаки наукового пізнання: предметність, об'єктивність, системність, істинність та практичне використання отриманих знань.

Воб'ємному методологічно-методичному арсеналі історичного джерелознавства акумульовано цілий ряд загальнонаукових та міждисциплінарних методів, серед яких вітчизняні джерелознавці виокремлюють такі:

- методи формальної логіки: аналізу і синтезу, від конкретного до абстрактного; від абстрактного до конкретного; абстрагування шляхом ототожнення нетотожного;
- математичні методи. Необхідні при пошуку та вивченні масових джерел;
- статистичний метод. Найчастіше використовується під час дослідження масових джерел.

Розвиток наукового пізнання призвів до появи нових загальнонаукових методів як-от: системно-структурний, функціональний, інформаційно-ентропійний, алгоритмізація тощо. У пізнавальній діяльності всі ці методи знаходяться в діалектичній єдності, взаємозв'язку, доповнюють один одного, що дозволяє забезпечувати об'єктивність та істинність пізнавального процесу, розглядати рух історичних об'єктів у просторі [5, 160].

Також учені-джерелознавці використовують методи інших наук: демографії, соціології, географії, психології, лінгвістики, природничих наук тощо.

Проте для ефективного використання історико-джерелознавчого аналізу важливі насамперед спеціально-історичні методи:

- історико-порівняльний метод. Полягає у правильному зіставленні історичних об'єктів (у тому числі історичних фактів та джерел) у часі і просторі, у виявленні подібності та різниці між ними. Без цього методу неможливе наукове вивчення будь-якого тексту. Відносно широко застосовуються порівняльне зіставлення та історико-типологічне порівняння. Перше пояснює подібність чи відмінність у походженні історичних об'єктів. Друге порівняння пояснює подібність чи відмінність об'єктів з однаковими умовами генезису та розвитку. Застосування ж порівняння в поєднанні

з історико-генетичним методом дозволяє пояснювати подібність об'єктів їхньою спільністю за походженням та фіксувати взаємовплив різних історичних явищ [5, 176];

- історико-типологічний метод. У джерелознавстві є засобом виявлення загальних рис у різних об'єктів дослідження. Аналіз історичних джерел вимагає їхньої попередньої типологізації. Типологізація являє собою складний пізнавальний процес, який вимагає дотримання низки методологічних принципів. По-перше, визначення основ, з яких виділяються типи якісно визначених об'єктів або явищ. По-друге, виокремлення типів, беручи до уваги при цьому облік існуючих якостей, реальність, що вивчається. Разом із тим ефективність історико-типологічного методу проявляється за допомогою залучення таких підходів, як індуктивний, дедуктивний та дедуктивно-індуктивний. Дедуктивний підхід створює можливість відділення (розмежування) кожного окремого об'єкта до того або іншого типу. Використання індуктивного методу здійснюється тоді, коли виділення типів та їхніх характерних ознак відбувається шляхом аналізу емпіричних даних. Сутність дедуктивно-індуктивного підходу полягає в тому, що визначені типи виділяються на основі сутнісно-змістовного аналізу питання, яке розглядається, а істотні ознаки визначаються з аналізу емпіричних даних про ці явища [5, 178–179];

- історико-генетичний метод. Передбачає вивчення джерел з урахуванням умов їхнього створення та подальшого розвитку. За своєю логічною природою цей метод є аналітико-індуктивним (від конкретних явищ і фактів до загальних висновків), а за формою вираження інформації – описовим. Він дає «біографію» історичного об'єкта (держави, нації тощо). Історико-генетичний метод спрямований на аналіз динаміки історичних процесів, дає змогу виявляти їх причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку [5, 173];

- проблемно-хронологічний метод. Передбачає розгляд питань датування джерел та викладених у них історичних фактів у хронологічному порядку;

- біографічний метод ставить на меті пошук достатніх відомостей про автора та врахування впливу особливостей біографії та особистості автора на зміст джерела.

Актуальними видаються й окремі методики дослідження історичних джерел:

- археографічна методика. Розробляє принципи публікації джерел;
- іконографічна методика. Розробляє прийоми дослідження зображальних джерел або зображального аспекту інших типів історичних джерел;
- евристична методика. Розробляє прийоми пошуку, систематизації та відбору джерел [1, 12 – 15].

Цілком зрозуміло, що за рамками цієї статті залишилося ще багато «сюжетів» методологічно-методичного інструментарію історико-джерелознавчого аналізу, проте необхідно констатувати таке: в основі всієї наукової роботи будь-якого музею лежить джерелознавче дослідження (не має значення чи це науково-дослідна робота у фондосховищах, чи ефективне використання методів і прийомів історичного джерелознавства в науково-прикладних розвідках музейників). Ефективність застосування в робітнях музейної науки джерелознавчих методологічних підвалин стимулює розвиток як теоретичної та практичної музеології зокрема, так й історичної науки загалом.

### **Джерела та література:**

1. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії / О.М. Богдашина. – Х.: Сага, 2009. – 214 с.
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Фрідріх Вайдакер. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
3. Документальные памятники: выявление, учет, использование / И.А. Альтман, А.А. Курносов, В.Е. Туманов и др.; Под ред. С.О. Шмидта. – М.: Высш. шк., 1988. – 255 с.
4. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт. кол.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 454 с.
5. Методология истории / Под ред. А.Н. Алпеева и др. – Мн.: НТООО «Терра Системс», 1996. – 358 с.
6. Музейное дело России / Под ред. М.Е. Каулен. – М., 2003. – 398 с.
7. Окладникова Е.А. Музейный предмет и его семиотический дискурс / Е.А. Окладникова, С.Т. Махлина // Триумф музея? – СПб., 2005. – С. 84 – 103.
8. Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. Э.А. Шулепова. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 504 с.
9. Сафразьян Л.Т. Использование музейных коллекций в исторических исследованиях / Музейное дело в СССР. Сб. науч. трудов / Ред. кол.: Т.Г. Шумная (отв. ред.) и др.; Центральный музей Революции СССР. – Вып. 17. – М., 1987. – С. 87–106.
10. Сафразьян Л.Т. Музейный предмет как объект источниковедческого исследования // Актуальные проблемы советского музееведения. Сб. научных трудов / Центральный орден Ленина и Октябрьской Революции музей Революции СССР; Ред. кол.: Л.И. Арапова (отв. за выпуск) и др. – М., 1987. – С. 27–39.
11. Цуканова В.Н. Источник в музее: музееведческие особенности // Проблемы теории, истории и методики музейной работы: источниковая база музеев / Музейное дело. Сб. науч. тр. Госуд. центр. музея социально-политической истории России. – Вып. 28. – М., 2004. – С. 58–80.
12. Цуканова В.Н. Музейный предмет и исторический источник. К вопросу о соотношении понятий // Актуальные проблемы советского музееведения. Сб. научных трудов / Центральный орден Ленина и Октябрьской Революции музей Революции СССР; Ред. кол.: Л.И. Арапова (отв. за выпуск) и др. – М., 1987. – С. 9–17.
13. Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы / Т.Ю. Юренева. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.
14. Якубовський В.І. Музеезнавство. Підручник. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2010. – 352 с.

© Владимир СИМПЕРОВИЧ

## ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК ОСНОВА МУЗЕЕВЕДЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

*Рассматривается теоретико-методологический инструментарий историко-источниковедческого анализа в музейной работе. Освещаются особенности применения методов исторического источниковедения в теоретической и практической музеологии, подаются пути атрибутирования музейного предмета и особенности его использования в научных исследованиях с помощью методического арсенала исторического и музейного источниковедения.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов», историко-источниковедческий анализ, музееведческое исследование, методология, историческое источниковедение, музейное источниковедение.

© Volodymyr SIMPEROVYCH

## HISTORICAL SOURCE ANALYSIS AS A BASIS OF MUSEUM RESEARCH

*The theoretical and methodological set of tools of historical source analysis in museum work is considered. The features of application methods of historical source analysis in theoretical and practical museology are highlighted, the ways of attribution of museum subject and features of its use in scientific research with the mediation of methodological arsenal of historical and museum source analysis are outlined.*

**Keywords:** Memorial complex "The National museum of history of Great Patriotic war 1941–1945 years", historical source analysis, specialist in museum management research, methodology, museum source analysis.

УДК 069.8(477)«1941-1945»

© Людмила РИБЧЕНКО

## МЕТОДИКА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ВОЇНІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

*На основі архівних джерел розкривається методика пошуку зниклих безвісти воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. Відзначається значимість науково-дослідної роботи співробітників музею для членів родин загиблих та зниклих безвісти.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, сповіщення про загибель, безповоротні втрати, польові військкомати, електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти, Книги Пам'яті У країни.

За сучасними даними, безповоротні демографічні втрати Збройних Сил СРСР у Великій Вітчизняній війні становлять 8 млн 668 тис. 400 військовослужбовців. З них 2 млн 283 тис. 300 солдатів та офіцерів значаться зниклими безвісти [1, 51].

Офіційно в Червоній армії зниклим безвісти вважався воїн, який з невідомих причин був відсутній у військовій частині й пошуки якого протягом 15 діб не дали результату. Після закінчення визначеного терміну відомості передавалися в штаб, а родині направлялося сповіщення про зниклого безвісти. Насправді ж доля воїна могла бути абсолютно різною. Частіше за все «зниклі» гинули під час відступу, оточення або розвідки боєм. Засвідчити загибель у силу різних причин було нікому. До числа зниклих безвісти потрапляли також дезертири, військовополонені, солдати, які були направлені у відрядження й не прибули до місця призначення, розвідники, що не повернулися з військового завдання, особовий склад розбитих військових частин і підрозділів, коли не лишалося командирів, щоб надати донесення про загиблих. Причиною відсутності даних про військовослужбовця також могло бути поранення солдата, якщо його евакуювали до госпіталю без свідомості та документів, помилка в сповіщенні про загибель, неможливість направлення похоронки на окуповану територію, якою була, зокрема, вся Україна, тощо.

Отже, як би не склалися обставини, кількість «зниклих» воїнів, що сягає мільйонів, свідчить не лише про важкі й кровопролитні бої минулої війни, а й про суттєві недоліки, наявні в системі обліку людських військових втрат Червоної армії. Однак за кожним зниклим – родина, що впродовж десятків років не втрачає надії

довідатися про справжню долю свого полеглого на війні солдата, покласти квіти на його могилу.

Науковий колектив Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років з початку своєї діяльності проводить дослідження з проблеми військових втрат. Ця робота активізувалася і стала значно результативнішою, починаючи з 2008 р., відколи в музеї було сформовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, переданий на довічне державне зберігання військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Наразі фонд налічує 8 585 архівних справ, що містять близько 3 млн персональних документів з обліку загиблих та зниклих безвісти військовослужбовців РСЧА за 1939–1945 рр. (сповіщення про загибель, списки зниклих безвісти, накази ГУК про вилучення зі складу кадрової армії полеглих офіцерів, листування з пошуку загиблих тощо).

Упродовж 2008–2012 рр. науковцями музею було надано відповіді на понад 5 тис. запитів від населення про час, місце, обставини загибелі їхніх рідних у роки війни. Виготовлено та надіслано 3 005 копій сповіщень про загибель. З метою допомогти встановити долі полеглих захисників Вітчизни музейниками було розроблено наукову методику дослідження й пошуку, результатом якої стало встановлення лише за три останніх роки конкретних даних про долі понад 350 зниклих безвісти військовослужбовців, про яких раніше родини не мали жодної інформації.

Ця методика передбачає визначення широкого кола персональної інформації про зниклого воїна, її аналізу та поєднання з відповідним ходом бойових дій на фронті. До уваги беруться особливості обліку людських військових втрат у Червоній армії та загиблих військовополонених у німецьких концтаборах, бойовий склад воюючих військ, історії військових поховань тощо. Залучаються також архівні, музейні джерела, друковані мартирологи загиблих, Інтернет-ресурси тощо.

Мінімальною персональною інформацією про воїна, що необхідна для пошуку, є його прізвище, ім'я, по батькові (в усіх можливих варіантах написання), дата і місце народження. У радянських документах з обліку загиблих дата народження означала лише рік. Число і місяць – практично ніколи не зазначалися. Досвід показав, що місце народження повинно відповідати адміністративно-територіальному поділу СРСР на передвоєнний час. Відповідність його сучасному поділу можна з'ясувати за довідниками або в мережі Інтернет, на сайтах районних, обласних адміністрацій (стосовно України – на порталі Верховної Ради України – [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)). Також важливою є інформація про час і місце призову військовозобов'язаного до лав Червоної армії (зазвичай, це найближчий від місця проживання районний військкомат), рід військ та військове звання.

На сьогоднішній день основна інформація про загиблих воїнів доступна для широкого кола населення. Її можна знайти у виданих упродовж 1990–2000-х рр. Книгах Пам'яті України – паперового поіменного мартирологу, що містить коротенькі біографічні відомості про полеглих воїнів. Також у книгах окремих областей уміщені списки воїнів, загиблих та похованих на території цих областей. Повна колекція історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» налічує 258 томів у

262 книгах, по 24 областях України, АР Крим, м. Київ і м. Севастополь. Ознайомитися з окремими його томами можна в державних регіональних бібліотеках, проте повне зібрання зберігається лише в стінах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Частина матеріалів Книг Пам'яті України розміщена на сайті однойменної електронної бази даних – [www.memory-book.com.ua](http://www.memory-book.com.ua). Доповнюють Книги Пам'яті серіали «Книга Скорботи України» – відомості про загиблих цивільних мешканців у роки війни та «Реабілітовані історією» – дані про репресованих громадян України. Ці видання також містять важливу інформацію для пошуку.

Надзвичайно інформативними для дослідження є архівні джерела. Їх можна поділити на два види: первинні – донесення про втрати фронтів, армій, дивізій, полків та інших частин і з'єднань радянських Збройних Сил, військових установ, які склалися командуванням кожні 10-20 днів і направлялися до відповідного Управління з обліку втрат, та вторинні – іменні повідомлення, що надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів.

Документи первинного обліку – це іменні списки безповоротних втрат військових частин, у котрих на кожного загиблого вказувалися його прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, звання, посада, місце служби, військкомат призову, дата та місце загибелі, місце поховання, адреса та імена рідних полеглого. Наразі вони зберігаються в архівах Російської Федерації, залежно від належності військ до різних відомств – народних комісаріатів (аналог міністерств). Матеріали Народного комісаріату оборони (сухопутні війська та авіація, паспорти військових поховань) – у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ); документи Військово-Морського Флоту (у тому числі берегових частин та авіації ВМФ) – у Центральному військово-морському архіві (ЦВМА РФ); матеріали Народного комісаріату Внутрішніх справ (органи та війська НКВС) – у Російському державному військовому архіві (РДВА). Документи медичних військових установ – в Архіві воєнно-медичних документів Військово-медичного музею МО РФ. Матеріали на військовополонених та засуджених воїнів – у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), документи прикордонних військ – в Архіві Федеральної прикордонної служби.

Названі архіви містять відомості про загиблих воїнів Червоної армії незалежно від місця їхнього призову. Більшість цих матеріалів наразі доступні на сайті Міністерства оборони Росії – в Об'єднаному комп'ютерному банку даних про загиблих та зниклих безвісти в роки Великої Вітчизняної війни солдатів та офіцерів «Меморіал» ([www.obd-memorial.ru](http://www.obd-memorial.ru)). Ресурс працює з 2006 р., його банк даних містить понад 13,7 млн цифрових копій архівних документів про безповоротні втрати радянських воїнів у період Великої Вітчизняної війни та 42,2 тис. паспортів військових поховань на території колишнього СРСР, у тому числі й України. Пошук загиблого доступний за його персональними даними.

Вторинні документи з обліку загиблих – це сповіщення про загибель, що висилалися штабом військової частини загиблого до військкомату його призову. Документ мав круглу печатку й кутовий штамп із назвою військової частини або її умовним п'ятизначним номером, підписи командира та начальника штабу. Фронтіві сповіщення про загибель воїнів, що надходили до військкоматів від військових

частин для інформування рідних полеглих, на руки не видавалися. На підставі першого примірника працівником військкомату виписувався дублікат – похоронка встановленої форми, яка вручалася родині. Типовий бланк військкомату містив відомості про загибель, але не передбачав низки важливих даних, що були в оригіналі сповіщення: назви військової частини, детального опису місцезнаходження могили полеглого, прізвищ командирів тощо. Оригінали документів залишалися у військкоматах. Лише в Україні цей унікальний пласт документів був зібраний в одному місці – Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, став його надбанням і основою Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, давши можливість науковцям розпочати ретельне та всебічне дослідження цих уже музейних джерел.

Тривалий час фонд фронтових сповіщень, а також низка інших документів з обліку загиблих, був недоступним, зберігався в таємних частинах військкоматів, закритих для дослідників. Лише в 1990 р., після ухвалення Постанови Політбюро ЦК КПРС від 17 січня 1989 р. «Про Всесоюзну Книгу Пам'яті», сповіщення про загибель були зняті з грифу «таємно». Частина матеріалів була раніше опрацьована в обласних редколегіях, знайдена інформація занесена до Книг Пам'яті, але багато даних, які є важливими для встановлення відомостей про справжню долю зниклого воїна, тоді не бралися до уваги й не фіксувалися, зокрема не вказувалася назва військової частини загиблого, його посада, джерело інформації. До того ж, окремі редакції ухвалили рішення замість «зник безвісти» зазначати «загинув», чим ще більше заплутали відомості. Лише з передачею до музею фронтові сповіщення про загибель та інші документи стали доступними для системного аналізу, вивчення й виявлення повної персональної інформації на полеглих. На базі матеріалів фонду триває створення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (ВБЗ), яка наразі налічує 164 555 персональних карток загиблих та 181 692 сканографії документів – за результатами опрацювання матеріалів м. Києва, Закарпаття та низки районів Київської, Вінницької, Житомирської, Дніпропетровської областей.

Таким чином, у роки війни інформація про загибель або зникнення безвісти воїна під час бойових дій одночасно фіксувалася в іменному списку втрат військової частини та офіційному документі – сповіщенні про загибель, що надсилалося до військкомату за місцем проживання рідних полеглого. Нині більшість цих документів доступна для вивчення як у своєму оригінальному паперовому варіанті, так і в електронних копіях. Наявні також книги-мартирологи з даними про загиблих, що теж акумулюють відомості з офіційних та інших джерел. Виявлення, зіставлення, аналіз та поєднання різних видів та інтерпретацій персональної інформації, а також розширення її обсягу повинно стати першим кроком на шляху пошуку зниклого на війні солдата. У цій статті на базі досвіду, набутого науковцями Меморіального комплексу під час дослідження та встановлення конкретних персональних даних, наводяться відповідні приклади результативного пошуку. Методика, розроблена співробітниками Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, може бути використана істориками, пошуковцями та іншими зацікавленими особами.

Доцільно розпочинати інформаційний пошук із Книг Пам'яті України. Так, наприклад, багато років намагалася дізнатися про долю свого дядька, Івана Петровича Кірсанова, його племінниця – Тетяна Михайлівна Кабацька. Знала лише, що він 1913 р.н., уродженець с. Утьовка Утьовського району Куйбишевської області Росії. Був призваний на фронт через тиждень після початку війни, кавалерист. Останній лист родина отримала в серпні 1941 р. з-під Харкова. У Книзі Пам'яті Самарської області воїн значився зниклим безвісти в 1941 р. Жінка шукала інформацію про долю рідної людини серед документів радянських військовополонених, оточенців, у матеріалах військових частин, які воювали на Харківщині на початку війни, але марно. Результат був досягнутий завдяки ретельному вивченню музейниками Книги Пам'яті Харківської області, зокрема списків військових поховань області, у яких і було знайдено відомості про розшукуваного – загинув у лютому 1943 р., похований у с. Новоселівка Нововодолазького району Харківської області. Додаткова пошукова робота дала можливість з'ясувати, що нині поховання перенесено до Меморіального комплексу «Курган Слави» м. Нова-Водолага Харківської області й у списках похованих значиться І.П. Кірсанов [2].

У процесі відтворення бойового шляху конкретної особи важливим кроком може стати пошук першого примірника сповіщення про загибель воїна, виписаного на фронті командуванням військової частини, в якій воював загиблий. У 2012 р. до музею звернулася Ганна Тимофіївна Малікова з м. Долгопрудний Московської області. У похоронці, яку видав родині військкомат, було вказано, що червоноармієць Григорій Романович Заболотний, 1898 р.н., уродженець Білопільського району Сумської області, зник безвісти на фронті 26 березня 1944 р. Онука воліла дізнатися про місце та обставини зникнення діда. У результаті пошуку за матеріалами Документального фонду з обліку людських військових втрат України вдалося знайти перший примірник похоронки на розшукуваного, виписаний командуванням 246-ї стрілецької дивізії. Дослідження бойового шляху військової частини дало змогу встановити, що на час загибелі воїна його дивізія вела бої на території Залозького району Тернопільської області. Нині у смт Заложці Зборівського району Тернопільської області є братська могила, в якій поховано 1 956 воїнів, загиблих на прилеглій території. Прізвища розшукуваного у списках немає, проте є невідомі солдати. Знайдені відомості дають підстави припустити, що, можливо, Г.Р. Заболотний серед них [3].

У разі відсутності даних про долю зниклого воїна в Книгах Пам'яті та за вторинним масивом документів пошук необхідно продовжити за першоджерелами з обліку загиблих – іменними списками втрат військових частин і з'єднань, військових установ радянських Збройних Сил.

У роки війни облік втрат здійснювався відповідно до положення «Про персональний облік втрат і поховання загиблих осіб», уведеного в дію наказом народного комісара оборони (НКО) СРСР № 138 за три місяці до початку війни з Німеччиною – 15 березня 1941 р., та настанови «Про облік особового складу Червоної армії (у воєнний час)», уведеної в дію у травні 1944 р. – за рік до завершення війни. За цими документами інформування про всі види втрат військ передбачалося шляхом

донесення інформації по військовій ієрархічній вертикалі РСЧА. Відомості про втрати від відділень, взводів, рот, батальйонів та полків надходили до штабів дивізій, вони повинні були направляти іменні списки безповоротних втрат від усіх частин дивізії до Управління з обліку загиблих, яке проводило загальний облік людських військових втрат.

На жаль, упродовж війни в Червоній армії так і не сформувалося чіткого розуміння важливості персонального обліку безповоротних втрат особового складу. Управління з обліку загиблих чотири рази змінювало своє підпорядкування та додаткові функції. Не раз змінювався порядок ведення обліку загиблих воїнів рядового й офіцерського складу. Результатом стали значні прогалини в документах. Самі за себе говорять цифри аналізу фондів ЦАМО РФ з обліку особового складу РСЧА, проведеного російським дослідником Ігорем Івлєвим. За його підрахунками, серед фондів 199 стрілецьких дивізій повністю відсутні документи з обліку загиблих – у 78 (39 %), за період від 5 місяців до 3 років війни – у 28 стрілецьких дивізіях (14 %) [4, 13–14]. Однак, незважаючи на неповний фонд першоджерел з обліку загиблих, який наразі міститься в російських архівах, він є найбільшим на теренах колишнього СРСР.

Роботу в архівах теж слід розпочати зі встановлення долі зниклого солдата за його персональними даними, але необхідно бути готовим до того, що, оскільки родина не отримала точних відомостей про долю воїна, знайдені в першоджерелах персональні дані можуть різнитися із заявленими до розшуку. У документах досить часто траплялися помилки й неточності. Їхні причини – найрізноманітніші. Необхідно пам'ятати, що в роки війни документи з обліку загиблих писали від руки, у складних умовах бойових дій. Іноді через загибель писаря їх складали солдати, яким бракувало елементарної освіти. Але через допущені помилки похоронка не знаходила свого адресата, і загиблий зараховувався зниклим безвісти. Тому під час пошуку за архівними документами необхідно розширити коло інформації для порівняння всіх можливих даних. Це можна зробити, якщо додати до аналізу відомості про рідних воїна та їхнє місце проживання. Похоронки на одружених солдатів отримували дружини, на неодружених – батьки або брати і сестри.

Залучення до аналізу даних про дружину червоноармійця Тимофія Карповича Веклича дало змогу онуку дізнатися про справжню долю свого діда. Призваний до лав Червоної армії в 1939 р., колишній учитель музики додому з війни не повернувся. Не надійшло й жодного повідомлення від військової частини про його долю. У дружини, Євгенії Михайлівни Циганенко, залишився лише останній лист від чоловіка від 2 жовтня 1941 р., з яким у 1946 р. вона звернулася до Кегичевського військкомату Харківської області з проханням повідомити про долю чоловіка. Жінці було видане сповіщення з формулюванням «зник безвісти». Лише тепер у фронтовому донесенні військової частини про втрати були знайдені дані на старшого лейтенанта Тихона Карповича Веклича – заступника командира батареї з політчастини 1199-го стрілецького полку 354-ї стрілецької дивізії, який загинув 28 листопада 1942 р. і похований у с. Козлово Зубцовського району Калінінської (нині Тверської) області Росії. У документі дружиною загиблого була названа Євгенія Михайлівна з Кегичевського району Харківської

області. Тож завдяки збігу цієї інформації стало зрозуміло, чому родина тривалий час не мала інформації про долю свого захисника – помилка в імені загиблого – Тихон замість Тимофій [5].

У випадках, коли пошук загиблого навіть за персональними даними його рідних не дав бажаного результату, необхідно зібрати всі можливі відомості, систематизувати їх і відпрацювати за самостійними напрямками. За фронтовими фотографіями, документами або листами розшукуваного встановити військове звання, нагороди, рід військ, адресу польової пошти, час припинення зв'язку із сім'єю. За кожною зі встановлених позицій провести додаткову перевірку. Інформацію про офіцерів Червоної армії уточнити в офіцерській обліково-персональній картотеці, що складає окремий фонд ЦАМО РФ. Встановити наявність у воїна нагород та назви військових частин, де він служив і відзначився, можна завдяки Загальнодоступному електронному банку документів «Подвиг Народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» – <http://www.podvignaroda.ru>. Визначити належність польової пошти відповідній військовій частині покликаний довідник на сайті <http://soldat.ru>. Кожна із встановлених деталей може значно допомогти у визначенні долі зниклого на війні.

Так, після безрезультатного пошуку інформації про військовослужбовця Михайла Павловича Щербину, 1920 р.н., призваного на фронт Штепівським РВК (нині у складі Лебединсько-Липоводолинського ОМВК) Сумської області, від членів родини вдалося дізнатися, що у своєму останньому листі в березні 1945 р. воїн повідомляв про нагородження та поранення. Серед нагородних документів на радянських воїнів у період Великої Вітчизняної війни було знайдено представлення до нагород на старшого сержанта М.П. Щербину – командира відділення розвідки артилерійського дивізіону 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії. За здійснені подвиги воїн отримав ордени Вітчизняної війни I та II ступенів і медаль «За відвагу». Після встановлення за нагородними листами військової частини, де воював розшукуваний, подальший пошук тривав за її документами про втрати. У донесенні від 28 травня 1945 р. значився командир відділення розвідки Михайло Федорович Щербина, 1920 р.н., помер від ран 21 березня 1945 р. Похований у братській могилі № 33 м. Гродкау Німеччини (нині м. Гродкув, Бжегський повіт, Опольське воєводство Польщі). Перевіряючи дані, кому і на яку адресу було надіслане сповіщення про загибель померлого, з'ясувалося, що вони повністю збігаються з даними матері розшукуваного. Таким чином, за нагородними документами солдата вдалося встановити військову частину, де воював розшукуваний, та знайти його у фронтових списках персональних втрат, незважаючи на неправильне написання «по батькові» загиблого – Федорович замість Павлович [6].

У розширеному пошуку для здобуття конкретного результату важливою може виявитися кожна деталь. Нею можуть бути родинні спогади, прізвища бойових товаришів, призваних разом односельців тощо. Минулого року до музею звернулася Валентина Анатоліївна Передерій з м. Полтава, яка шукала свого діда – Ераста Герасимовича Скирду, 1902 р.н., уродженця с. Солониця Козельщанського району Полтавської області. Солдат мав дружину – Олену Михайлівну Скирду – й зник безвісти

під час форсування Дніпра. У розмові заявниця пригадала, що напередодні свого «зникнення» дід поховав загиблого брата, з яким разом воював, – Івана Герасимовича Скирду. Після безрезультатного пошуку воїна саме інформація про похорон брата стала тією ниткою Аріадни, яка привела пошуковців до могили зниклого солдата.

Було встановлено, що брат Ераста Герасимовича Скирди загинув 11 грудня 1943 р. і похований у с. Копані Знам'янського району Кіровоградської області. Він воював у складі 299-ї стрілецької дивізії. Оскільки брати воювали разом, пошук тривав за документами цієї військової частини. Були перевірені всі її загиблі бійці на прізвище «Скирда» й знайдено рядового Герасима Герасимовича Скирду, 1902 р.н., призваного на фронт Козельщанським РВК Полтавської області, який зник безвісти 27 грудня 1943 р. у районі Лисий хутір. Дружина – Олена М.Скирда. Також було встановлено, що нині місце «зникнення» солдата належить до с. Букварка Олександрійського району Кіровоградської області, де у списку братської могили під № 213 значиться Герасим Герасимович Скирда. Таким чином, через 12 днів від дня поховання одного брата другий також загинув, але, оскільки в документах замість Ераста значився Герасим, на тривалі роки воїн залишався для родини «зниклим безвісти» [7].

Інформація про військову частину, в якій служив загиблий під час свого зникнення, – один із ключових критеріїв пошуку в разі відсутності персональних даних. За допомогою довідкової літератури, спогадів, архівних джерел можна встановити географію бойових дій та проводити пошуки, залучаючи додаткові джерела інформації. Прикладом є пошук місця поховання лейтенанта Федули Єлисейовича Бикова, 1903 р.н., могилу якого все життя розшукувала донька – киянка Лілія Федорівна Кравцова. Про батька жінка знала, що призваний у 1941 р. із Семипалатинської області Росії, закінчив курси офіцерів і на фронт був відправлений у 1942 р., мав поранення, після лікування в 1943 р. брав участь у форсуванні Дніпра, звідки надіслав родині останнього листа. Оскільки розшукуваний був кадровим офіцером Червоної армії, встановити місце його служби було вирішено за документами Головного управління кадрів Червоної армії (ГУК), зокрема за наказом про виключення загиблого (зниклого безвісти) зі складу військ. Такі накази складалися лише на офіцерів, надсилалися до обласних і крайових військкоматів і слугували офіційною підставою для інформування на місцях родин та нарахування їм пенсій. Крім звання, прізвища, ім'я, по батькові загиблого, року народження, дати й місця призову, вони містили назву військової частини та посаду на останній період служби загиблого, адресу його рідних. Також указувалася дата загибелі або зникнення офіцера, але місце поховання полеглого, обставини або географія його «зникнення» не фіксувалися.

В офіційних джерелах молодший лейтенант Биков значився не Федулою, а Федором, на 1943 р. – командир кулеметного взводу 1245-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії. Загинув 22 жовтня 1943 р. Однак у списках загиблих офіцерів, рядових та сержантів з'єднання його прізвище не значилося. До того ж, війська 375-ї стрілецької дивізії форсували Дніпро на 10 днів раніше – 11-12 жовтня 1943 р. в районі Кременчука. Після встановлення за довідником бойового складу діючої армії переліку підпорядкованих дивізії медичних установ було проведено пошук померлого від ран

воїна на прізвище Биков у період за жовтень – листопад 1943 р. Значився лише один – Федір Олексійович Биков, офіцер 1245-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії, який 11 жовтня 1943 р. був смертельно поранений, а його труп 12 жовтня 1943 р. доставлений до 454-го окремого медсанбату 375-ї стрілецької дивізії. Документів при ньому не було. Померлий був похований у с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської області. Паралельно тривав пошук за документами Кременчуцького РВК і серед листування з Управлінням з обліку втрат (Москва). Було виявлено лист Кременчуцького військкома від 12 жовтня 1943 р. про знайдені на правому березі Дніпра документи лейтенанта Ф.Є. Бикова, які через відсутність у них повних даних про офіцера направляються до Москви. Сукупність виявленої інформації допомогла реконструювати події напередодні смерті офіцера та встановити причину, за якою родина не знала про місцезнаходження його могили – поранення, втрата документів та смерть під час транспортування воїна до медсанбату, де померлий був зарахований лише за знаками розрізнення, прізвищем та місцем служби [8].

За кількістю осіб, віднесених військовими обліковцями до категорії зниклих безвісти, можна виділити два основні періоди. Перший – оборонні бої 1941 р., коли через відступи, оточення, полон, хаос початку війни у військах практично був зірваний персональний облік і всіх відсутніх зараховували зниклими. Другий – 1946–1947 рр., коли відбувалося зарахування зниклими воїнів, що не повернулися з війни.

Страшним випробуванням для зниклих першого періоду став ворожий полон. У роки війни загинуло близько 3,7 млн радянських військовополонених, більшість із яких дотепер офіційно вважаються зниклими безвісти. Після виходу наказу Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. вони оголошувалися «дезертирами» і «ворогами народу», командирам необхідно було кожні 10 днів подавати в штаб іменні списки полонених. Проте командування боялося показувати справжню картину масового полону у своїх частинах і зараховувало полонених до зниклих безвісти. Бранців, яким пощастило вижити, після звільнення вилучали із списків, а померлі в полоні й після війни вважалися зниклими, оскільки кількість радянських військовополонених тепер уже приховувалася на найвищому рівні [9, 11].

Сліди воїнів, що перебували в полоні на окупованій території СРСР, містяться серед документів Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, Управління у справах репатріації, у свідченнях визволених військовополонених, трофейних документах та ін. Як правило, ці матеріали проходили через Управління з обліку втрат і зараз зберігаються в ЦАМО РФ. Туди ж у 1947–1948 рр. були передані близько 321 тис. карток на військовополонених, померлих у нацистських таборах за кордоном.

Матеріали про військовополонених, загиблих на території України, зберігаються в регіональних архівах та музеях. Це переважно дублюючі документи незначного обсягу, інформація з яких увійшла до Книг Пам'яті України або окремих тематичних видань. Наприклад, у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років експонуються чотири книги обліку померлих, які з ризиком для життя вели в'язні славетського табору «Грослазарет». Книги містять понад 19 тис. імен загиблих

військовополонених. Одразу після отримання рукописів працівниками музею було повідомлено родичам про трагічну долю їхніх рідних та місце поховання.

Основна частина документів на військовополонених, загиблих на території окупованих країн Європи, зберігається в Центрі документації Об'єднання «Саксонські меморіали» м. Дрезден (Німеччина). Установа проводить вивчення таборів радянських військовополонених, що розміщувалися на території Рейху. Нею створено інформаційний Інтернет-ресурс з можливістю персонального пошуку колишніх бранців – [www.dokst.ru](http://www.dokst.ru).

Облік в Управлінні у справах військовополонених Вермахту проводився досить ретельно. На кожного полоненого заповнювалася персональна картка, яка містила його прізвище, ім'я, повну дату народження, адресу рідних. Також зазначалися дата та місце полону, військове звання, містилася фотокартка, відбитки пальців, опис зовнішності, стану здоров'я. Усі відомості записувалися німецькою мовою, тому під час перекладу українських імен та прізвищ німецькою, а потім російською часто траплялися помилки. До того ж, у німецькій мові немає «по батькові», замість цієї граfi була граfi «ім'я батька», яка практично не заповнювалася.

Таким чином, під час пошуку інформації на військовополоненого необхідно залучати до аналізу широке коло персоналій загиблих, у яких із розшукуванням збігаються дані щодо прізвища та імені, й далі не припиняти пошук, порівнюючи додаткові відомості, наприклад, про рідних бранця або його дату народження, яка, на відміну від радянських документів, зазначалася повністю (день, місяць, рік).

У такий спосіб удалося розшукати відомості про червоноармійця Петра Семеновича Колесника, який, за офіційними даними, вважався зниклим безвісти в листопаді 1943 р. Насправді 29 червня 1941 р. у районі м. Бобруйська потрапив у полон і був відправлений до концтабору Шталаг № 307, що розміщувався в м. Деблін на території Польщі. Мав особистий номер 262 499. Помер Петро Семенович 22 вересня 1941 р. У результаті тривалого пошуку серед багатьох німецьких карток військовополонених на прізвище «Колесник Петро» був знайдений лише один, відомості про дружину якого збігалися з даними розшукуваного. До того ж, лише через 70 років син загиблого Степан дізнався, що народився в день смерті батька. Тоді ж він уперше відвідав батьківську могилу [10].

Помилка в перекладі прізвища не давала змоги й Галині Іванівні Мовчан дізнатися про долю батька – Івана Павловича Мовчана, призваного на фронт у 1941 р. Великописарівським РВК Сумської області. 2 вересня 1941 р. у районі м. Чернігів потрапив у ворожий полон і був відправлений до концтабору Офлаг № 57 у передмісті м. Бялисток Подляського воєводства Польщі. Мав особистий номер 6 995. Не витримавши важких умов перебування в таборі, 16 червня 1942 р. помер. У документах значився як «Молчан Іван». Збіг повної дати народження полеглого та його домашньої адреси з даними розшукуваного допомогли виправити допущену помилку в прізвищі та повідомити доньці місцезнаходження могили батька [11].

Справжні долі воїнів, зарахованих зниклими безвісти в 1946–1947 рр., могли бути різними. Про них родини могли не дізнатися через відсутність документів військових

частин, неможливість надіслати сповіщення через окупацію території тощо. Однак вивчення матеріалів Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні засвідчило, що переважна частина цього контингенту – місцеве населення, мобілізоване з територій, що перебували під окупацією, зокрема з території України.

Одразу після свого звільнення місцеві військовозобов'язані призивалися так званими «польовими військкоматами» й одразу направлялися в бій, де переважно гинули без обліку. Обмундирування, військової підготовки та належного озброєння вони не отримували, оскільки вважалися винними у зв'язках із ворогом, невиконанні військової присяги і мусили кров'ю спокутувати ганьбу перебування в окупації. Їхні родини не мали жодних документів про долю бійців на фронті. Лише після війни було дозволено виписати похоронки на бланках Управління з обліку втрат, які не містять даних про військову частину. Загиблі були зараховані зниклими безвісти з умовною датою, яка складалася, наприклад, шляхом додавання шести місяців до останньої звістки про воїна, але не раніше дати визволення області, де мешкав загиблий, або шляхом додавання трьох місяців до дати його останнього листа. Переважно для українців Лівобережжя це був квітень 1944 р. Установити справжнє місце й час загибелі воїнів надзвичайно складно, але позитивний результат може дати пошук за місцями поховання, неподалік від місця проживання розшукуваного.

Так, місце загибелі зниклого у квітні 1944 р. червоноармійця Олександра Степановича Федорчука, уродженця м. Городок Хмельницької області, мобілізованого польовим військкоматом одразу після свого визволення, вдалося знайти на одній із братських могил його рідного міста. На меморіалі також було вказано повну дату загибелі солдата [12].

Доля Якова Омеляновича Каюка, мобілізованого передовими частинами наступаючих військ одразу після визволення с. Білоусівка Драбівського району Черкаської області, так і лишилася невідомою. Але, проаналізувавши долі інших односельців воїна, науковцям музею вдалося встановити, що всі вони були мобілізовані до 737-го та 748-го стрілецьких полків 206-ї стрілецької дивізії 47-ї армії Воронезького фронту, які визволили село наприкінці вересня 1943 р. Нове поповнення одразу відправили на передову. У жовтні полки вели кровопролитні бої на Букринському плацдармі, де втратили 80-90 % свого особового складу. Тож цілком логічним є припущення, що розшукуваний воїн міг загинути на плацдармі разом із більшістю своїх односельців [13].

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що пошук воїна, зарахованого зниклим безвісти, є надзвичайно кропіткою та складною справою, яка вимагає широкої ерудиції та інтелектуальної мобілізації. Щоб через десятки років пошуків та поневірянь нарешті знайти інформацію про справжню долю зниклого на війні, як правило, недостатньо лише його персональних даних. Багаж знань та вмінь науковця мають доповнити обізнаність щодо подій Великої Вітчизняної війни, структури військ Червоної армії, методики та логіки ведення нею звітності загиблих, нагороджених, військовополонених тощо. Пошук повинен бути системним, із залученням усіх

можливих джерел. Використання запропонованої науковцями музею методики науково-пошукової роботи зі встановлення доль зниклих безвісти воїнів може значно допомогти в цьому. Ретельна робота спроможна дати позитивний результат і стати знаковою подією в житті рідних солдата. «...Коли я прочитав листа з Меморіального комплексу і дізнався, що прізвище мого батька серед солдатів загиблих в оточенні біля с. Підвисоке Кіровоградської області, я не стримав сліз, – написав у своєму листі син загиблого, Л.А. Чернега. – Це була болісна радість і глибокий душевний сум! Торік минуло 100 років від дня народження батька, а цього року – 70 як він загинув. І тільки тепер я достовірно дізнався, де його могила! Я все життя його чекав, а виходить, що це він мене чекав до себе» [14].

Відновлення родинного дерева, збереження зв'язку поколінь, формування історичної пам'яті нації – це ті завдання, що вирішуються науковцями Меморіального комплексу в ході дослідницько-пошукової роботи. Методика, запропонована нами, може бути використана всіма, кого не залишають байдужими долі загиблих у минулій війні.

### **Джерела та література:**

1. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009. – 380 с.*
2. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 66-2012.*
3. *Там само. – Вх. № 17-2012.*
4. *Ивлев И. «... А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя» / Ивлев Игорь // Военная археология. – 2011. – №2. – С. 6–15.*
5. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 454-2012.*
6. *Там само. – Вх. № 252-2013.*
7. *Там само. – Вх. № 710-2012.*
8. *Там само. – Вх. № 611-2012.*
9. *Соколов Б.В. О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в ходе Великой Отечественной войны. / Б.В. Соколов // Вопросы истории – 1988. – №9. – С. 11–19.*
10. *Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ. – Вх. № 601-2009.*
11. *Там само. – Вх. № 111-2010.*
12. *Там само. – Вх. № 217-2012.*
13. *Там само. – Вх. № 716-2012.*
14. *Там само. – Вх. №. 794-2011.*

© Людмила РИБЧЕНКО

## МЕТОДИКА НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ С УСТАНОВЛЕНИЯ СУДЕБ ИСЧЕЗНУВШИХ БЕЗ ВЕСТИ ВОИНОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941–1945 ГОДОВ

*На основе архивных источников раскрывается методика поиска пропавших без вести воинов в годы Великой Отечественной войны. Отмечается значимость научно-исследовательской работы сотрудников музея для членов семей погибших и пропавших без вести.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, извещения о гибели, безвозвратные потери, полевые военкоматы, электронная база данных на погибших и пропавших без вести, Книги Памяти Украины.

© Ludmila RYBCHENKO

## THE METHODOLOGY OF SCIENTIFIC-RESEARCH WORK WITH THE ASCERTAINMENT OF THE FATE OF MISSING SOLDIERS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941–1945

*The method of searching of missing soldiers during World War II based on archival sources is revealed. It's worth noted the significance of the scientific-research work of employees of the museum for members of the families of the dead and missing.*

**Keywords:** Memorial Complex, death notifications, an irretrievable loss, field military enlistment offices, an electronic database on the dead and missing, Book of Remembrance of the Ukrainian People.

УДК 069(1-4):069.4

© Ірина ВАСИЛЬЄВА

## ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО В ЕКСПОЗИЦІЙНОМУ ВТІЛЕННІ ТЕМИ «ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

*Розглядаються концептуальні підходи щодо експозиційного втілення теми початку Другої світової війни. Висвітлюються традиції та новаторство у створенні експозиції, зокрема, звернуто увагу на залучення нових музейних предметів, художнє рішення та антропоцентричний погляд на події, факти, явища.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, експозиція залу, традиції та новаторство, композиція, художнє рішення, музейні засоби.

Експозиція залу «Початок Другої світової війни», відкрита після оновлення в 1994 р., загалом відповідала погляду історичної науки на події, окреслені його темою. Вона здебільшого вичерпно відображала різні геостратегічні реалії, соціально-політичні явища, що мали місце на початку Другої світової війни. Але якщо брати до уваги музейне втілення теми, то варто зауважити, що основу експозиції становили тексти ключових документів, широко ілюстровані фотоматеріалами з певною кількістю об'ємних експонатів, розташованих на символічній «Дорозі війни». Тут вона бере свій початок, як і музейна експозиція загалом. Визначальним є слово «початок». Саме від нього відштовхувалися наукові співробітники, ухвалюючи рішення про необхідність радикальних змін.

Кожен зал експозиції музею має свою тему, свій образ, однак загальне враження від експозиції багато в чому залежить від того, яким буде початок розповіді. Він має захопити відвідувача, викликати бажання пройти символічною «Дорогою війни» – від першого і до останнього її дня.

З метою створення саме такої експозиції вирішено було відновити традицію показу теми через реліквійні матеріали, як це було в попередніх варіантах 1974 р. і 1981 р. Уже тоді музейні колекції давали змогу за допомогою автентичних матеріалів розкрити теми та підтеми залу. Гордістю експозиції 70–80-х рр. були фото, документи й особисті речі зачинателів руху новаторів у промисловості, на транспорті, у сільському господарстві; учасників боїв на оз. Хасан, у районі р. Халхін-Гол; радянсько-фінляндської війни та інші матеріали, що відтворювали життя країни у 30-х – на початку 40-х рр. XX ст.

Плідна робота останніх років із наукового комплектування фондів музею ще більше розширила можливості експозиціонерів. Стало реальним наповнення автентичними матеріалами сучасної експозиції за темою «Початок Другої світової війни».

Однак нова експозиція передбачає і новий підхід до її художнього рішення. У тривалих творчих дискусіях вималювався образ залу – «будівельного майданчика». У 30-х рр. XX ст. на політичній арені з'являються дві могутні наддержави – Німеччина, принижена результатами Першої світової війни, яка піднімалася з колін під гаслом «Один народ, одна держава, один фюрер!», та СРСР, що намагався стати «непрístupною фортецею соціалізму». Вони прагнули світового панування. Обидві перетворилися на «будівельні майданчики», де розбудовувалося все – від нових ідеологій до нових армій.

Установлені в залі вертикальні й горизонтальні конструкції, на яких читаємо й будівельні риштування, і ферми нових промислових гігантів, і опори ліній електропередач, окрім смислового навантаження, виконують ще й утилітарну функцію. Вони слугують основою для кріплення фотодокументів, що відображають віхи життя двох країн у цей період, плакатів – дієвих засобів ідеологічного впливу на населення як СРСР, так і Німеччини.

Одна з конструкцій стала стрижнем для композиції «Напередодні», що ввібрала в себе зразки радянської вогнепальної зброї (кулемети ДП зразка 1927 р., гвинтівки Мосіна зразка 1891/1930 рр., карабіни зразка 1938 р., гвинтівки СВТ зразка 1940 р., один із символів Червоної армії – суконний шолом червоноармійця (будьонівка) і реліквійні прапори, які заслуговують на те, щоб про них сказати окремо [1; 2; 3; 4; 5].

Прапор 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону [6]. Його особовий склад до 1939 р. гідно захищав ділянку радянсько-румунського кордону від м. Студениця до гирла р. Волоч.

Прапор 1-го Київського артилерійського училища ім. С.М. Кірова [7]. У 1941 р. цей військовий навчальний заклад було визнано кращим серед вузів Червоної армії за рівнем підготовки командних кадрів. Його вихованці мужньо билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни. Тисячі з них були нагороджені орденами й медалями, 37 – удостоєні вищої нагороди – звання Героя Радянського Союзу. Випускник училища І.Д. Черняхівський був двічі відзначений цим високим званням [8].

Прапор колгоспу «Ленінський шлях» с. Потоки Жмеринського району Вінницької області [9]. У роки окупації прапор і державний акт на вічне користування землею колгоспу врятував мешканець села П.С. Мацера.

Навпроти, на «Дорозі війни», – композиція «Навала», що складається зі зразків зброї, військового спорядження нацистської Німеччини та її сателітів, прапора зі свастикою, безліч яких на той час вже заповнили територію 11 країн Європи. Ця частина експозиції зазнала лише перекомпонування вже відомих музейних предметів [10; 11; 12].

Обидві композиції ніби застигли напередодні протистояння двох світів, двох ідеологій. І навіть у цій статичності відчувається велика напруга, яка насичує всю

атмосферу залу. Підсилює напруженість і кольорова гама, де переважають чорний і червоний кольори. Кольори прапорів держав, що невдовзі зйдуться у двобої, диму згарищ, крові й смертоносного вогню, що принесе війна, яка вже стоїть на порозі. Отже, нове художнє рішення надало більшої образності та емоційності в розкритті складної теми залу.

Однак повернімося до змісту нової експозиції. Структурно, і це узгоджується з попереднім варіантом, матеріали подаються за трьома тематичними розділами:

I. Зародження фашизму в Європі, німецький націонал-соціалізм і його перемога в боротьбі за владу. Перетворення Німеччини на тоталітарну агресивну державу.

II. Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в УРСР наприкінці 20-х – у 30-х рр. XX ст. Доба «Великого перелому».

III. Формування коаліції держав-агресорів («вісь Рим-Берлін-Токіо»), передумови й початок Другої світової війни.

З часом з'явилася можливість висвітлити нові підтеми, розширити ті, що вже були заявлені, розставити нові акценти.

Якщо репрезентувати перший розділ експозиції, слід зазначити, що його наповнюють абсолютно нові матеріали, які надійшли до музейних колекцій останніми роками й ще жодного разу не експонувалися. Експозиції 1974 р. і 1981 р. обмежувалися декларативним плакатом 1936 р. художників В. Денисова і М. Долгорукова «Фашизм – це війна», нечисленними фотодокументами, підбір яких, доповнений колекцією нагород нацистської Німеччини, був значно розширений під час реекспозиції 1994 р. [13].

Якщо вже згадали про колекцію німецьких нагород, то варто зазначити, що її поповнено новими цікавими зразками. Серед них – Почесний хрест німецької матері у бронзі, запроваджений у грудні 1938 р. у трьох класах: бронзі, сріблі, золоті [14]. Саме цим хрестом нагороджували за народження й виховання в душі відданості фюреру та Німеччині чотирьох чи п'ятьох дітей. Знак «Член команди підводного човна» [15]. Ним із жовтня 1939 р. відзначалися команди підводних човнів за дві атаки на кораблі противника. Знак «За тралення мін, пошук підводних човнів і патрулювання», запроваджений у 1940 р. [16]. Загальна службова медаль 2-го і 3-го ступенів для цивільних осіб за службову старанність і сумлінну працю [17]. Медалі «За віддану службу у Вермахті» за різні терміни вислуги [18]. Медаль «1 жовтня 1938 року» [19]. Її вручали учасникам анексії Судетської області та створення протекторату Богемії і Моравії.

Нагородну систему нацистської Німеччини представляють також і документи: посвідчення до вже згадуваної медалі «1 жовтня 1938 року», а також до медалі «13 березня 1938 року» на честь входження території Австрії до складу Третього рейху. Цікавими є і Свідоцтво переможця у змаганнях зі стрільби з гвинтівки 1936 р. та Грамота звільненому з лав Вермахту 1938 р. [20; 21; 22; 23].

Політична програма націонал-соціалізму була викладена А. Гітлером у написаній ще в 1924–1927 рр. книзі «Моя боротьба». В її основі – расова доктрина, за якою Німеччина мала стати великою через боротьбу німців (вищої раси) з внутрішніми,

а згодом і зовнішніми ворогами за «життєвий простір». З виданнями 1938–1939 рр. німецькою і французькою мовами цієї культової для німців книги відвідувачі музею вже мали можливість ознайомитися [24; 25].

Але тепер розповідь екскурсовода про поширення ідей націонал-соціалізму, а згодом і прихід НСДАП до влади в Німеччині, як-то кажуть, «не провисає», не є лекційною. Вона підкріплена такими раритетними експонатами з нових надходжень до фондів музею, як квиток та значок члена НСДАП, кітель партійного функціонера, карта Німеччини з розподілом партійних осередків за регіонами, видання «Німеччина прокидається. Становлення, боротьба та перемога НСДАП», надрукована невеликим накладом до 10-ї річниці першого з'їзду партії [26; 27; 28; 29].

Задля того, аби ідеї націонал-соціалізму заповнили розум усіх німців, невтомно працювала велетенська пропагандистська машина на чолі з рейхсміністром народної освіти і пропаганди Й. Геббельсом. Він поставив на службу новим ідеалам пресу, кіно, мистецтво, театр, радіо, спорт. Усе це прочитується у пропагандистських листівках з нової колекції музею, а з приймача «Telefunken Super» випуску 30-х рр., що представлений у новій експозиції залу, здається, ось-ось полинуть запальні промови ідеологів «нової Німеччини», супроводжувані бравурними військовими маршами [30; 31].

Тільки сильна, добре озброєна армія могла повернути колишню велич Німеччині, але права її мати вона була позбавлена Версальським мирним договором 1919 р., який поставив крапку в Першій світовій війні. Порушуючи останній, законом від 16 березня 1935 р. «Про загальний військовий обов'язок» на базі рейхсвера в країні створюються нові збройні сили (Вермахт), чисельність яких на вересень 1939 р. сягнула 3 млн осіб [32]. У новій експозиції значно розширено показ військового спорядження, зразків вогнепальної та холодної зброї німецьких вояків.

Останнім часом, переважно завдяки конфіскованим під час спроби незаконного вивозу за кордон і переданих Державною митницею України зразків, у фондах музею сформувалася досить повна колекція холодної зброї Німеччини 30-х – початку 40-х рр. XX ст. В експозиції вона репрезентована дев'ятьма найбільш цікавими зразками. Серед них – кортики (армійський зразок 1935 р., авіаційний зразок 1937 р., морський зразок 1938 р.); тесаки нижчих чинів організації «Німецький трудовий фронт» зразок 1934 р. та рядового складу Німецького Червоного Хреста зразок 1938 р.; ніж членів молодіжної організації «Гітлерюгенд» зразок 1937 р. тощо [33; 34; 35; 36; 37; 38].

Отже, органічне поєднання кращих матеріалів із попередньої експозиції з новими надходженнями до фондів музею, а також з оригінальним художнім оформленням створили образ Німеччини як тоталітарної агресивної держави, готової в будь-який момент вибухнути війною й завдати болю і страждання майже всьому світові.

Як уже зазначалося, нова експозиція побудована на зіставленні двох політичних полюсів, які чітко визначилися напередодні цієї події світового значення, – Німеччини і Радянського Союзу.

Тому другий розділ експозиції присвячено соціально-економічним, політичним, культурним процесам, що відбувалися в СРСР у 30-х рр. Їх розкрито крізь призму подій, що відбувалися на теренах України.

У процесі роботи над новим залом перед науковцями постало завдання наповнити показ змістовними документами, що відобразили б справжні реалії життя українців у Країні Рад 30-х рр. Цілеспрямована робота була здійснена в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Архіві Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України.

Досліджені й відібрані там документи, поєднані з реліквіями родинних архівів, переданими нащадками учасників подій на зберігання до музею за останній час, що стало результатом наукового комплектування фондів, доповнили документальний і реліквійний масив надходжень радянського періоду. І як результат – удалося змалювати об'єктивний портрет епохи.

Зростає індустріальна міць держави, відбувається процес колективізації на селі, розвивається культура, реформується Червона армія, і водночас невтомно працює репресивна машина, у 1932 – 1933 рр. штучно створюється голод в Україні.

Своєрідною ілюстрацією до популярного в ті часи «Маршу ентузіастів» (муз. І. Дунаєвського, сл. А. Д'Актіля), що звучить у залі, стали комплекси матеріалів новаторів у промисловості, на транспорті, у сільському господарстві – О.Г. Стаханова, М.О. Ізотова, П.Ф. Кривоноса, В.П.Ткаченка та Ф.П. Джуромського, а також зафіксовані на світлинах 30-х рр. нові гіганти індустрії, картини з життя колгоспного селянства [39; 40; 41; 42; 43].

Водночас крізь переможні рапорти й урочисті марші перших п'ятирічок до відвідувача музею ніби пробиваються рядки з листа репресованого робітника комбінату «Апатит», нашого земляка А.Ф. Жубржицького [44]. Як постріли, лунають вирoki колгоспників з Київщини Т.С. Савченку, командирові авіазагону капітану Л.Б. Лучаю, засудженим до вищої міри покарання за сфабрикованими справами. Долинає передсмертний стогін голодних українських селян. Постає запитання: чому серед талановитої плеяди письменників, які прославили у світі українську літературу, ми не бачимо Миколу Хвильового, Валер'яна Поліщука, Івана Микитенка, чиї імена серед інших були на прапорі курсу українізації (коренізації) [45; 46; 47].

У новій експозиції з'явилася можливість більш широко показати також процеси, що відбувалися на теренах приєднаних восени 1939 р. і влітку 1940 р. до УРСР Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії.

«Вибірчий бюлетень по виборах до Народних Зборів Західної України кандидата в депутати В.В. Феріна, висунутого селянським комітетом с. Славське Станіславської області», став інформаційним приводом для розповіді про легітимізацію приєднання нових земель. «Зведена відомість про роздачу поміщицької землі в повітах Рівненської області», датована 30 листопада 1939 р., дала підставу для відображення соціально-економічних перетворень у західноукраїнському регіоні. Водночас обидва документи свідчать про запровадження нового адміністративно-територіального устрою на приєднаних територіях [48; 49].

Сільські діти у вишиванках і кептариках за партами просторої світлої класної кімнати – це сюжет світлини «Нова школа в с. Космач Станіславської області», датованої 1940 р. [50]. Нова влада відкрила в регіоні 6 900 шкіл, з яких 6 тис. були

україномовними, однак навчальний процес у цих школах був позначений радянською пропагандою [51]. Педагогічні кадри для освітніх закладів підбирали в центральних і східних областях України. В експозиції – документи Г.Ф. Лукаша, направленою на роботу з Донбасу до м. Дубно [52].

Одним із складників процесу радянізації Західної України та інтеграції її з рештою територій СРСР стали масові репресії. Понад 10 % усього населення західноукраїнського регіону було безжально депортовано і приречено на смерть або страждання далеко від рідних домівок [53]. Це засвідчує «Рапорт начальника УНКВС у Київській області заступникові наркома внутрішніх справ УРСР про рух ешелонів зі спецпереселенцями з районів Західної України» від 4 липня 1940 р. [54].

Як і Німеччина, у 30-х – на початку 40-х рр. Радянський Союз надавав великого значення зміцненню й реформуванню своїх збройних сил. Важливою віхою на цьому шляху було ухвалення 1 вересня 1939 р. «Закону про загальний військовий обов'язок». З цим документом відвідувачів музею на сторінках газети «За Родину» від 5 вересня 1939 р. ознайомлює у своїй доповіді нарком оборони СРСР Маршал Радянського Союзу К.Є. Ворошилов. Інформативності розповіді про Червону армію напередодні війни додають і залучені до експонування довідка про призов, службова книжка червоноармійця [55; 56; 57].

Закріплений законом перехід від територіального принципу комплектування військ до екстериторіального дав можливість збільшити кількісний склад армії в період з 1936 р. до 1939 р. майже вдвічі [58]. А за два роки перед війною – ще у 2,8 рази [59]. Армії катастрофічно не вистачало командних кадрів. І справа тут не тільки в репресіях, які, неначе косою, викосили тисячі командирів різних рангів.

Понад 200 військових училищ і 19 академій, які здійснювали їхню підготовку на літо 1941 р., просто не могли встигнути за такими швидкими темпами зростання лав армії [60]. У новій експозиції залу – матеріали про підготовку командних кадрів Академією Генерального штабу, 1-м Київським артучилищем ім. С.М. Кірова [61; 62].

Передвоєнні військові маневри, паради проілюстровано у позавітринному показі вже відомими за попередніми варіантами експозиції фотодокументами [63].

Численні негаразди в бойовій, організаційній і технічній підготовці Червоної армії засвідчила радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр., під час якої загинуло близько 127 тис. радянських воїнів [64]. Серед них – воїни, призвані Обухівським РВК Київської області, які зазначені в списку, складеному в 1940 р. [65].

Залучені до експонування в цьому розділі матеріали в цілому відображають ступінь готовності СРСР і його армії до війни.

Формування коаліції держав-агресорів («вись Рим-Берлін-Токіо»), а це одна з тем третього розділу експозиції залу, традиційно представлена фотодокументами, що вже стали хрестоматійними. Вони висвітлюють підписання угод у Мюнхені 29 вересня 1938 р. та в Берліні 27 вересня 1940 р.

За допомогою фото та газетних матеріалів 1939 р. розкрито процес підписання договорів між СРСР і Німеччиною, що певною мірою призвели до початку Другої світової війни й легітимізували перші завоювання, зокрема: про ненапад від 23 серпня

1939 р. [66] та дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. [67]. Копія таємного додаткового протоколу до першого договору подається з посиланням на Архів Президента РФ [68]. Приводом для розповіді про те, що паралельно Радянський Союз вів переговори з Великою Британією і Францією, завівши їх практично в глухий кут, є публікація «Англійський і французький уряди не бажають рівного договору з СРСР» в газеті «За Родину» від 5 липня 1939 р., представлений в новій експозиції залу [69].

Початок Другої світової війни вже традиційно символізує фотодокумент «Німецькі солдати знищують прикордонні знаки на польсько-німецькому кордоні», датований 1 вересня 1939 р. Розвиток подій засвідчує промова Голови Раднаркому СРСР В.М. Молотова від 17 вересня 1939 р. [70]. Підсумки вересневої кампанії 1939 р. підбиті в статті «Німецьке командування про результати війни в Польщі», опублікованій у газеті «Фрунзевец на учениях» за 26 вересня 1939 р. [71].

Таким чином, Друга світова війна розпочалася. Зібрані останніми роками музейні предмети, що поповнили фондові колекції музею, дають змогу визначити український фактор як у подіях передодня війни, так і на її початку.

Так, посиленого звучання набула тема «Карпатська Україна – спалах незалежності», де у розділі, присвяченому цим подіям, відвідувачі музею можуть побачити фотодокумент, на якому 13 січня 1939 р. зафіксовано підготовку ноти польському уряду А.І. Волошиним – прем'єр-міністром (з 15 березня 1939 р. – Президент) та М.І. Кочерганом – міністром закордонних справ Карпатської України з приводу діяльності терористів на території автономії [72].

Волелюбним духом наповнене звернення уряду «До всіх громадян Карпатської України», опубліковане в газеті «Нова свобода» 5 лютого 1939 р. напередодні виборів до крайового парламенту – Сойму [73].

Матеріалами, що свідчать про національну ідентифікацію населення Карпатської України, наповнений Народний календар на 1939 рік, виданий напередодні в м. Хуст [74].

Черговий документ, а це копія Конституційного закону про незалежність Карпатської Української Республіки, прийнятий 15 березня 1939 р., у якому затверджувався герб, прапор, гімн нової держави, акцентує увагу на тому, що це був дійсно спалах незалежності, який освітив дорогу до омріяної мети наступним поколінням українців [75].

Трагічним завершальним акордом у висвітленні мужньої боротьби за свою незалежність маленького краю стала в новій експозиції фотолістівка «Зустріч польського та угорського прикордонників 18 березня 1939 р.» [76]. Уже на спільному кордоні. Уже за умов зникнення з карти світу хай і такої, що проіснувала декілька днів, незалежної держави – Карпатської Української Республіки.

Початок Другої світової війни поставив українців перед фактом участі в ній по різні боки фронту. Наразі фондові колекції дають можливість розкрити цю тезу музейними засобами – це є також новацією експозиції. Поруч з атестацією капітана З.К. Слюсаренка, начальника штабу батальйону 4-ї танкової бригади, який у складі Українського фронту брав участь у вересневій кампанії 1939 р., можна побачити

зошит із віршами О.М. Боярчука, поштові картки М.Т. Пальчевського – українців, вояків польської армії [77; 78; 79].

Наближення війни до кордонів Радянського Союзу і напруженість становища передає отримане нещодавно від Служби зовнішньої розвідки України розвідзведення № 14 розвідувального відділу штабу КОВО за період з 1 до 10 травня 1941 р. [80]. Воно суперечить змісту Повідомлення ТАРС, що опубліковане в газеті «Комуніст» 14 червня 1941 р., яка експонується в залі. На цій ноті невизначеності переривається музейна інтерпретація подій, означених темою залу.

Завершальна композиція залу – вікно звичайної радянської оселі, через яке пробивається світанок 22 червня 1941 р., силуети німецьких вояків на західному березі Бугу. Ця картина так співзвучна з уже згадуваними «Напередодні» і «Навала». Статична за своєю побудовою і змістом, композиція змушує відвідувача затамувати подих, як весь світ тоді, у 41-му, напередодні великого протистояння двох світів, двох ідеологій.

Отже, з часу створення нової експозиції, присвяченої початку Другої світової війни, минув рік. За цей період сотні тисяч відвідувачів музею ознайомилися з унікальними матеріалами, отримали відповіді на запитання, відчули подих минулого, перейнялися музейними образами. Про це свідчать численні схвальні відгуки і фахівців, і пересічних екскурсантів. Наразі можна стверджувати: зал органічно вписався в структуру головної експозиції, став її невід'ємним складником. Це відбулося завдяки багатьом чинникам, зокрема вдалому поєднанню традиційних методів та новітніх засад в експозиційній практиці.

### **Джерела та література:**

1. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі – МКНМІВВВ).* – КН-1923. – ЗТ-124; КН-1833. – ЗТ-117; КН-1920. – ЗТ-122; КН-181917. – ЗТ-1147.
2. *Там само.* – КН-220898. – ЗТ- 1394; КН-220900. – ЗТ-1396; КН- 222157-222166. – ЗТ-1399-1408.
3. *Там само.* – КН-222167-222168. – ЗТ-1409-1410.
4. *Там само.* – КН-222173-222174. – ЗТ-1415-1416.
5. *Там само.* – КН-249836. – РТ- 3510.
6. *Там само.* – КН-43887. – РТ-1450.
7. *Там само.* – КН-206299. – РТ-2861.
8. *Киевское высшее артиллерийское инженерное училище им. С.М. Кирова. История училища.* – К., 1965. – С. 7.
9. *Фонди МКНМІВВВ.* – КН-4334. – РТ-437.
10. *Там само.* – КН-21280-21284. – ЗТ-365-369; КН-61781-61782. – ЗТ-879-880; КН-21375. – ЗТ-460; КН-21307. – ЗТ-392; КН-4563. – ЗТ-846; КН-203808. – ЗТ-1293; КН-56441. – ЗТ-809; КН-21355. – ЗТ-438; КН-38645. – ЗТ-788; КН-3597. – ЗТ-166; КН-3789. – ЗТ-818; КН-22853/1,2. – ЗТ-534/1,2; КН-226716. – ЗТ-1492.

11. Там само. – КН-7632. – РТ-747; КН-7634. – РТ-749; КН-7637-7639. – РТ-752-754; КН-246774-246775. – РД-235-236; КН-160095. – РР-1622; КН-10818/1,2. – РШ-193/1,2.
12. Там само. – КН-680. – РТ-25.
13. Там само – КН-23372. – П-189.
14. Там само. – КН-6811. – НН-912.
15. Там само. – КН-237208. – НН-13407.
16. Там само. – КН-221377. – НН-12936.
17. Там само. – КН-6799-6800. – НН-902-903.
18. Там само. – КН-232547/1,2. – НН-13328/1,2.
19. Там само. – КН-24564. – НН-1718.
20. Там само. – КН-249849. – Д-57498.
21. Там само. – КН-249848. – Д-57497.
22. Там само. – КН-249846. – Д-57495.
23. Там само. – КН-24845. – Д-57494.
24. Там само. – КН-218640. – Д-24885.
25. Там само. – КН-218641. – Д-24886.
26. Там само. – КН-16781/3. – Д-3489/3; КН-237202. – НН-13406.
27. Там само. – КН-237537/1. – РТ – 3400/1.
28. Там само. – КН-228365. – К-25535.
29. Там само. – КН-229050. – К-25628.
30. Там само. – КН-245053/1-4, 6-7,12. – Філ.-2035/1-4, 6-7,12.
31. Там само. – КН-216544. – РР- 2074.
32. *Енциклопедія Третього рейха*. – М.:Локид-Миф, 1996. – С. 111.
33. *Фонди МКНМІВВВ*. – КН-246340. – ЗТ-1517.
34. Там само. – КН-246339. – ЗТ-1516.
35. Там само. – КН-94560. – ЗТ-1060.
36. Там само. – КН-246345. – ЗТ-1522.
37. Там само. – КН-246346. – ЗТ-1523.
38. Там само. – КН-246344. – ЗТ-1521.
39. Там само. – КН-3581. – РР-100.
40. Там само. – КН-3580. – РТ-398.
41. Там само. – КН-51392. – Д-11501.
42. Там само. – КН-47462. – Д-10576.
43. Там само. – КН-36393. – Д-8281.
44. Там само. – КН-226696. – Д-40053.
45. Там само. – НД-28243, 28245/3.
46. Там само. – НД-28394, 28397.
47. Там само. – КН-196527. – Г-71454.
48. Там само. – КН-36397. – Л-3057.
49. Там само. – НД-28226/322.
50. Там само. – КН-8662. – Ф-3128.
51. *Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – К., 2010. – С. 61.*

52. Фонди МКНМІВВВ. – КН-233495. – Д- 45032; КН-233499. – Д-45036.
53. Патриляк І.К. Назв. праця. – С. 65.
54. Фонди МКНМІВВВ. – КН-53161/1. – Г-11057/1.
55. Там само. – КН-210637. – Д-34033.
56. Там само. – КН-192083. – Д-28191.
57. История второй мировой войны 1939-1945. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1974. – С. 199.
58. История второй мировой войны 1939-1945. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1974. – С. 441.
59. Там же. – С. 417.
60. Фонди МКНМІВВВ. – КН-136452. – Д-20654.
61. Там само. – КН-208133. – Д-33501.
62. Там само. – КН-134177. – Ф-19556; КН-9070. – Ф-3311; КН-12308. – Ф-2832.
63. Книга Пам'яті України. Полягли в снігах Суомі. – Т.2. – К.:Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2004. – С. 55.
64. Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-5185/3. – Спр. № 3.
65. Там само. – КН-60084. – Г- 13295.
66. Там само. – КН-187032. – Г-70377.
67. Архів Президента РФ. – Особлива папка. – Пакет № 34.
68. Фонди МКНМІВВВ. – КН-53142/1. – Г-11038/1.
69. Там само. – КН-53167. – Г-11063.
70. Там само. – КН-68682 – Г-14716.
71. Там само. – КН-229766. – Ф-30674.
72. Там само. – КН-229084. – Г-78549.
73. Там само. – ТФ-5636.
74. Там само. – НД-27416.
75. Там само. – КН-233613. – Ф-30864.
76. Там само. – КН-227475. – Д-40364.
77. Там само. – КН-233832. – Д-45221.
78. Там само. – КН-234676-234677. – Д-45836-45837.
79. Там само. – КН-247614. – Д-25966.
80. Там само. – КН-20053. – Г-1148.

© Ирина ВАСИЛЬЕВА

### ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ЭКСПОЗИЦИОННОМ ВОПЛОЩЕНИИ ТЕМЫ «НАЧАЛО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ»

*Рассматриваются концептуальные подходы к экспозиционному воплощению темы начала Второй мировой войны. Освещаются традиции и новаторство в создании экспозиции, в частности, обращено внимание на привлечение новых музейных предметов, художественное решение и антропоцентрической взгляд на события, факты, явления.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, экспозиция зала, традиции и новаторство, композиция, художественное решение, музейные средства.

© Iryna VASYLIEVA

### TRADITION AND INNOVATION IN THE EXPOSITIONAL EMBODIMENT OF THE THEME «THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR»

*Conceptual approaches to the expositional embodiment of the theme of the beginning of the Second World War are reviewed. The tradition and innovation in creating of exposure are highlighted, particularly attention is paid to the involvement of new exhibits, artistic decisions and anthropocentric view on events, the facts and phenomena.*

**Keywords:** Memorial exhibition hall, tradition and innovation, composition, artistic design, museum facilities.

УДК 069.42/069.426:069.427

© Ірина ЄРМОЛАЄВА

## ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОНДОВІЙ РОБОТІ МУЗЕЮ

*Наголошується на актуальності проблеми комп'ютеризації науково-фондової роботи в музеях у сучасних умовах. Простежуються етапи запровадження КАМІС – комплексної автоматизованої музейної інформаційної системи, її використання в різних векторах фондової роботи Меморіалу. Акцентується на перевагах комп'ютерних технологій під час обліку та пошуку музейних предметів у фондозбірні музею, комунікативних конструктів.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, КАМІС, інформаційно-пошукові системи, комп'ютеризація науково-фондової роботи, база даних, облікова документація.

Сучасні інформаційні технології використовуються у різних сферах діяльності людини. Не є винятком і музейна справа. Комп'ютер став звичним предметом на робочому місці музейного працівника.

Уперше комп'ютер був використаний для автоматизованої каталогізації музейних колекцій 1963 р. в США спеціалістами Національного музею американської історії. Дослідження та практичні розробки автоматичних інформаційно-пошукових систем у наш час проводяться на міждержавному і національному рівнях, а також окремими музеями та організаціями, музейними об'єднаннями, групами дослідників.

Нині, на жаль, в Україні немає державної автоматизованої інформаційної програми для музеїв, стандартів опису музейних предметів та єдиних довідників-тезаурисів. Деякі музеї розробляють такі програми самостійно (Національний музей історії України, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького) або закуповують у російських розробників (Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей літератури України). Проблема комп'ютеризації науково-фондової роботи в музеях є надзвичайно актуальною в наш час. Тому серед головних пріоритетів, на які буде спрямовано Державну цільову національно-культурну програму розвитку музейної справи в Україні на наступні п'ять років, визначено: «Затвердити державний стандарт електронного обліку музейних пам'яток; створити єдину державну інформаційну систему електронного обліку музейних предметів, колекцій, зібрань; укомплектувати музеї необхідними технічними засобами

та програмним забезпеченням» [1]. У Меморіальному комплексі багато вже зроблено в цьому напрямі – створено науково-технічний відділ інформатизації, оснащений сучасною технікою; забезпечені комп'ютерами та принтерами науково-експозиційний й науково-дослідний відділи, а також відділи науково-освітньої та науково-фондової роботи (на жаль, ще в недостатній кількості); створена внутрішньомузейна мережа на 20 робочих місць, які під'єднані до музейної автоматизованої системи і мають вихід в Інтернет.

Комп'ютеризація фондів у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» проходила двома етапами. На першому етапі було створено власне програмне забезпечення. На другому – здійснено перехід на комп'ютерну автоматизовану музейну інформаційну систему – KAMIC.

У 1998 р. Меморіальний комплекс розпочав роботу над створенням комп'ютерної програми «Фонди» власними силами. Програма була складена в Access і спрямована насамперед на автоматизацію обліку, оскільки саме автоматизація обліку в комп'ютеризації науково-фондової роботи є першочерговим, пріоритетним завданням. Саме ввід в електронну базу облікових даних дозволяє отримати максимум інформації про стан фондів за різними групами зберігання.

Спочатку програма «Фонди» була встановлена на одному, а згодом – на двох комп'ютерах у секторі обліку й заповнювалась його співробітниками. Інформація, що вводилась у систему, була обмежена обліковими даними (стисла назва предмета, стан збереження, облікові номери, дані про власників, фондоутворювачів та співробітників музею). Однак база давала можливість:

- проведення облікових операцій (створення електронних актів на постійне-тимчасове зберігання, актів передачі на матеріально відповідальне зберігання, актів видачі в експозиції та на виставки, а також за межі музею);
- друку облікової документації (різноманітні акти, протоколи фондово-закупівельних комісій, довідкові картки власників предметів);
- створення картотек предметів, їх власників, фондоутворювачів;
- створення простих, однорівневих словників і довідників (за винятком словника власників предметів, який містить вичерпну інформацію про людину, а також перелік матеріалів, переданих до музею);
- проведення пошуку;
- створення статистичних звітів.

У програмі «Фонди» були також створені бази даних окремих груп зберігання, де основна інформація про предмет заносилась у таблиці на кшталт електронного топографічного опису. На їхній основі можна було створювати акти видачі предметів в експозиції та на виставки, назви яких автоматично відображались у таблиці; проводити пошук предметів за назвою, обліковими номерами, власником, датуванням; перевіряти місце, де знаходяться предмети.

Проте програма була недосконалою, позаяк уже йшлося про обмеженість інформації про предмети. З подальшим накопиченням інформації програма все частіше давала збої. Створення запитів було нелегкою справою. Крім того, через деякі об'єктивні причини програма не була завершена.

2009 р. керівництво Меморіального комплексу вирішило придбати програму російської фірми Альт-Софт KAMIC за умови її пристосування до вимог музею. Наприкінці року програма була встановлена.

Ця інформаційна система найбільш функціонально насичена та надійна, вона використовується в багатьох музеях Росії, деяких музеях України. Програма реалізована на СУБД Oracle в клієнт-серверній архітектурі й забезпечує одночасну роботу в мережі необмеженої кількості користувачів із центральною базою даних значного обсягу та з високими характеристиками надійності, безпеки і захисту від збоїв. Система має можливість працювати з єдиною музейною базою даних, що дозволяє переглядати інформацію про колекції музею по фондах (групах зберігання), зберігачах, типах опису; робить більш ефективним механізм запитів до бази, а також використання в описі музейних предметів ієрархічних довідників-тезаурисів [2].

Слід зауважити, що переходу на KAMIC передувала кропітка підготовча робота, пов'язана зі складанням технічного завдання для конвертації даних із програми «Фонди» до KAMIC та розробкою структури нової автоматизованої програми. При цьому були враховані помилки програми «Фонди», використані попередні здобутки, продумані поля форм для введення інформації про предмети та персоналії, графи таблиць груп зберігання, структура та вміст довідників, запроваджені нові словники, довідники-тезауруси. Зокрема, довідник «Події», що містив раніше інформацію про бойові операції Другої світової війни, складові руху Опору, режим окупації, роботу трудівників тилу, повоєнні військові конфлікти, був поділений на декілька окремих ієрархічних довідників-тезаурисів. Для заповнення електронної картки на особу-власника предметів були спеціально створені довідники навчальних закладів, військових звань, посад, спеціальностей, частин та з'єднань, стосунків з іншими людьми (взаємовідносин між особами). Програма містить словники та довідники, якими користуються для опису предметів конкретної групи зберігання («Нагороди», «Автори книжок», «Серії книжок», «Періодичні видання», «Образотворчі колекції», «Матеріал», «Техніка» та інші), але є словники загального користування – географічні, походження предметів, власників, фондоутворювачів, співробітників, фондової та експозиційної топографії тощо. Робота над удосконаленням програми (структури та наповнення довідників, усунення дублів, що з'явилися при конвертації даних із попередньої програми, структури різноманітних друкованих звітів) триває.

Головна мета роботи автоматизованої інформаційно-пошукової системи – удосконалити інформаційне забезпечення діяльності музею, уникнути багаторазового введення інформації, полегшити та спростити роботу музейного працівника, позбавивши його від складних операцій, і таким чином вивільнити час для наукової роботи. Комп'ютеризація науково-фондової роботи (музейних фондів) стала одним із важливих факторів сучасної діяльності музею й виконує таку функцію, як концентрація інформації про музейне зібрання.

У комп'ютеризації науково-фондової роботи автоматизація обліку є першочерговим пріоритетним завданням, яке може стати самостійним фактором поліпшення діяльності музею. Саме введення в базу облікових даних дає змогу отримати максимум інформації про стан фондів за різними розділами.

Комп'ютеризація обліку фондів потрібна музею ще й для того, щоб уся інформація про музейне зібрання була сконцентрована в одному місці (у комп'ютерній базі даних із доступом до інформації всіх науковців музею), а не була роздібнена в численних шафах з інвентарними книгами.

Упровадження автоматизованої облікової системи було продиктовано нагальними потребами музею. Саме вона слугувала стимулом для первинного наповнення бази даних. З метою збільшення темпів накопичення інформації в електронному вигляді з другої половини 2010 р. був змінений порядок підготовки науковими співробітниками предметів на фондово-закупівельну комісію. Окрім вимоги обґрунтування необхідності включення предметів до фондової колекції, з'явилася потреба внесення відомостей про предмет у базу даних музею і представлення науково-уніфікованих паспортів, роздрукованих за допомогою програми KAMIC. Це дає змогу прискорити здійснення облікових операцій, навчити практично всіх науковців роботі з автоматизованою системою та структуруванню інформації про предмет. Упродовж двох із половиною років до музейної електронної бази даних внесено інформацію про 9 500 предметів. Одночасно постало питання поповнення бази даних відомостями про музейні предмети, що надійшли значно раніше. Прискорення процесу документального оформлення руху предметів із нових надходжень і неможливість провести аналогічну операцію зі «старою» частиною колекції поставило нагальне питання нарощування темпів введення інформації про музейні предмети, які раніше були прийняті до фондозбірні музею. Це досить складне завдання, адже фондові колекції музею нараховують 360 000(!) одиниць (300 000 – основного та майже 60 000 – науково-допоміжного фондів). Крім того, недостатньо просто дублювати інформацію зі старих інвентарних карток, яка може бути неповною і навіть помилковою. Необхідно всю інформацію перевірити, додатково вивчити, під'єднати до відповідних довідників, зафіксувати зображення і, більше того, перекласти з російської мови на українську (а це понад 200 000 карток). Майже 80 000 музейних предметів було конвертовано з музейної бази «Фонди», однак інформація про них є недостатньою. Як зазначалося раніше, картки на конвертовані предмети містять основні облікові дані, більшість граф залишаються незаповненими (матеріал, техніка, опис, зміст, автори, місце створення тощо). Наразі музейна електронна база містить 90 000 карток (паспортів) музейних предметів, 28 000 – повністю заповнені. Вважаємо за доцільне насамперед заповнити електронні картки на музейні предмети, представлені в експозиції (зокрема й муляжі), та оформити акти видачі за допомогою інформаційної системи KAMIC; видачу предметів на виставки та інші заходи обов'язково оформлювати через зазначену систему. Це дасть змогу простежити рух предметів із фондів в експозицію, тобто створити в базі своєрідну історію експозиції.

Застосування інформаційно-пошукової системи KAMIC для реєстрації та повного опису музейних предметів основного, науково-допоміжного і тимчасового фондів, подальшого автоматизованого пошуку необхідної інформації, упорядкування, друку облікової інформації, інших запитів та ведення статистики зафіксовано у внутрішньомузейній інструкції [3, 14–15].

Наповнення бази даних трансформує її в справжній інформаційний ресурс для внутрішньомузейного користування (відбору експонатів для виставок, проведення різноманітних досліджень, підготовки наукових розвідок, довідок, каталогів тощо). Для створення повноцінного інформаційного ресурсу необхідні спільні зусилля всього наукового складу музею. У процесі комплектування наукові співробітники повинні дізнатися якомога більше інформації про предмети, їхніх власників. Часто під час роботи над новими експозиціями, виставками, підготовки наукових довідок чи статей науковці дістають нові дані про музейний предмет або пов'язаних із ним персоналій. Усю набуту в процесі роботи інформацію необхідно заносити до електронної картки об'єкта (паспорт, довідкова) одразу, щоб уникнути втрати даних. Облікова документація має бути джерелом повноцінної інформації про об'єкт (крім візуального опису та характеристик, повинна містити історію предмета, обставини надходження до колекції, результати наукових досліджень, відомості про консервацію або реставрацію, перелік друкованих матеріалів з інформацією про об'єкт тощо). Це полегшить пошук необхідних матеріалів. На жаль, нині поширена практика, коли співробітник фондів видає на виставки значну кількість предметів і практично відразу більшу частину виданого приймає назад, оскільки ці предмети не задовольняють вимог експозиціонера (роль фондовика при цьому зводиться до прислуги співробітників науково-експозиційних відділів).

Наявність інформаційних ресурсів дає змогу без доступу до фондосховищ здійснити відбір необхідних предметів для оновлення експозиції, проведення виставок та різноманітних заходів. Цьому процесові сприяють електронні зображення предметів у різних ракурсах. Для нових надходжень встановлена обов'язкова вимога – наявність зображення предмета в електронній базі та на друкованому паспорті.

«Картинка» на екрані монітора – необхідна умова інформаційної системи про музейні колекції. Електронні зображення, на відміну від вербального опису, дають зоровий образ, а тому необхідні в роботі фахівців музею, зокрема: в обліковій та науковій роботі фондів груп зберігання, у роботі науково-реставраційного відділу, у сфері популяризації та освіти, рекламній та комерційній діяльності. Оцифровка музейних предметів – один із важливих аспектів збереження музейних колекцій. По-перше, усувається потреба перебирати предмети руками під час підготовки виставок, друкованих видань тощо; по-друге, полегшується ідентифікація предметів під час звіряння; по-третє, якщо предмет загубився, то наявність електронного зображення у різних ракурсах сприятиме його пошуку. На сьогоднішній день оцифровано 6 350 музейних предметів (зображення зроблені у форматі JPEG(\*jpg) роздільної здатності 500 dpi для паперових носіїв та 300 dpi для фотоплівки). Однак роботу треба прискорити. Для цього передовсім необхідні додаткові кадрові та технічні ресурси: сучасні мережеві комп'ютери, кольорові планшетні сканери, зокрема для негативів і слайдів, цифровий фотоапарат зі штативом та софтбоксом (їхнє придбання передбачено в перспективному плані розвитку музею) [4].

Новітні технології змінюють погляд на музейне зібрання – від замкнутого сховища, доступного лише для музейних співробітників, до відкритої інформації музею, що

ознайомлює зі своїми фондами всіх зацікавлених. Тому серед пріоритетних завдань науково-фондової роботи – створення оптимальних умов для доступу до інформації про музейне зібрання як співробітників музею, так і науковців, дослідників та всіх, хто цікавиться тематикою Другої світової війни. І цьому сприяє фондова інформаційна система на паперових, а особливо на електронних носіях. Створення електронних баз даних про зібрання та колекції музею для громадськості реалізує право доступу громадян до культурних цінностей, культурної спадщини та інформації про них, яке зафіксовано в Законі України про культуру [5].

Фондова інформаційна система – взаємопов'язана сукупність матеріалів і документів, що складається в процесі обліку та зберігання музейних фондів; система фіксує результати вивчення музейних предметів і колекцій; слугує науковим та інформаційно-пошуковим цілям, необхідним для виконання соціальних функцій музею [6, 220].

Створення сучасної фондової інформаційної системи та модернізація всієї науково-фондової роботи щільно пов'язані з проблемою комп'ютеризації музею загалом. У цілому комп'ютеризація науково-фондової роботи – необхідна умова функціонування музею в нинішніх умовах суцільної комп'ютеризації. Фонди – основа музейного життя, фундамент, на якому реалізується музейна робота, організуються всі без винятку види музейної діяльності. Однією з безумовних переваг автоматизованої інформаційної системи для науково-фондової роботи є можливість одноразового введення основної інформації про музейний предмет і створення на її основі всього комплексу облікової та наукової документації, а також багатоаспектного пошуку.

Необхідно зауважити про важливість переходу від накопичення інформації до її інтерпретації, бо, власне, трансформація внесених даних в інформацію і відбувається під час їхнього використання з будь-якою метою: оновлення експозицій, підготовки публікацій тощо. Зі збільшенням інформаційних ресурсів музею (кількості описів предметів у базі даних) розширюється сфера використання інформаційної системи (можливість пошуку за базою, обробка запитів, підготовка друкованих видань, електронних каталогів, виставок тощо) – це те принципово нове, що можуть дати лише сучасні інформаційні технології. Відділ науково-фондової роботи започаткував виставки online (на сайті музею) за новими надходженнями. Це і популяризація фондових колекцій, і рух фондів, і пропаганда роботи науковців музею.

З усіх музейних функцій (комплектування, вивчення зберігання, використання) саме зберігання можна назвати найважливішим, адже воно акумулює двоєдність понять – зберігання предмета та зберігання інформації про предмет, оскільки предмет без інформації не має музейного значення [7, 14]. Тому термін «облік та зберігання» музейних предметів нероздільний [7, 18].

Облікова документація забезпечує юридичний захист предметів музейного зібрання та інформації про них. З часом можуть змінитися приміщення, інтер'єр, оновитися експозиції, втратити актуальність наукові роботи. Однак без змін залишаться лише музейні предмети та облікова документація, оскільки якісна документація про музейні колекції – найефективніший шлях до збереження культурного надбання.

Отже, з огляду на викладене вище варто зазначити, що комп'ютерні технології (введення інформації в базу даних) мають певні переваги, зокрема:

- вивільнення часу у кваліфікованих співробітників відділу науково-фондової роботи для вивчення, дослідження, введення в науковий обіг музейних предметів та колекцій, написання наукових праць замість непродуктивної витрати часу на просте переписування даних;

- уникнення помилок, викривлення інформації під час багаторазового переписування;

- спрощення внесення змін та доповнень до різних документів (актів видачі на виставки та повернення, актів звірення, паспортів та довідкового апарату);

- спрощення та пришвидшення пошуку необхідної інформації, відбору музейних предметів або персоналій;

- сприяння вивченню, осмисленню та переосмисленню фондкових

- колекцій;

- визначення акстологічності музейних предметів;

- сприяння розробці напрямів комплектування;

- розширення доступу користувачів;

- спрощення інтеграції.

Технічна модернізація сама по собі не призводить до змін у свідомості людей. Необхідний ще певний фактор, що спонукає перехід від соціального до медіа-простору. Саме у віртуальне середовище переміщаються місця ділового спілкування, обміну ідеями, взаємного консультування тощо. Інформаційні технології стають невід'ємною частиною культури. Необхідність технологічної модернізації обумовлена суттєвим ускладненням умов функціонування і розвитку музеїв, які зацікавлені в інтенсифікації комунікативних зв'язків, зокрема міжнародних.

### **Джерела та література:**

1. Проект. Концепція державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року. Розділ 5// <http://www.mincult.kmu.gov.ua>.
2. Кошечева Е.Л. Создание и использование музейных ресурсов // <http://www.future.museum.ru/part01/010202.htm>.
3. Внутрішньомузейна інструкція. 24.11.2012 р. Розділ 6. Державний облік музейних фондів. Загальні положення.
4. Концепція наукового розвитку Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» на 2013-2020 роки.
5. Закон України. Про культуру. Розділ 1, стаття 2, п. 3. (Редакція станом на 12.12.2012 р.) // <http://svk.gov.ua/public/frontend/img/pages/file/npb-otdel-culture-1.pdf>.
6. Основы музееведения: Учебное пособие. – М., 2010.
7. Брюшкова Л. Учет музейных ценностей // Музей. – 2009. – № 8.

© **Ирина ЕРМОЛАЕВА**

## **ТЕНДЕНЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОНДОВОЙ РАБОТЕ МУЗЕЯ**

*Подчеркивается актуальность проблемы компьютеризации научно-фондовой работы в музеях в современных условиях. Прослеживаются этапы внедрения КАМИС – комплексной музейной информационной системы, ее использование в разных векторах фондовой работы Мемориала. Акцентируется внимание на преимуществах компьютерных технологий при учете и поиске музейных предметов в фондохранилище музея, коммуникативных конструктов.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, КАМИС, информационно-поисковые системы, компьютеризация научно-фондовой работы, база данных, учетная документация.

© **Iryna YERMOLAEVA**

## **TRENDS OF USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN STOCK MUSEUM WORK**

*It is examined the urgency of the problems of computerization of scientific and stock work of museums in modern terms. The stages of implementation of CAMIS program are traced in complex automated museum information system and its use in a variety of directions of Stock work of the Memorial Complex. It is emphasized on the benefits of computer technologies during registration and search of museum exhibits in the Museum Collection, communicative constructs.*

**Keywords:** Memorial Complex, CAMIS, information retrieval systems, computerization of scientific and stock work, database, records.

УДК 82.94(093):930.2:939(477)

© Анна ЖУКОВСЬКА  
© Михайло ФІЛОНЕНКО

## ОСОБОВІ СПРАВИ ГЕРОІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

*На основі особових справ розглядаються основні фактори формування, становлення та проходження військової служби визначними постатями періоду Великої Вітчизняної війни – Героями Радянського Союзу. Висвітлюються питання, які обходила офіційна історіографія: проживання на окупованій території, перебування в полоні, служба в штрафних підрозділах, позастатутні відносини. Здійснено спробу зняти з Героїв хрестоматійний глянець і показати їх звичайними людьми.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, Герої Радянського Союзу, особова справа, бойовий і життєвий шлях, довідкова картка Героя, радянська історіографія.

Науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» постійно працюють над поповненням, удосконаленням науково-інформаційної бази музею. Накопичений досвід свідчить, що більшість різноманітних музейних проєктів сфокусовано на Людині, з якою пов'язані певні надії, на її долі, дослідженні бойового шляху та меморіальних музейних предметів, що зберігаються у фондах.

Як відомо, однією з основних форм обліку музейних предметів, важливим складником наукової роботи є розробка довідкової картки – наукового паспорта особи, чиї матеріали належать до музейних колекцій. Саме в довідкових картках Генерального каталогу акумулюється максимум вивіреної, достовірної інформації про персоналії та події, пов'язані з ними. Це набуває особливого значення тоді, коли йдеться про маловідомих воїнів, згадки про яких відсутні у друкованих джерелах. Саме тоді довідкові картки стають єдиним інформаційним джерелом. Утім, як парадоксально це не звучало б, іноді навіть про видатних учасників війни – Героїв Радянського Союзу – інформації або обмаль, або вона суперечлива. Не секрет, що в радянській історіографії основна увага відводилася подвигу, за який переможці отримували нагороди. Утім, як складалася доля до та після здійснення подвигу, як правило, було невідомо (за винятком полководців, маршалів або партійного керівництва). Тому особові справи офіцерського складу Червоної армії, зокрема Героїв Радянського Союзу, є

унікальним джерелом генеалогічної, біографічної і хронологічної інформації. Це документи, у яких зібрані біографічні матеріали, матеріали про проходження служби в лавах армії та життєвий шлях; це відбиток тих позитивних і негативних подій, які відбувалися в житті офіцерів; це цікавий матеріал для дослідження біографії людини, її бойового шляху. Іноді ці документи містять і непривабливі сторінки, що допомагає глибше зрозуміти людину, її вчинки та наслідки цих вчинків.

На сьогодні в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» міститься на довічному державному зберіганні унікальна колекція особових справ Героїв Радянського Союзу, які проживали в Україні в повоєнний час й удостоєні цього звання за подвиги, здійснені в роки Великої Вітчизняної війни. Колекція нараховує 700 справ Героїв Радянського Союзу, зокрема 11 справ – двічі Героїв. Початком створення колекції послужила тісна співпраця між Меморіалом, Міністерством оборони України та Галузевим державним архівом МО України. У 2003 р. керівництво музею звернулося з проханням про передачу особової справи двічі Героя Радянського Союзу Василя Степановича Петрова, який не так давно пішов із життя. Гортаючи сторінки цього документа, стало зрозуміло, що ці раритети повинні бути зібрані в одному місці.

Нині стало можливим, як ніколи дотепер, детально розпочати вивчення бойового й життєвого шляху звиятців. Попри звичний хрестоматійний глянець успішних, на перший погляд, військових біографій проглядається багато побутових колізій, а інколи – справжніх людських трагедій. Для цього повідомлення відібрані найбільш цікаві особові справи з відповідними документами, а також неординарними долями.

Особова справа Василя Степановича Петрова представлена в експозиції музею [1]. Він народився 22 червня 1922 р. у с. Дмитрівка Приазовського району Запорізької області в бідній селянській родині. Дитиною втратив матір, старшого брата, батько за доносом був заарештований і відбував покарання на Біломорканалі. Після школи Василь Степанович вступив у Сумське артилерійське училище, яке закінчив у червні 1941 р. Офіцерську службу розпочав на західному кордоні, у Володимир-Волинському укріпленні Київського особливого військового округу. Там зустрів війну. У складі військ Південно-Західного, Брянського, Воронезького фронтів брав участь в оборонних боях в Україні, на Дону, у Курській битві. У вересні 1943 р. капітан Петров – заступник командира 1850-го винищувального протитанкового артилерійського полку 32-ї окремої винищувальної протитанкової артилерійської бригади Воронезького фронту. Першу Зірку Героя отримав за форсування Дніпра в районі Великого Букрина на Київщині. У бою замінив командира полку, зайняв бойову позицію й міцно утримував плацдарм. Згодом був важко поранений, втратив у двадцять один рік обидві руки, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Ставши немичним інвалідом, не бажаючи, аби рідні дізналися про його каліцтво, домігся, щоб в особисті документи були внесені зміни. Так, у біографії Василь Петров зазначав, що народився в російському місті Тамбові й рідних у нього немає [4]. Після тривалого лікування у грудні 1944 р. повернувся на фронт – майор, заступник командира 248-го гвардійського винищувального протитанкового артилерійського

полку 11-ї гвардійської винищувальної протитанкової артилерійської бригади 1-го Українського фронту. Із бойових характеристик того періоду Василь Степанович постає людиною сильної волі: «Працюючи на посаді командира полку, виявив себе як один із найкращих офіцерів Червоної армії. Досвідчений, великої волі командир. Артилерійську справу знає добре, тактично грамотний. Культурний, витриманий, пунктуальний та ініціативний офіцер. Винахідливий під час виконання бойових завдань. Винятково вимогливий до себе і своїх підлеглих, вміє правильно націлити маси на виконання завдань. Користується великим авторитетом серед особового складу» [5]. Удруге майор Петров був удостоєний звання Героя за бої на території Німеччини: повів дві штурмові батареї в атаку за населений пункт, знищивши 8 ворожих танків і 200 бійців піхоти, отримав важке поранення, але залишився у строю. Після закінчення Великої Вітчизняної війни підполковник Петров продовжив службу. В одній із перших повоєнних характеристик відзначилися його особисті якості: «Незважаючи на молоді роки, досвідчений, розважливий, ініціативний і великої волі командир» [6]. Проте до мирного життя підполковник Петров був не готовий. Він продовжував «воювати». Так у його особовій справі з'явилася перша негативна характеристика: «З роботою командира полку у війну справлявся... У мирних умовах... не міг дати повноцінного керівництва полком... Його непостійність у характері, що переходила від надмірної вимоги до випадків особистої недисциплінованості, виявлялася в порушенні військових і громадських порядків. Фізична вада... наклала відбиток на його психологію, що призвело до різних пригод. Доцільно звільнити з Червоної армії...» [7]. У травні 1946 р. Василь Степанович подав рапорт: «Прошу демобілізувати мене в запас, оскільки за станом здоров'я обов'язки командира полку виконувати не можу» [8]. Однак командування не дало ходу його рапорту. Службу Василь Петров продовжував у військових округах в Україні. У 1952 р. Василь Петров екстерном закінчив історичний факультет Львівського державного університету, а у 1959 р. захистив кандидатську дисертацію. Рішенням Вищої атестаційної комісії та Ради Військової артилерійської командної академії Петрову Василю Степановичу присуджено вчену ступінь кандидата військових наук [9]. У 1964 р. Василя Степановича було призначено на посаду помічника командувача ракетних військ і артилерії Прикарпатського військового округу. Йому рекомендували «продовжувати активно працювати над упровадженням досвіду Великої Вітчизняної війни у практику навчання і виховання воїнів Збройних Сил СРСР» [10]. Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності двічі Герой Радянського Союзу В.С. Петров, відповідно до Указу Президента України від 11 вересня 1994 р., був залишений на військовій службі у Збройних силах України довічно. Країна високо оцінила діяльність Василя Степановича. За особливі заслуги в захисті державного суверенітету і зміцненні обороноздатності та безпеки України він був нагороджений орденами Богдана Хмельницького трьох ступенів та медаллю «Ветеран військової служби» [11]. Указом Президента України від 22 серпня 1999 р. у зв'язку з 60-літнім перебуванням генерал-лейтенанта В.С. Петрова на військовій службі йому присвоєно військове звання генерал-полковника [12]. Останні роки життя В.С. Петров займав посаду заступника командувача ракетних військ і артилерії

Головного командування Сухопутних військ Збройних сил України. Помер Василь Степанович Петров 15 квітня 2003 р. Відповідно до наказу № 73 від 16 квітня 2003 р. Головнокомандувача Сухопутних військ Збройних сил України генерал-полковника Петрова Василя Степановича виключено зі списків офіцерського складу у зв'язку зі смертю [13].

Не менш цікавою є справа Івана Никифоровича Бойка, одного з небагатьох двічі Героїв, які одержали обидві «Золоті Зірки» за визволення України. Народився 11 листопада 1910 р. у багатодітній селянській родині на Вінниччині. Закінчив 2 курси Вінницького медичного технікуму, але працював табельником у радгоспі. В армії з 1930 р. Закінчив полкову школу 151-го стрілецького полку 51-ї стрілецької дивізії Одеського військового округу, потім продовжував служити в частинах Київського військового округу. Після закінчення строкової служби залишився на надстрокову службу. У 1935 р. закінчив Ульяновську бронетанкову школу. Далі службу відбував у частинах Московського, Забайкальського військових округів, будучи старшим лейтенантом, командиром розвідувальної роти [12]. У 1939 р. закінчив бронетанкові курси. Із його довоєнних характеристик дізнаємося, що він мав досвід участі в бойових діях (учасник боїв на Халхін-Голі в 1939 р.), був досвідченим командиром: «Вольовий, ініціативний, вимогливий до себе і до підлеглих. Теорію вогневої підготовки засвоїв. Матчастину танкової зброї знає добре... Може бути використаний на посаді командира взводу...» [13]. «У військовий час може бути використаний на посаді заступника командира розвідбатальйону» [14]. Війна застала Івана Никифоровича на західному кордоні. У бойовій довідці записано: «22.06. – 09.09.1941 р. Західний фронт, заступник командира розвідувального батальйону 13 ТД 5М. У боях із німецько-фашистськими військами в районі Лепель, Сена, Орша, Єльня одержав практичний досвід ведення в лісі нічної розвідки за діями противника і ведення ар'єргардних боїв» [15]. Улітку 1943 р. танковий полк, яким командував підполковник І.Н.Бойко, у складі 3-го механізованого корпусу 1-ї танкової армії Воронезького фронту брав участь у боях на Курській дузі. У бойовій характеристиці, датованій вереснем 1943 р., зазначено: «Підполковник І.Н. Бойко на посаді командира танкового полку з вересня 1942 р. У період наступальних операцій (серпень-вересень 1943 р.) особисто на танку командування просувався в бойових порядках, командуючи полком. Завдяки його вмілому керівництву полк знищив багато бойової техніки противника. За проведені операції представлений керівництвом до урядової нагороди. Авторитетом серед особового складу користувався» [16]. За ці бої підполковник І.Н. Бойко нагороджений орденом Червоного Прапора і орденом Вітчизняної війни I ступеня, а 17-й танковий полк, яким він командував, був удостоєний звання гвардійського та іменувався тепер 69-м гвардійським. Наприкінці листопада 1943 р. 1-ша танкова армія, до складу якої входив 69-й гвардійський танковий полк, була передана з резерву Ставки до 1-го Українського фронту. Місце дислокації – правий берег Дніпра, на захід від Києва, в районі Святошин-Жуляни-Софіївська Борщагівка. У грудні почалася Житомирсько-Бердичівська операція, в ході якої було визволено м. Козятин (мала батьківщина Івана Никифоровича). За уміле керівництво діями полку Указом Президії Верховної

Ради СРСР від 10 січня 1944 р. І.Н. Бойко удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Удруге високого звання був удостоєний за участь у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції (Указ від 26квітня 1944 р.). Згодом брав участь в Умансько-Ботошанській, Львівсько-Сандомирській та Берлінській наступальних операціях. Іван Никифорович Бойко пройшов війну від 41-го до 45-го, від старшого лейтенанта до полковника, від заступника командира батальйону до командира танкової бригади [17]. Його повоєнна кар'єра військового була недосить вдалою. Один із перших повоєнних документів – нагородний лист до нагородження орденом Червоної Зірки за вислугу років: «...Ввічливий, коректний. Користується великим авторитетом. Своїх підлеглих і солдатів любить» [18]. У 1948 р. він закінчив Академічні курси при Академії бронетанкових військ і був призначений командиром танкового полку. А в атестації, де його атестують з листопада 1949 р. по грудень 1952 р., записано: «Полковник Бойко загалом командує бригадою... і полком 10 років. У результаті тривалого перебування на одній посаді не проявляє службового старання, вважаючи, що подальша його служба безперспективна.... Необхідно змінити службу, висунути Бойка на вищу посаду, але не на самостійну роботу: заст. командира корпусу з бойової техніки та механізації військ...» [19]. 21 травня 1956 р. він подав рапорт командирові корпусу: «Прошу Вашого сприяння про звільнення мене в запас через низьку військову підготовку і безперспективність у подальшому» [20]. На рапорті резолюція «Викликати на бесіду 21.05.01956 р.». Нам невідомо, чи відбулася бесіда, але в 1956 р. І.Н. Бойко був звільнений і відправлений у відставку. Працював у сфері громадського харчування. Помер І.Н. Бойко у 1975 р. Похований на Лук'янівському кладовищі в Києві.

Олександр Гнатович Молодчий став першим двічі Героєм в авіації далекої дії, першим двічі Героєм-українцем, який одержав це звання в ході війни. Народився 27 червня 1920 р. у м. Луганську. У дитинстві, скільки себе пам'ятав, мріяв стати льотчиком. У 15 років – переможець Всесоюзних змагань авіамоделістів [21]. Навчався в аероклубі. А в 1937 р. вступив до Ворошиловградської військової авіаційної школи пілотів, яку закінчив у 1938 р. Був призначений молодшим льотчиком 51-го бомбардувального авіаційного полку, де освоїв новий швидкісний бомбардувальник СБ [22]. Війна застала його в м. Орел, де дислокувався 100-й далекобомбардувальний авіаційний полк, у якому він був командиром ланки. Льотчики сподівалися відразу вступити в бій із ворогом. Але молодшого лейтенанта Молодчого і ще декількох льотчиків направили в м. Воронеж, де формувався 420-й далекобомбардувальний авіаційний полк особливого призначення і де пілоти мали освоїти новий тип літака Єр-2. Полк увійшов до складу 81-ї авіаційної дивізії, командував якою М.В. Водоп'янов. Молодчий отримав новий Єр-2 і сформував екіпаж. Льотчики полку передислокувалися на оперативний аеродром в м. Пушкін під Ленінградом, звідки мали здійснювати бомбардування Берліна. Проте операція виявилася невдалою. 420-й полк був перебазований на підмосковний аеродром Моніно, звідки здійснював регулярні вильоти на бомбардування ворожих позицій [23]. З початком жовтня 1941 р. велися запеклі бої за Москву. Під час одного з бойових вильотів на Калінінському фронті літак Молодчого був серйозно

пошкоджений. Першу зірку Героя Олександр Гнатович отримав у суворому 1941 р. З нагородного листа на О. Молодчого: «Молодший лейтенант Молодчий Олександр Гнатович – льотчик молодий. З початку військових дій був допущений до польотів удень – в складних умовах – і вночі. З 18.09.1941 р. по 15.10.1941 р. має 13 бойових вильотів. Бойовий наліт 52 години 51 хвилина, з них: а) вдень 6 польотів – 24 години 59 хвилин; б) вночі – 7 польотів – 27 годин 52 хвилини. Польоти вночі здійснювались поодиночі, вдень у складі ланки ведучим і поодиночі. Завдяки напористості і кмітливості завдання виконував відмінно. Літак і екіпаж збережені. Особисті якості Молодчого: завжди готовий виконувати будь-яке завдання командування, причому при виконанні завдання використовує всі свої знання і практику. Сміливий. Рішучий. Безмежно відданий Батьківщині» [24]. Улітку 1942 р. екіпаж Молодчого здійснює свій перший виліт до глибокого тилу противника, на Кенігсберг: «20.07.42 р. бомбардував військово-промислові об'єкти. У винятково складних метеорологічних умовах довелось виконувати бойове завдання. Від лінії фронту до цілі, а також назад керував літаком у хмарах, тому що не можна було звірити карту із землею. Тоді штурман використав німецькі ширококомовні радіостанції і точно вивів літак на ціль і назад на свій аеродром» [25]. Потім було ще декілька вильотів на Кенігсберг, Данциг, на бомбардування ворожих об'єктів Будапешта, Бухареста, Штеттіна, Тільзита та на Берлін. До жовтня 1942 р. Олександр Молодчий здійснив 145 бойових вильотів. Брав участь у боях під Сталінградом, надавав допомогу наземним військам на найвідповідальніших ділянках фронту [26]. 31 грудня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР заступник командира ескадрильї 2-го гвардійського авіаційного полку 3-ї гвардійської авіаційної дивізії Далекої дії Олександр Гнатович Молодчий був відзначений другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. У тому самому місяці йому присвоєно військове звання майора [27]. Улітку і восени 1943 р. в ході Курської битви та загального наступу радянських військ майор Молодчий здійснював регулярні вильоти на бомбардування скупчень військ противника на залізничних станціях Київ, Харків, Полтава, Кременчук, Бахмач, Ніжин. У травні 1943 р. призначений командиром ескадрильї свого полку. Напередодні 1944 р. майору Молодчому запропонували навчання у військовій академії, але льотчик відмовився. Ескадрилья під його командуванням здійснила успішні бомбардування військово-морських баз противника в районі Фінської і Ризької заток. Узимку 1944 р. вже на важкому бомбардувальнику Б-25 Молодчий кілька разів бомбардував Гельсінкі. У грудні 1944 р. йому присвоєно звання підполковника [28]. З червня 1944 р. до березня 1945 р. – інспектор-льотчик з техніки пілотування 1-ї гвардійської дивізії АДД, з березня 1945 р. – інспектор-льотчик з техніки пілотування 1-го гвардійського авіаційного корпусу 18-ї повітряної армії [29]. У нагородному листі про нагородження його орденом Червоного Прапора від 12 травня 1945 р. підбито результати бойової діяльності Олександра Гнатовича: «У діючій армії з 10.08.1941 р. Брав найактивнішу участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками на всіх фронтах. Бомбардував німців під Москвою і Ленінградом, під Сталінградом і на Орловсько-Курському напрямі. Бомбардував Берлін, Будапешт, Бухарест, Данциг, Кенігсберг, Варшаву, Інстербург, Брест, Гельсінкі, Ясси, Тільзіт та ін. Брав активну участь

в наступальних боях Червоної армії, бомбардував живу силу й комунікації противника в районах бойових дій Білоруських і Українських фронтів. Брав участь у розгромі Східно-Пруського угруповання німців, у прориві оборони німців на Берлінському напрямі і взятті міста Берлін...» [30]. За роки війни Олександр Молодчий здійснив 311 бойових вильотів, з них 287 – нічних, провів у небі 1324 години, налітав 600 тис. кілометрів (15 обертів навколо Землі по екватору). А було йому на той час лише двадцять п'ять років. Олександра Гнатовича двічі представляли до третьої Зірки Героя: 3 листопада 1943 р. і 13 травня 1944 р. за визволення Києва й визволення України [31]. Але з невідомих причин він її так і не одержав. Після війни продовжував службу у Військово-Повітряних силах. Йому присвоєно військове звання генерал-майора, він був командиром першого радянського стратегічного авіаз'єднання. З 1965 р. у відставці. Ім'ям Молодчого названо два літаки – флагмани стратегічної авіації Росії і України – ТУ-22 МЗ і ТУ-160 [32]. Помер 9 червня 2002 р. Похований у м. Чернігові.

Двічі Герой Радянського Союзу Захар Карпович Слюсаренко обидві Зірки Героя отримав за бої з визволення Європи. Танкіст. Брав участь в обороні й визволенні України [33]. Народився 3 вересня 1907 р. на Харківщині в багатодітній селянській родині. 16-річним юнаком пішов працювати, а в 1932 р. закінчив Вищу школу профруху. Цього року призваний до лав Червоної армії. Після закінчення Орловської бронетанкової школи ім. М.В. Фрунзе в 1934 р. проходив службу в частинах Харківського військового округу. Напередодні війни З.К. Слюсаренко служив у Київському особливому військовому окрузі, який із початком війни був перейменований у Південно-Західний фронт [34]. Найбільш цікавим із довоєнних документів є атестація за період з 20 квітня 1939 р. до жовтня 1940 р.; від 24 жовтня 1940 р. (представлена в експозиції музею): «Володіє достатньою силою волі. Тактично грамотний. Рішення приймає швидко і грамотно. Матчастина бойових машин і зброя в батальйоні утримується в хорошому стані... Брав участь у визволенні Західної України від поневолення польських панів на посаді начальника штабу батальйону 10-ї танкової бригади, показав себе з хорошого боку. Посаді відповідає, проте треба звернути увагу на більшу вимогливість до себе і підлеглих...» [35]. У бойових діях бере участь з першого дня війни. Учасник прикордонних боїв, неодноразово виводив свої війська з ворожого оточення. З партійно-політичної характеристики від 5 квітня 1942 р.: «У Вітчизняній війні з 22 червня 1941 р. Неодноразово сам водив в танкову атаку свою частину і перемагав. У бою сміливий, рішучий, хоробрий, відважний. За виявлені мужність і героїзм у боротьбі проти німецьких загарбників нагороджений вищою урядовою нагородою – орденом Леніна...» [36]. Брав участь у Сталінградській битві. Документи, датовані 1942-1945 рр., переважно містять бойові характеристики й атестації, підтверджують відповідність займаних посад та констатують хоробрість і вміння керувати бойовими діями своєї частини. Полковник Слюсаренко, будучи командиром 56-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту, вміло управляв бригадою під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції при форсуванні річки Вісли, у боях із захоплення й розширення плацдарму на її лівому березі, південніше м. Сандомир.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 вересня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Командував бригадою у Вісло-Одерській, Верхньосілезькій, Нижньосілезькій, Берлінській, Празькій операціях. За успішні бойові дії бригади в боях за Берлін нагороджений другою «Золотою Зіркою» Героя (Указ від 31 травня 1945 р.). Війну закінчив полковником, продовжував службу в армії. 1949 р. закінчив курси удосконалення офіцерського складу при Військовій академії бронетанкових і механізованих військ Радянської армії ім. Й.В. Сталіна. Був командиром 3-ї танкової дивізії Приморського військового округу. У 1957 р. закінчив Вищі академічні курси при Вищій військовій академії ім. К.Є. Ворошилова. Був командиром 10-го армійського корпусу Уральського військового округу, заступником командувача Північної групи військ. У 1965 р. вийшов у відставку у званні генерал-лейтенанта танкових військ [37]. Помер 6 квітня 1987 р. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Володимир Дмитрович Лавриненков. Двічі Герой Радянського Союзу. Другу «Зірку» одержав за бої під час визволення Севастополя. Льотчик-винищувач. Народився 17 травня 1919 р. на Смоленщині в селянській родині. 1934 р. після закінчення семирічки вступив до школи фабрично-заводського навчання. Одночасно займався в аероклубі. У 1940 р. призваний до лав Червоної армії, а в 1941 р. закінчив Чугуївське військове авіаційне училище, де й залишився на викладацькій роботі [38]. У його довоєнних характеристиках підкреслюється цілеспрямованість, воля й бажання стати професійним військовим льотчиком [39]. З перших днів війни – на фронті. Брав участь у бойових діях під Ростовом-на-Дону, Воронежем, у Сталінградській битві, де здійснив 88 бойових вильотів, провів 640 повітряних боїв, особисто збив 9 літаків ворога. За бойову звитягу, виявлену в боях у районі м. Сталінград, молодший лейтенант Лавриненков, заступник командира ескадрильї 9-го гвардійського винищувального авіаційного полку 268-ї винищувальної авіаційної дивізії 8-ї повітряної армії Сталінградського фронту, удостоєний звання Героя Радянського Союзу (Указ від 1 травня 1943 р.). У нагородному листі на нагородження другою «Зіркою» відзначається, що в одному з боїв (будучи Героєм Радянського Союзу) В.Д. Лавриненков, розстрілявши всі патрони, протаранив літак противника, а сам викинувся з парашутом. Він втратив свідомість і у такому стані потрапив у полон. З полону Лавриненков утік, його підібрали партизани, разом з якими він воював три місяці, а потім вони допомогли йому повернутися до частини [40]. Уперше до Меморіалу потрапив документ, де описаний цей факт. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 липня 1944 р. майор Лавриненков, командир 9-го гвардійського винищувального авіаполку 303-ї винищувальної авіадивізії 8-ї повітряної армії 4-го Українського фронту, за знищені особисто 35 і 11 у групі літаків противника під час визволення м. Севастополя удостоєний другої «Зірки» Героя. У повоєнних документах викладений службовий шлях В.Д. Лавриненкова. Це подання до чергових звань, атестації, призначення на посади. Володимир Дмитрович став генерал-полковником і очолював Цивільну оборону в Україні. Помер 14 січня 1988 р. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Як би ретельно й виважено не вивірялась інформація особових справ, які б сталі канцелярські вислови не використовувались, а все ж інколи певний збіг обставин

призводив до появи відвертих і простих записів, що і були самою правдою, невилученою армійською кадровою цензурою. Деякі записи з'явилися і в особових справах Героїв Радянського Союзу Михайла Миколайовича Внукова та Юрія Порфіровича Дороша: пряме офіційне документальне свідчення, що доволі рідко трапляється, стосовно мобілізації польовими військкоматами.

Михайло Миколайович Внуков – корінний киянин, народився 16 серпня 1920 р. в родині робітників. Проживала сім'я на Трухановому острові. Після закінчення семирічки Михайло Внуков працював на київському заводі «Арсенал» токарем. З початком Великої Вітчизняної війни був евакуйований разом із заводом. Проте повернувся до Києва, де залишалися батьки. Київ уже був окупований нацистами. До середини 1942 р. був на утриманні батьків, а потім пішов працювати на німецьку судноверф «Усма» токарем. У травні 1942 р. зв'язався з підпільниками, виконував їхні завдання: непомітно для ворога виводив із ладу верстати [42]. Із наближенням радянських військ у вересні 1943 р. залишив роботу і пішов із міста разом із товаришами. У вересні 1943 р. після визволення м. Бровари, що на Київщині, з ще окупованого Києва попрямував туди. 29 вересня 1943 р. був мобілізований штабом 1318-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту, про що зроблений запис у послужному списку і підтверджено довідкою Центрального архіву Міністерства оборони СРСР від 6 червня 1964 р. [43; 44]. На фронті – з 29 вересня 1943 р. Необмундированим зразу був кинутий на форсування Дніпра в районі с. Вишеньки (Бориспільського району Київської області), де веслувальником перевозив через річку бійців батальйону, а згодом і сам, отримавши дисковий кулемет, вступив у бій за плацдарм. Під час боїв за населений пункт Гута Межигірська (Вишгородський район Київської області) замінив пораненого командира. Увірвавшись у с. Гута Межигірська, автоматним вогнем знищив ворожий кулемет і близько 10 фашистів. Коли німці перейшли в контратаку, рядовий Внуков зайняв кругову оборону й відкрив вогонь, чим змусив гітлерівців тікати. При цьому ворог залишив зброю, яку Михайло потім здав на склад. За виявлену сміливість і героїзм, за вміння командувати відділенням Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [45]. Брав участь у визволенні Святошина, міст Василькова і Фастова, що на Київщині. У лютому 1944 р. направлений на армійські курси молодших лейтенантів при 40-й армії 2-го Українського фронту, які закінчив у березні 1944 р. [46]. У складі військ 40-ї армії комсоргом батальйону 1318-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант Внуков брав участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції. У вересні 1944 р. був важко контужений і до березня 1945 р. перебував на лікуванні [47]. З березня і до кінця війни молодший лейтенант Внуков М.М. – комісар батальйону 81-го запасного стрілецького полку 20-ї запасної стрілецької дивізії Київського військового округу. У 1945 р. був демобілізований у зв'язку з хворобою. Мешкав у Києві. У 1946 р. закінчив курси директорів магазинів і працював завідувачем магазину в Печерському райхарчторзі, а з 1948 р. – токарем та начальником механічного цеху заводу № 12 Міністерства зв'язку УРСР, з 1952 р. – начальником та майстром цеху заводу № 183, а з 1959 р. – токарем

заводу «Промзв'язок». В особовій справі також є документи, які розкривають взаємини між ним і рідною сестрою. 1964 р. рідна сестра, намагаючись відсудити у М.М. Внукова житлову площу (залишену в спадок батьками), написала скаргу військовому комісару м. Києва, в якій звинуватила брата у співпраці з німцями в період окупації, спекуляції цукром під час перебування у відпустці в квітні 1944 р. і запевнила, що він не був контужений у 1944 р., а уникав перебування в діючій армії, прикриваючись хворобою вух, яка була ще в дитинстві, згадала й післявоєнну судимість (за незаконний продаж хліба на ринку в 1946 р.) та незаконне друге одруження до розриву першого шлюбу [48]. Однак, як показало розслідування, більшість звинувачень, які стосувалися участі Михайла Миколайовича у війні, виявилися безпідставними. У 1976 р. вийшов на пенсію. Помер 28 липня 1989 р. Похований у Києві на кладовищі «Берківці».

Юрій Порфирович Дорош народився 2 травня 1924 р. на Одещині (нині Миколаївська область). Березень 1944 р. позначений для Юрія Дороша закінченням роботи в сільськогосподарській общині (так звався колгосп під час окупації) рідного села Прибужжя Доманівського району і початком бойового шляху 19-річного юнака у Червоній армії. Це стало можливим після того, як 28 березня 1944 р. Доманівський район Одеської (нині Миколаївської) області був визволений від окупантів військами 37-ї та 57-ї армій 3-го Українського фронту. У послужному списку зазначено, що призваний до лав Червоної армії «1944 р., місяць березень, 28 дня, польовий рвк 57 армії» і на фронті теж з березня 1944 р. [49].

Будучи командиром відділення 1052-го стрілецького полку 301-ї стрілецької дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту, сержант Дорош брав участь у визволенні Одещини, Молдови. У ході боїв за с. Бичек (Молдова) у серпні 1944 р. Юрій протитанковими гранатами знищив самохідну гармату противника, а у боях за Кишинів у нічному бою, коли поранило командира, сержант Дорош прийняв командування взводом на себе, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки. З 1 жовтня 1944 р. до 2 травня 1945 р. командир відділення сержант Дорош у складі 1052-го стрілецького полку 301-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту брав участь у визволенні Польщі та штурмі Берліна. 14 січня 1945 р. на Магнушевському плацдармі у Польщі знищив 2 ворожих кулемети, відзначився 15 січня 1945 р. при форсуванні р. Пилиця. Указом від 27 лютого 1945 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після демобілізації повернувся на Одещину: працював у МТС, вихователем дитячого будинку в рідному селі Прибужжя, завідувачем райвідділу кінофікації Андрієво-Іванівського району на Одещині, заступником завідувача Андрієво-Іванівського та Миколаївського райвідділу, старшим електромеханіком Миколаївського вузла зв'язку (Одеська область). У виробничих характеристиках Юрій Порфирович характеризувався як сумлінний працівник [50]. У вересні 1953 р. закінчив двомісячні курси удосконалення офіцерського складу Одеського військового округу, йому було присвоєно первинне військове звання лейтенанта запасу, з 1973 р. – капітан запасу. У 2001 р. помер, похований на батьківщині.

Ці записи з послужних списків Героїв незаперечно свідчать, що польові військкомати безпосередньо з дому направляли солдатів на передову. Офіційні

радянські джерела обходили цю тему. Колишній командир 301-ї стрілецької дивізії, в якій Дорош дійшов до Берліна, Герой Радянського Союзу В.С. Антонов так згадував про це: «У війська вливались свіжі сили. До нас йшло поповнення із Миколаївської та Одеської областей, із визволених районів Молдавії. Із села Бичек майже всі чоловіки пішли добровільно й були зараховані до 1050-го стрілецького полку» [51]. Показово, що тут не згадуються польові військкомати, а масово мобілізовані зветься «добровольцями». Так зазвичай називали і в мемуарах. Для дослідників історії війни ця інформація є безцінною.

Обходила офіційна історіографія і тему перебування в полоні, проживання на окупованій території, проходження перевірки спецорганами, службу у штрафних підрозділах тощо. Документів, які б підтверджували ці факти, збереглося мало. Їх вилучали або ж просто не записували в особових справах. Герой Радянського Союзу Людвіг Іванович Курист навіть у своїх мемуарах не згадував про це. Народився він 16 липня 1905 р. у м. Ленінграді (нині Санкт-Петербург) у родині робітників. З послужного списку дізнаємося, що Людвіг у 14 років розпочав трудову діяльність. У 1920 р. вступив до лав Червоної армії добровільно. У 1926 р. закінчив Борисоглібсько-Ленінградську кавалерійську школу. Службу проходив у кавалерійському полку Ленінградського військового округу, а потім був переведений до Українського військового округу [52]. Незважаючи на зразкову службу в кавалерії і схвальні характеристики, мав велике бажання служити в технічних військах. А тому в 1931 р. був направлений на бронетанкові курси вдосконалення й перепідготовки командного складу РСЧА ім. Бубнова, які закінчив у 1932 р. До 1938 р. був начальником стройового відділу й командиром курсантської роти Ленінградського танко-технічного училища [53]. У 1939 р. капітана Куриста призначено командиром роти 35-ї механізованої бригади Ленінградського військового округу. Учасник радянсько-фінляндської війни [54]. За уміле керівництво боями був нагороджений орденом Червоного Прапора. Напередодні війни викладав тактику в Ленінградському автомобільному училищі. У складі військ 23-ї армії Ленінградського військового округу на посаді начальника автобронетанкового відділу капітан Курист зустрів початок війни. Учасник прикордонних боїв у районі м. Виборга та на підступах до Ленінграда. У травні 1942 р. майор Л.І. Курист призначений заступником командира 30-ї танкової бригади 12-го танкового корпусу 3-ї танкової армії РВГК, а у липні 1942 р. 3-тя танкова армія увійшла до складу військ Воронежського фронту. У вересні Людвіга Івановича призначають командиром 30-ї танкової бригади з присвоєнням військового звання підполковника. Брав участь в Острогозько-Розсошанській наступальній, Харківській наступальній та оборонній операціях [55]. У 1943 р. під час відходу частин Воронежського фронту за р. Сіверський Донець підполковник Курист, заступник командира 30-ї танкової бригади 12-го танкового корпусу 3-ї танкової армії Воронежського фронту, потрапив у німецьке оточення. Намагався прорватися «до своїх», проте був схоплений гітлерівцями і взятий у полон, у якому перебував з 26 квітня до 20 листопада 1943 р. За спогадами Людвіга Івановича, перебував він у таборі на Полтавщині, де встановив зв'язок із підпільниками, а потім йому вдалося

втекти [56]. У грудні 1943 р. проходив перевірку при управлінні контррозвідки «Смерш» 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, а далі був переведений у фільтраційний табір № 174 військ НКВС. У червні 1944 р. у званні рядового Л.І. Курист направлений у взвод протитанкових рушниць 15-го окремого штурмового стрілецького батальйону 1-го Прибалтійського фронту [57]. У довідці № 86 від 13 вересня 1944 р. записано: «...Перебуваючи в 15-му окремому штурмовому стрілецькому батальйоні з 10 червня до 13 вересня 1944 р., ... зі зброєю в руках виявив мужність і відвагу, довів свою відданість Батьківщині, за що нагороджений медаллю «За відвагу» [58]. Людвіг Іванович був поновлений у званні підполковника, його було призначено командиром 52-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. Під час Берлінської наступальної операції бригаді було надано право першою йти на штурм Берліна, за що підполковник Курист удостоєний звання Героя Радянського Союзу [59]. Бойовий шлях закінчив у Празі. По війні продовжував служити в армії. У 1947 р. за довголітню службу в армії був нагороджений орденом Леніна. У 1948 р. демобілізувався. Проживав у Ленінграді, а з 1971 р. – у Києві, брав активну участь у ветеранському русі. Помер 3 жовтня 1995 р.

Така ж доля спіткала і Героя Радянського Союзу Андрія Дмитровича Стебу. Народився 4 липня 1904 р. на Чернігівщині. Трудову діяльність розпочав у 16-річному віці – працював робітником на залізниці. 1926 р. призваний до лав Червоної армії. Після демобілізації приїхав до Дніпропетровська, працював на різних роботах. У 1934 р. закінчив курси вдосконалення командного складу запасу, після чого йому було присвоєно військове звання лейтенанта запасу. У 1936 р. закінчив Дніпропетровський металургійний інститут і був направлений на роботу економістом у Дніпропетровську контору «Головтютюн» [60]. 23 червня 1941 р. мобілізований на фронт, де став командиром навчальної роти зв'язку 15-го окремого батальйону зв'язку 15-ї танкової дивізії 12-ї армії Південно-Західного, 18-ї та 6-ї армій Південного фронтів. Брав участь в оборонних боях на території України. У січні 1943 р. лейтенант Стеба призначений командиром навчальної роти зв'язку 106-ї стрілецької бригади 6-ї армії Південно-Західного фронту. У лютому 1943 р. частина А.Д. Стеби під Лозовою (Харківська область) потрапила в оточення. Було вирішено виходити по одному. Прорвати вороже оточення не вдалося, і лейтенант Стеба опинився на окупованій території [61]. Після визволення м. Лозова (16 вересня 1943 р.) Андрій Дмитрович мобілізований штабом 37-ї армії Степового фронту і для проходження перевірки направлений у табір № 258 НКВС. У грудні того ж року у званні рядового А.Д. Стебу направили в 5-й окремих штурмовий батальйон 3-го Українського фронту, в якому він прослужив 18 днів. Брав участь у визволенні Лівобережної України. За зразкове виконання завдань командування був достроково звільнений від служби у штурмовому батальйоні. Після проходження перепідготовки поновлений у званні лейтенанта: «Відповідно до директиви Маршала Радянського Союзу т. Василевського від 9 вересня 1943 р. поновити у всіх правах офіцера лейтенанта Стебу Андрія Дмитровича» [62]. У лютому 1944 р. лейтенант Стеба – командир стрілецької роти 795-го стрілецького полку 228-ї стрілецької дивізії 37-ї армії 3-го Українського фронту. Брав участь у

визволенні Правобережної України. У період Яссько-Кишинівської наступальної операції і визволення м. Бендери Андрій Дмитрович був поранений. Після лікування повернувся до своєї частини. Наказом по дивізії нагороджений орденом Червоної Зірки [63]. У жовтні 1944 р. війська 228-ї стрілецької дивізії увійшли до складу 53-ї армії 2-го Українського фронту. Підрозділ під командуванням Стеби відзначився під час визволення Угорщини, в ході Дебреценської операції. 9 жовтня 1944 р. зав'язався бій із ворогом, що закріпився на лівому березі річки Тиса. У кровопролитному бою лейтенант Стеба першим піднявся в атаку, відтіснив противника й захопив трофейні пороми. На них його рота переправилася на правий берег Тиси й зайняла вигідний плацдарм. Але ворог підтягнув до плацдарму свої резерви й кинувся в атаку. Андрій Дмитрович організував оборону так, що техніка ворога була зупинена перед позиціями наших військ. Таким чином була забезпечена переправа інших підрозділів. У цьому бою рота Стеби знищила близько 500 ворожих солдатів і офіцерів, потопила в річці 11 кулеметів і 7 мінометів ворога. Особисто командир роти знищив 46 ворожих солдатів. Діставши контузію, лейтенант Стеба залишався на передовій до тих пір, поки річку не форсували всі підрозділи [64]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1945 р. лейтенант А.Д. Стеба був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після контузії до лютого 1945 р. перебував на лікуванні. Повернувся до своєї дивізії на посаду помічника начальника оперативного відділу штабу. Війну закінчив у Празі. У вересні 1945 р. лейтенантові Стебі присвоєно військове звання старшого лейтенанта, а в листопаді 1945 р. демобілізувався. Повернувся до Дніпропетровська. Працював заступником голови міської планової комісії. Помер Андрій Дмитрович Стеба 9 вересня 1970 р. Похований у Дніпропетровську на Запорізькому цвинтарі.

Через полон довелося пройти і Герою Радянського Союзу Миколі Максимовичу Захарчуку. Народився 1 січня 1923 р. на Хмельниччині. Коли Микола був ще зовсім малим, сім'я переїхала до с. Новий Кавдик Ялуторовського району Омської (нині Тюменської) області [65]. До лав Червоної армії призваний 5 жовтня 1941 р. Ялуторовським РВК. На фронтах Великої Вітчизняної з 17 лютого 1942 р. Воював на Брянському фронті, був поранений. Після лікування в медсанбаті направлений на курси молодших лейтенантів Брянського фронту. Закінчивши курси, у серпні 1942 р. молодший лейтенант Захарчук обіймав посаду заступника командира роти (згодом – командира взводу) 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Брянського (з 2 вересня 1942 р. – Воронезького) фронту. Був важко поранений і до 1943 р. перебував на лікуванні в м. Липецьку. Учасник визволення Лівобережної України, зокрема Сумсько-Прилуцької наступальної операції. Відзначився під час форсування Дніпра в районі Вишгорода на Київщині. Під час бою лейтенант Захарчук, командир взводу 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту, був важко поранений і посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу, про що було повідомлено його матері [66]. Насправді ж, у непритомному стані офіцер був захоплений у полон гітлерівцями. Потрапив до концтабору, важко працював на шахтах Рурського промислового району. Щоб вижити, вступив до абверівської розвідувальної школи «Абверкоманда-103»

(м. Меве, Німеччина), отримав псевдонім «Шевцов». Невдовзі був перевербований і співпрацював із радянською контррозвідкою. У квітні 1945 р. звільнений із полону англієцями й повернутий до Радянського Союзу. 6 січня 1946 р., за вироком військового трибуналу 5-ї запасної стрілецької дивізії Смоленського військового округу, де проходив спецперевірку, був засуджений до 10 років позбавлення волі. Потрапив у табір в Архангельську область, працював на вирубці лісу. Однак, якимось чином, йому вдалося знайти агента радянської розвідки, з яким співпрацював, перебуваючи у ворожому полоні. У травні 1947 р., відповідно до рішення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 11 листопада 1949 р., вирок суду першої інстанції було скасовано, Захарчука звільнено з-під варти [67]. У Кремлі він отримав свої нагороди. У 1947–1949 рр. працював у Тюменській області у колгоспі, згодом – у дитячому будинку. Потім, у 50–70 рр., – у містах Вінниці, Шостці та Херсоні. Останні роки свого життя провів у Києві. 14 липня 2005 р. ветеран пішов із життя. Як і заповідав, його поховали у с. Нові Петрівці, де протягом 12 років працював заступником директора радгоспу ім. М.Ф. Ватутіна. Із документів особової справи дізналися, що за колючим дротом побував і рідний брат Миколи Максимовича, який вважався зниклим безвісти. Проте він потрапив у полон, вижив, по війні повернувся додому.

Під час вивчення особових справ Героїв привернула увагу справа Героя Радянського Союзу Георгія Даниловича Кошмяка. Народився 26 січня 1909 р. в Києві в сім'ї робітників. Після закінчення школи працював учнем ливарника на заводі «Більшовик». 1929 р. призваний до лав Червоної армії. У 1932 р. закінчив Київську військову піхотну школу. Службу проходив у Київському та Ленінградському військових округах. Із січня 1938 р. обіймав посаду командира кулеметної роти, згодом командира взводу 209-го стрілецького полку Карельського укріпрайону «Чорна річка» (Ленінградський військовий округ) [68]. У серпні 1938 р. був репресований органами НКВС за статтею 58 (політична) і звільнений із рядів РСЧА [69]. 1 рік і 8 місяців перебував у в'язниці. У березні 1940 р., у зв'язку із закриттям справи через відсутність складу злочину, був звільнений, поновлений у рядах Червоної армії й призначений на посаду начальника полкової школи 526-го стрілецького полку 89-ї стрілецької дивізії Орловського військового округу (м. Курськ). За зразкову підготовку курсантів полкової школи наказом народного комісара Тимошенка нагороджений нагрудним знаком «Відмінник РСЧА» [70]. У перші дні війни полк виїхав на фронт, а лейтенант Кошмяк був призначений на посаду начальника відділу штабу 44-ї запасної бригади, що формувалася на базі 89-ї стрілецької дивізії. У кінці липня 1941 р. подав рапорт із проханням направити його в діючу армію, де був призначений командиром батальйону 526-го стрілецького полку 89-ї стрілецької дивізії Західного фронту. Брав участь у Смоленській битві, був поранений і після короточасного лікування призначений начальником 4-го відділення штабу 331-ї стрілецької дивізії ім. Брянського пролетаріату Московського військового округу, яка перебувала на стадії формування, тому Георгій Данилович через відділ кадрів округу знову попросився в діючу армію. Лейтенант Г.Д. Кошмяк був призначений командиром стрілецького батальйону 1096-го стрілецького полку 325-ї стрілецької

дивізії Орловського ВО (з листопада 1941 р. – 10-ї армії Західного фронту). Брав участь у битві за Москву та у контрнаступі радянських військ під Москвою. Під час Ржевсько-Вяземської наступальної операції 4 лютого 1942 р. дістав поранення й перебував на лікуванні [71]. Брав участь у Сталінградській та Курській битвах. У серпні 1943 р. майор Г.Д. Кошмяк – командир 7-го гвардійського повітрянодесантного полку 2-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 60-ї армії Центрального фронту. Учасник визволення Лівобережної України, зокрема Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції. Відзначився під час форсування Дніпра на північ від Києва. У ніч проти 2 жовтня 1943 р. полк під його командуванням подолав річку в районі с. Домантове, захопив плацдарм на правому березі й у запеклих боях відстояв його. Тільки 7 жовтня в с. Медвин Чорнобильського району Київської області полк відбив атаку чотирьох батальйонів піхоти, яких підтримувало 20 танків і авіація ворога. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 жовтня 1943 р. за вміле командування полком, особисті мужність і героїзм, виявлені під час утримання плацдарму на правому березі Дніпра, майорові Георгію Даниловичу Кошмяку присвоєно звання Героя Радянського Союзу [72]. Згодом брав участь у Київській оборонній та Житомирсько-Бердичівській наступальній операціях. У боях під Житомиром на початку лютого 1944 р. отримав важку контузію та поранення в голову. Перебував на лікуванні в евакогоспіталі № 2908 м. Москви [73]. Після лікування отримав 45-добову відпустку й повернувся в Київ до родини. Через кілька місяців підполковник Кошмяк із довідкою «обмежено придатний» з'явився в розпорядження Київського військового округу й дістав призначення на посаду начальника штабу 21-ї запасної стрілецької дивізії (м. Київ). Однак у січні 1945 р. був звільнений з посади після перевірки його діяльності Військовою радою Київського військового округу. У довідці-довіді, яка підшита до особової справи, зазначалося: «За отримання двох продовольчих карток та неспрацьованість із командиром дивізії. У січні 1945 р. парткомісією Київського ВО оголошено сувору догану за приховування факту перебування в 1938 р. під слідством органів НКВС. У частинах Київського ВО використовувати неможливо. Необхідно використовувати на комендантській роботі одного з фронтів» [74]. 30 квітня 1945 р. направлений у діючу армію в розпорядження командування 1-го Українського фронту. Після закінчення війни призначений військовим комендантом м. Потсдам, району й міста Фрайберг, району «Остхавелянд» м. Науен (поблизу Берліна) [75]. У грудні 1947 р. повернувся на батьківщину й продовжив службу в армії. У 1948-1952 рр. обіймав посаду старшого викладача військової кафедри Київського політехнічного інституту. У 1953 р. закінчив курси «Выстрел» й до грудня 1954 р. перебував на посаді командира 354-го гвардійського стрілецького полку 112-ї гвардійської стрілецької дивізії Київського військового округу (м. Біла Церква), згодом, понад 6 років, був військовим комендантом м. Києва. З 1961 р. Георгій Данилович – у запасі. Мешкав у Києві. Помер 6 січня 1988 р. Похований на Лук'янівському кладовищі.

Із матеріалів особової справи Героя Радянського Союзу Лаврентія Івановича Крутиленка видно, як драматично склалася його повоєнна доля. Народився 17 серпня 1918 р. в Орловській області в родині робітників. Після закінчення юнаком семирічки

сім'я переїхала до Запоріжжя, де Лаврентій закінчив школу ФЗН. В армію призваний у 1939 р. Червоноармієць Крутиленко до 1940 р. проходив службу в Приволзькому військовому окрузі радистом, а з 1940 р. – їздовим 32-го артилерійського полку 31-ї стрілецької дивізії Закавказького військового округу [76]. На початку Великої Вітчизняної війни 31-ша стрілецька дивізія входила до складу 40-го стрілецького корпусу Закавказького військового округу й базувалася в м. Єреван, а із серпня 1941 р. увійшла до складу 45-ї армії Закавказького фронту, яка прикривала державний кордон із Туреччиною. 7 жовтня дивізія була направлена на оборону Москви, але по дорозі перенаправлена в Ростов-на-Дону. У жовтні 1941 р. у складі 9-ї армії Південного фронту вступає в оборонні бої в районі Таганрога. У боях Л.І. Крутиленко був поранений і до лютого перебував на лікуванні. З лютого до вересня 1942 р. навчався в Буйнакському військовому піхотному училищі (Дагестан). У партійно-політичній характеристиці зазначалося, що в результаті кропіткої роботи над собою добився хороших результатів, але мають місце певні недоліки: пиятика, небажання навчатися, суперечки з командирами [77]. Закінчивши прискорений курс, у жовтні 1942 р. в званні молодшого лейтенанта його направляють знову в 31-шу стрілецьку дивізію командиром взводу автоматників 75-го стрілецького полку, у складі якого пройшов до кінця війни. Учасник битви за Кавказ. З червня до вересня 1943 р. у складі 46-ї армії Південно-Західного фронту брав участь у Донбаській наступальній операції, після завершення якої 31-ша стрілецька дивізія 46-ї армії увійшла до складу Степового фронту. Учасник форсування Дніпра (Нижньодніпровська наступальна операція). У ніч проти 27 вересня 1943 р. зі своїм взводом закріпився на правому березі Дніпра біля с. Сошинівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області й утримував оборону до підходу підкріплення. 30 вересня очолив групу автоматників і ударом з тилу зірвав ворожу контратаку. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У листопаді 1943 р. присвоєно військове звання лейтенанта. За матеріалами особової справи можна простежити, як змінювала підпорядкування 31-ша стрілецька дивізія: з 20 жовтня 1943 р. у складі 46-ї армії 3-го Українського фронту, із січня 1944 р. – у складі 26-го гвардійського стрілецького корпусу увійшла в безпосереднє підпорядкування 2-го Українського фронту, з лютого 1944 року – 4-ї гвардійської армії, з березня – 52-ї армії, з липня – 4-ї гвардійської армії, з вересня – у Резерві ВГК, з жовтня – 52-га увійшла до 1-го Українського фронту. Командир роти автоматників старший лейтенант Крутиленко брав участь у визволенні Правобережної України, Польщі, Берлінській та Празькій наступальних операціях. Після закінчення Великої Вітчизняної війни продовжував службу командиром роти 21-го робітничого батальйону Північно-Кавказького військового округу. Демобілізувався в 1946 р. Повоєнна доля Героя-фронтовика склалася драматично. Ставши на хибний шлях, він неодноразово притягувався до кримінальної відповідальності, тричі відбував покарання у виправних таборах [78]. Судові органи зверталися до Президії Верховної Ради СРСР щодо позбавлення громадянина Крутиленка звання Героя Радянського Союзу і бойових нагород, але прохання було відхилене [79]. Грамота Героя і медаль «Золота Зірка» Запорізьким

міськвиконкомом були направлені на зберігання до Президії Верховної Ради СРСР. Неодноразово родина і сам Герой зверталися з клопотанням про повернення нагороди, але отримували відмову, оскільки після відбуття покарання далі припускався вчинків, що дискредитували звання Героя. Згодом працював на метизному заводі в м. Запоріжжі. Помер 12 грудня 1994 р., похований у Запоріжжі.

Таким чином, можна констатувати, що особові справи є важливим документальним музейним джерелом, позаяк дають можливість дійти об'єктивних висновків. Герої Радянського Союзу завжди сприймалися у сяйві слави, нагород, бойових перемог. Як не намагалися армійські політпрацівники замаскувати різнобічні прояви людської особистості одностроями героїчних подвигів, та все одно через стандартні рядки службових характеристик та атестацій жива людина таки вимальовується.

Повертаючись до початку нашої статті, зауважимо, що особові справи сприяють усебічній та достовірній розробці довідкових карток, дають можливість максимально відобразити бойовий, життєвий шлях Героя із зазначенням усіх змін у посадах, військових званнях, номерах частин, назвах фронтів, участі у воєнних операціях тощо. Особові справи та окремі документи з них широко використовуються науковцями у практичній роботі, зокрема науково-експозиційній, науково-освітній, видавничій. Через персоналії історія постає перед нами як багатовимірний, суперечливий, сповнений динамізму й людських переживань феномен. Усебічне об'єктивне дослідження цих документів, професійне використання перетворили їх на повноцінні музейні предмети. Вони емоційно впливають на відвідувача, є не лише джерелом інформації, а й джерелом знань, засобом виховання й освіти, а відтак – важливим складником музейної джерельної бази.

### **Джерела та література:**

1. Особові справи двічі Героїв Радянського Союзу: І.Н. Бойка (КН-227255 – 227300); В.Д. Лавриненкова (КН- 228013 – 228039); О.Г. Молодчого (КН-227962 – 227994); В.С. Петрова (КН-222442 – 222472);
2. Особові справи Героїв Радянського Союзу: М.М. Внукова (КН-253873 – 253903); Ю.П. Дороша (КН-234853 – 234873); М.М. Захарчука (КН-251660 – 251677); Г.Д. Кошмяка (КН-251024 – 251051, 251838 – 251841); Л.І. Крутиленка (КН-249383 – 249406); Л.І. Куриста (КН-253800 – 253841); А.Д. Стеби (КН-253046 – 253056).
3. Антонов В.С. Путь к Берлину / В.С. Антонов. – М.: Наука, 1975.
4. Фоміна В.П. Довідкова картка як елемент фондової інформаційної системи / В.П. Фоміна // Наукова частина Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років».
5. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – Книга надходжень (далі КН)- 22241.
6. Там само. – КН-222442.
7. Там само. – КН-247044.

8. Там само. – KH-222446.
9. Там само. – KH-222450.
10. Там само. – KH-247045.
11. Там само. – KH-247055.
12. Там само. – KH-247065.
13. Там само. – KH-247053.
14. Там само. – KH-222442.
15. Там само. – KH-247066.
16. Там само. – KH-227256.
17. Там само. – KH-227291.
18. Там само. – KH-227295.
19. Там само. – KH-227267.
20. Там само. – KH-227298.
21. Там само. – KH-227256.
22. Там само. – KH-227288.
23. Там само. – KH-227285.
24. Там само. – KH-227287.
25. Там само. – KH-227966.
26. Там само. – KH-227963.
27. Там само. – KH-227963.
28. Там само. – KH-247067.
29. Там само. – KH-247067.
30. Там само. – KH-247071.
31. Там само. – KH-247070.
32. Там само. – KH-247076.
33. Там само. – KH-227963.
34. Там само. – KH-247078.
35. Там само. – KH-247075.
36. Там само. – KH-247067.
37. Там само. – KH-227494.
38. Там само. – KH-227493.
39. Там само. – KH-227475.
40. Там само. – KH-227477.
41. Там само. – KH-227489 – 227494.
42. Там само. – KH-228019.
43. Там само. – KH-228053 – 228058.
44. Там само. – KH-228042.
45. Там само. – KH-228045 – 228051, 228020 – 228037.
46. Там само. – KH-253874.
47. Там само. – KH-253873.
48. Там само. – KH-253879.
49. Там само. – KH-253902.

50. Там само. – КН-253878.
51. Там само. – КН-253898.
52. Там само. – КН-253887.
53. Там само. – КН-234853.
54. Там само. – КН-234859 – 234865.
55. Антонов В.С. Назв. праця. – С. 362–364.
56. Там само. – КН-253801.
57. Там само.
58. Там само. – КН-253819.
59. Там само. – КН-253801.
60. Там само. – КН-253804.
61. Там само. – КН-253801.
62. Там само. – КН-253833.
63. Там само. – КН-253834.
64. Там само. – КН-253046.
65. Там само. – КН-253047.
66. Там само. – КН-253054.
67. Там само. – КН-253046.
68. Там само. – КН-253047.
69. Там само. – КН-251660.
70. Там само. – КН-251671.
71. Там само. – КН-251663.
72. Там само. – КН-251024.
73. Там само. – КН-251841.
74. Там само. – КН-251024.
75. Там само. – КН-251045.
76. Там само. – КН-251025.
77. Там само. – КН-251839.
78. Там само. – КН-251043.
79. Там само. – КН-251024.
80. Там само. – КН-249383.
81. Там само. – КН-249385.
82. Там само. – КН-249405 – 249406.
83. Там само. – КН-249402.

© Анна ЖУКОВСКАЯ  
© Михаил ФИЛОНЕНКО

## ЛИЧНЫЕ ДЕЛА ГЕРОЕВ СОВЕТСКОГО СОЮЗА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

*На основе личных дел рассматриваются основные факторы формирования, становления и прохождения военной службы выдающимися фигурами периода Великой Отечественной войны – Героями Советского Союза. Освещаются вопросы, которые обходила официальная историография: проживание на оккупированной территории, пребывания в плену, служба в штрафных подразделениях, неуставные отношения. Предпринята попытка снять с Героев хрестоматийный глянец и показать их обычными людьми.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, Герои Советского Союза, личное дело, боевой и жизненный путь, справочная карточка Героя, советская историография.

© Anna ZHUKOVSKAYA  
© Mykhailo FILONENKO

## PERSONAL FILES OF THE HEROES OF THE SOVIET UNION AS A MUSEUM HISTORICAL SOURCE

*The main factors of formation, development and military service of outstanding figures of the Great Patriotic War – the Heroes of the Soviet Union based on personnel files are reviewed. The issues that have been avoided by the official historiography: the living in occupied territory, staying in captivity, service in penal battalions, superior-subordinate relationships are highlighted. It was made an attempt to shed new light on the Heroes and show them as ordinary people.*

**Keywords:** Memorial Complex, Heroes of the Soviet Union, personal files, fighting and way of life, Hero's Personal Data Sheet, Soviet historiography.

УДК 069.63

© **Наталія ФІЛАТОВА**

## **МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ЕКСКУРСОВОДІВ У МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ**

*Розглядається відповідна система підготовки екскурсовода у світлі вимог, які висуваються до проведення екскурсії в Меморіальному комплексі. Висвітлюються питання становлення екскурсовода, підвищення його фахової майстерності.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, екскурсія, екскурсовод, експозиція, методика, конкурс, авторський текст, фахова майстерність.

Поняття «методика» походить від грецького слова «метод», що в перекладі означає «шлях до чогось», а також «шлях дослідження або пізнання», «теорія» і «вчення».

Будь-яка методика – це вміння виконувати певну роботу в чіткій відповідності до найбільш оптимальних правил, рекомендацій і забезпечення її високої дієвості.

Робота музею, зорієнтована на контакти із суспільством, розглядається в різних джерелах із музеєзнавства неоднозначно. Безпосереднім проявом цієї роботи музею є екскурсійна діяльність, яка здійснюється за допомогою музейних екскурсій, покликаних ознайомлювати відвідувачів із пам'ятками історії, що представлені в експозиції чи на виставці. У свою чергу, екскурсійною справою називається галузь культурно-освітньої діяльності музею, в основу якої покладено екскурсію з метою ознайомлення відвідувачів із пам'ятками історії, що зберігаються в музейному зібранні та представлені в експозиції чи на виставці, а також створення комунікативного середовища для здійснення освітнього процесу [4, 170].

Екскурсійна методика – це сукупність вимог і правил, які висуваються до екскурсій, а також сума методичних прийомів підготовки і проведення екскурсій різних видів [1, 40–41].

Предметом екскурсійної методики є цілеспрямоване вчення, формулювання, систематизація та роз'яснення, а також використання на практиці методичних прийомів, завдяки яким у процесі взаємодії екскурсовода, екскурсійних об'єктів і екскурсантів відбувається надання екскурсійних послуг.

Теорія екскурсійної справи та проблема підготовки й підвищення кваліфікації екскурсоводів глибоко вивчалися й були викладені в навчальних посібниках та

у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: В.К. Бабарицької, Ф. Вайдахера, Л.Я. Короткової, О.Ю. Малиновської, М.Й. Рутинського, Б.О. Столярова, А.Д. Тельчарова, В.К. Федорченка, Л.М. Шляхтіної, Т.Ю. Юренєвої та інших.

Отже, слово «екскурсія» походить із латинської мови, що в перекладі означає «поїздка». У музейній енциклопедії міститься таке визначення екскурсії: «Екскурсія музейна – форма культурно-освітньої діяльності музею, яка заснована на колективному огляді об'єктів музейного показу під керівництвом спеціаліста за заздалегідь обраною темою та спеціальному маршруту» [3, 352].

За вітчизняним навчальним посібником, «екскурсія – це методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії і культури, музейних колекцій, в основі якого лежить аналіз об'єктів, що знаходяться перед очима екскурсантів, а також уміла розповідь про події, пов'язані з цими об'єктами» [7].

Під час екскурсії за допомогою зорового, моторного, вербального сприйняття відвідувачем музейних об'єктів відбувається його соціалізація, досягаються освітні завдання музею.

Кожна екскурсія виконує притаманні їй функції, а саме: пізнавальну, інформаційну, організації культурного дозвілля, формування інтересів та уподобань, розширення світогляду, освітню, виховну тощо. Процес спілкування з аудиторією не зводиться лише до передачі певної суми знань екскурсантам, а передбачає їхнє злиття з наявними у відвідувачів знаннями, із власним життєвим досвідом, формуванням у них певних переконань. Перевага й сила методики екскурсійного впливу полягають у тому, що отримана відвідувачами під час екскурсії інформація у процесі засвоєння коригується або трансформується і стає їхньою інтелектуальною власністю [7].

«Музей, як медіум, надає неповторну нагоду через контактування з автентичними речовими доказами перетворити психологічний процес оглядання в цілісне переживання розуміючого бачення» [2, 181]. У сучасному суспільстві музей розглядається як соціальний інститут із поліфункціональним механізмом взаємодії зі спільнотою. Освітня діяльність, що охоплює формування гармонійної, свідомої, творчо-активної особистості, виховання поваги до історичної спадщини народу, поглиблення тематичних знань у різних галузях, передбачає налагодження зацікавленого, довірливого діалогу з відвідувачем, що безпосередньо залежить від рівня кваліфікації музейних працівників.

Отже, вдосконалення екскурсійної тематики, її актуальність, різнобічність, високий рівень змісту та методики є головними вимогами до освітньої діяльності музею.

Традиційним, випробуваним часом, найбільш поширеним видом екскурсійної роботи в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» є оглядові екскурсії, що проводяться по головній експозиції, тематико-реліквійних експозиціях, території Меморіалу, експозиції бойової техніки та озброєння на відкритому майданчику.

Для оглядових екскурсій характерні історичність, науковість, музейність тощо. Усі екскурсії проводяться з урахуванням вікового, професійного, соціального,

освітнього складу екскурсантів, тобто застосовується диференційований підхід до кожної групи. Так, у музеї розроблено екскурсії для молодшого й середнього шкільного віку, старшокласників та учнівської молоді, військовослужбовців, ветеранів війни, іноземців.

З метою поглиблення знань, ознайомлення з окремими питаннями історії України періоду Другої світової війни проводяться тематичні екскурсії. Ці екскурсії мають чітко локалізовану тему, тому проводяться, на відміну від оглядових, за матеріалами відповідного розділу експозиції, а не всього музею.

Особливий вид професійної майстерності побудований на активному використанні і вмілому поєднанні показу й розповіді, участі у процесі взаємодії таких компонентів, як екскурсвод, екскурсант і екскурсійний об'єкт; застосування методичних прийомів проведення екскурсії, володіння специфічними навичками і вміннями є основою професії екскурсвода.

Привабливість цього виду трудової діяльності пов'язана з оригінальністю, інтелектуальним характером, визнанням її ролі в духовному розвитку особистості й суспільства. Для молоді вирішальними у виборі цієї професії є такі критерії: можливість набуття досвіду у спілкуванні з різними відвідувачами; вміння бути об'єктом уваги зацікавленої аудиторії; щодня отримувати оцінку своєї діяльності, викликаючи позитивні враження в екскурсантів від проведеної роботи.

До тих, хто намагається оволодіти цією професією, висувається низка вимог. Серед них – відповідна освіта, схильність до культурно-освітньої та наукової діяльності; відсутність дефектів мови, розуміння значення екскурсії і власної ролі в екскурсійному процесі; усвідомлення своїх обов'язків і відповідальності; наявність ґрунтовних знань з головної теми музею; постійне поповнення і вдосконалення власних знань; ініціатива і творчий пошук у роботі; глибоке вивчення інтересів і запитів екскурсантів; вихованість, висока культура в роботі та поведінці, ввічливість, тактовність у спілкуванні з відвідувачами; принциповість і вимогливість до себе; любов до професії [1, 154–155].

Завдяки багаторічному досвіду роботи в Меморіальному комплексі склалася така практика, що абсолютно всі співробітники, як молоді спеціалісти, випускники вищих навчальних закладів, так і працівники, зараховані до штату музею з інших установ, насамперед вивчають головну експозицію та опановують ази екскурсійної роботи. Особа, яка виявляє бажання працювати на будь-якій науковій посаді, передовсім зобов'язана вивчити експозицію музею й оволодіти методикою проведення оглядової екскурсії, що є випробним іспитом для подальшого працевлаштування [6, 3].

У музеї склалася відповідна система підготовки оглядової екскурсії: молодому працівнику необхідно протягом двох місяців освоїти теоретичний та експозиційний матеріали, оволодіти основами екскурсійної методики й написати власний текст екскурсії. Практична підготовка майбутнього екскурсвода здійснюється за встановленою схемою: спочатку музейний фахівець проводить детальну консультацію по залу музею, ознайомлює з історією війни відповідного періоду і в установлені терміни перевіряє, як «новачок» засвоїв тему.

Одночасно з вивченням експозиційних розділів майбутній співробітник має підготувати власний (авторський) варіант екскурсії, який попередньо подається на рецензію. Авторський текст – це чіткий, обґрунтований, логічно викладений зміст екскурсії. Тут не допускається наведення фактів і подій без датувань, без назв місцевостей, де вони відбувалися, без посилань на експозицію чи на історичні джерела [6, 3].

Важливим моментом цієї роботи є відбір об'єктів з експозиції. Велика кількість пам'яток у залах музею унеможлиблює їхню детальну характеристику, тому тут визначальну роль відіграє тема і мета екскурсії. Потрібно відбирати експонати, які мають надзвичайну виразність і значення: унікальні тематико-реліквійні комплекси; музеалії, зовнішня виразність яких не висока, але їхня змістова сутність важлива для характеристики певної теми з історії війни; предмети, які відбивають науково-дослідну, реставраційну, а також роботу, пов'язану із збиранням музейних предметів.

У разі позитивної оцінки так званий авторський текст презентується кваліфікаційній комісії, яка ухвалює остаточне рішення щодо зарахування екскурсовода до штату музею.

Після затвердження на посаді екскурсовод систематично працює над підвищенням професійного рівня, майстерністю, кваліфікацією. Цьому сприяють обмін досвідом, заняття в експозиції та фондах музею, опанування музейних методичних напрацювань, власні екскурсійні та методичні розробки. Більшість молодих співробітників засвоюють не лише методику оглядової екскурсії для різних категорій відвідувачів, а й методику проведення тематичних екскурсій, презентацій, масових заходів. Удосконаленню екскурсійної роботи в Меморіальному комплексі приділяється велика увага. Найбільш активною та оперативною формою цієї діяльності є систематичні прослуховування (комплексні, фрагментарні, повторні). Вони здійснюються як в індивідуальному порядку (методистом, науковими співробітниками), так і колегіально (членами науково-методичної ради музею). Прослуховування – це не лише форма контролю, а й засіб навчання, підвищення фахового рівня. Висока якість – необхідна умова кожної проведеної екскурсії.

Цікавою формою роботи є взаємопрослуховування з метою оцінювання колегами рівня майстерності екскурсовода. Під час обговорення контрольної екскурсії враховується рівень професіоналізму автора, його участь в оцінці роботи колег, слушність зауважень, об'єктивність суджень тощо.

Наступним етапом роботи в цьому напрямі стало контрольне прослуховування оглядової екскурсії для певної аудиторії відвідувачів. До проведення екскурсії долучили найбільш поширені в музеї категорії екскурсантів: учнів середніх класів, студентів, ветеранів, іноземців (з Європи та Північної Америки), VIP-персон.

Категорії відвідувачів були оголошені заздалегідь, вибір здійснювався методом жеребкування за 10 хвилин до початку визначеної екскурсії [5, 3].

Упродовж 2009–2012 рр. відбувався найцікавіший та найскладніший конкурс із підвищення фахової майстерності екскурсоводів: підготовка й проведення так званої авторської екскурсії та масового заходу з обраної тематики.

Особливістю конкурсу став вільний вибір теми, відповідних матеріалів у фондовій колекції та експозиції, визначення аудиторії, можливість реалізувати свої творчі здібності.

Слід зазначити, що теми екскурсій були різні – від традиційних (про місто-герой Київ, нагороди, роль жінок у роки війни) до новаторських («Війна у назвах на карті Києва», «Родина і війна», «Та зброя священна, на яку єдина надія...», «Небо війни»). Найбільш цікавими та оригінальними стали екскурсії, пов'язані зі зброєю Перемоги, у яких тактико-технічні характеристики різних видів зброї були вдало поєднані з науково-популярним матеріалом та розповідями про людей [5, 4].

Робота з підготовки масового заходу складалася з трьох етапів – написання науково-інформаційної довідки з обраної тематики, підготовки сценарію, організації та проведення заходу. На належному рівні були підготовлені історико-документальний репортаж «Україна. Відступ. Рік 41-й», урок профорієнтації «Держава, честь, відвага» (сторінки історії Київського суворовського військового училища), музейний урок «Жіночий снайперський рух». З'ясувалося, що створити інноваційний продукт, пов'язаний із втіленням режисерського задуму, написанням сценарію та реалізацією прем'єрного показу – не проста справа навіть для досвідчених екскурсоводів.

Актуальність і своєчасність вищенаведених напрацювань полягала в тому, що більшість екскурсоводів вважали за необхідне опанувати нову для себе екскурсію «Та зброя священна, на яку єдина надія...». Авторами названої екскурсії розроблено інтерактивне заняття для старшокласників «Протистояння стрілецької зброї Вермахту та Червоної армії під час Другої світової війни». Крім того, історико-документальні репортажі з хронікою подій із визволення України від ворога та уроки профорієнтації «Держава, честь, відвага» увійшли до планових завдань науково-освітнього відділу.

Музей, як осередок, де воєдино поєдналися минуле, сьогодення та майбутнє, насамперед презентується екскурсоводом, який відіграє роль провідника між різними епохами. Професійний екскурсовод має бути креативною особистістю, аби залишатися цікавим для екскурсантів в епоху Інтернету, соціальних мереж, високих новітніх технологій.

### **Джерела та література:**

1. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство : Навчальний посібник / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтпрес, 2007. – 464 с.
2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія. Посібник / Ф. Вайдакер. – Львів: Літопис, 2005. – 630 с.
3. Российская музейная энциклопедия: в 2-х т. – Т. 2 / Мин-во культуры РФ, Российский ин-т культурологии, ин-т «Открытое общество». – М.: Прогресс, Рипол класик, 2001. – 436 с.
4. Тильчаров А.Д. Музееведение / А.Д. Тильчаров. – М.: Науч. Мир, 2011. – 181 с.
5. Фоміна В.П. Деякі проблеми музейної комунікації: шляхи практичного вирішення та вдосконалення (з досвіду роботи науково-просвітнього відділу) / В.П. Фоміна.

- К., 2011. – 7 арк. // Наукова частина Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».
6. Фоміна В.П. Підготовка оглядової екскурсії (основні вимоги та методичні рекомендації) / В.П. Фоміна. – К., 2007. – 13 арк. // Там само.
7. Рутинський М.Й. Музеєзнавство / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. – К., 2008. // [http://pidruchniki.ws/15840720/kulturologiya/muzeyeznavstvo\\_-\\_rutinskiy\\_my](http://pidruchniki.ws/15840720/kulturologiya/muzeyeznavstvo_-_rutinskiy_my)

© **Наталія ФІЛАТОВА**

### **МЕТОДИКА ПОДГОТОВКИ И ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА ЭКСКУРСОВОДОВ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ**

*Рассматривается соответствующая система подготовки экскурсовода в свете требований, предъявляемых к проведению экскурсии в Мемориальном комплексе. Освещаются вопросы становления экскурсовода, повышение его профессионального мастерства.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, экскурсия, экскурсовод, экспозиция, методика, конкурс, авторский текст, профессиональное майстерство.

© **Natalia FILATOVA**

### **METHODS OF PREPARATION AND IMPROVEMENT OF PROFESSIONAL SKILL OF GUIDES IN THE MEMORIAL COMPLEX**

*A proper system of preparation of the guide in the light of requirements to conduct tour in the Memorial complex is examined. The issues of becoming a guide, improving its professional skill are highlighted.*

**Keywords:** Memorial Complex, tour, tour guide, exposure, methods, competition, the author's text, professional skill.

УДК 069.12

© Інна СЕРБІНА

## ОСНОВНІ МЕТОДИЧНІ ПРИНЦИПИ РОБОТИ З ДИТЯЧОЮ АУДИТОРІЄЮ

*Висвітлюються основні методи, що застосовуються в Меморіалі в роботі з учнівською аудиторією. Наголошено на нових формах, які музей активно впроваджує в науково-освітню діяльність. Звернуто увагу на співпрацю школи й музею, на проблему залучення відвідувачів до музейних установ.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, музейна педагогіка, методи, форми, принципи роботи, дитяча аудиторія.

Музей у сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Нині музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, широкі наукові, науково-освітні, естетичні та виховні завдання. Одне слово, з упевненістю можна стверджувати, що сучасний музей – це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Таке розуміння ролі й місця музею в останні десятиліття зробило актуальним сприйняття музею як цілісного соціального інституту з його численними функціями, напрямками та формами в їхній органічній взаємодії.

Сучасний музей чітко реагує на всі соціальні та економічні зміни, які відбуваються в суспільстві. Зміна економічних умов та життєвих орієнтирів змінила й самі основи музейної діяльності. Музеї вже не обмежуються лише науковими чи освітньо-виховними завданнями. Вони стають головним чинником світової економічної стратегії в туристичній галузі, що змушує їх постійно розвивати систему створення нових програм і форм музейної діяльності, пошуку можливостей для створення додаткових ресурсів фінансування і залучення коштів на потреби музею. Утім, на цьому шляху виникає багато труднощів і проблем.

Так, найголовнішою проблемою, яка в останній час усе більше загострюється, є залучення до музею відвідувача, глядача. Розв'язання цієї проблеми позбавило б від такого питання, як недостатнє фінансування, і дало б можливість більше приділяти уваги освітньо-виховному процесу.

Нині в нашій країні, як і в усьому світі, музеї працюють із певними групами відвідувачів – різними як за віком, так і за соціальною належністю. Це індивідуальні відвідувачі та екскурсійні групи, дорослі, студенти, учні, дошкільнята. Досвід багатьох

музеїв переконує, що найперспективнішою є робота з дитячою та юнацькою аудиторіями, а багаторічний експеримент відомих світових музеїв свідчить про найбільш плідну, правильно обрану в цьому напрямі стратегію розвитку музеїв – музейну педагогіку, яка базується на тому, що саме молодь, юний відвідувач є нині найбільш потенційним гостем музеїв. Якщо ми не залучатимемо до музею юнацтво, можемо залишитися в майбутньому без музейного відвідувача. Саме тому одним із найголовніших завдань діяльності музеїв є науково-освітній і виховний аспекти, які розглядає музейна педагогіка – дисципліна, яка синтезувала музеєзнавство, педагогіку й психологію.

В Україні та близькому зарубіжжі відбувається процес становлення музейної педагогіки. Це галузь діяльності, що здійснює передачу культурного досвіду на основі міждисциплінарного та поліхудожнього підходу через педагогічний процес в умовах музею (термін уперше ввів у науковий обіг у 1934 р. К. Фрізен, Німеччина) [2, 45].

Серед пріоритетних завдань музейної педагогіки можна виокремити такі:

- за допомогою музейних засобів формувати в дітей дбайливе ставлення до культурно-історичної спадщини народу;
- розвивати свідомий інтерес до експонатів музею;
- формувати в учнів уявлення про музей як осередок зберігання предметів культурно-історичного значення.

В опануванні етапів музейної педагогіки можна визначити такі напрями:

1. Інформування – це перша сходинка музейної науки (початкові відомості про музей, музейні предмети, ознайомлення з експонатами за допомогою консультацій).

2. Навчання – це якісно новий рівень, який передбачає засвоєння набутих умінь і навичок.

3. Розвиток творчих здібностей – створення особливих умов засобами музею для розвитку творчих здібностей дітей.

4. Спілкування – встановлення взаємних ділових або дружніх стосунків на основі спільних інтересів, пов'язаних із тематикою музею.

5. Відпочинок – організація вільного часу в музейній кімнаті.

В умовах високих технологій музей відчуває серйозну конкуренцію з боку засобів масової інформації (передусім телебачення та Інтернету), які пропонують молоді широко доступні, хоч і низького ґатунку, аналоги.

Тому перед музеєм постає традиційне запитання, як навчати дітей у власних стінах, щоб викликати зацікавленість, бажання знову прийти до музею. Застарілі методи роботи з дітьми вичерпали себе повністю. Час вимагає нових, сучасних методів роботи з учнівською аудиторією, які базувалися б на наукових психолого-педагогічних засадах.

У науці відомі різноманітні визначення поняття «метод», однак суть усіх зводиться до того, що це – спосіб, прийом, шлях до вирішення поставленого завдання, це той інструмент, за допомогою якого педагог («музейний педагог») зможе досягти поставленої мети.

Серед методів навчання, що широко застосовуються в педагогіці, працівники музею можуть виокремити такі: вербальні (словесні), наочні і практичні.

Вербальні (словесні) методи – розповідь-пояснення, бесіда, лекція. Усі вони направлені на процес формування й засвоєння понять. Основними показниками успішного застосування словесних методів є засвоєння та використання дітьми нових знань під час навчального процесу.

Розповідь-пояснення використовується під час роботи з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. За структурою виділяються такі види розповіді: розповідь-вступ, розповідь-повість, розповідь-висновок:

- розповідь-вступ має на меті підготовку дітей до вивчення нового матеріалу (наприклад, на занятті «Добридень, музею!» можлива вступна розповідь про історію виникнення музеїв);

- розповідь-повість передбачає виклад певного змісту (на цьому занятті розповідається про війну, зокрема Велику Вітчизняну);

- розповідь-висновок має на меті узагальнення, підбиття підсумків («Сьогодні ми з'ясували, якою жорстокою була ця війна, що зустріли на своєму бойовому шляху наші бійці, якою великою ціною здобули вони перемогу»).

Ефективність зазначеного методу залежить насамперед від уміння музейного педагога розповідати тему в доступній для дітей формі, вміло поєднуючи розповідь з іншими методами навчання.

Бесіда належить до найдавніших і найпоширеніших методів дидактичної роботи. Її майстерно використовував ще Сократ. Провідною функцією цього методу є мотиваційно-стимулююча. Бесіда – це діалог між музейним педагогом та екскурсантом, який дає можливість за допомогою цілеспрямованих і вміло сформульованих питань спрямувати дітей на активізацію отриманих знань. Вчені виділяють індуктивну та дедуктивну бесіди.

Саме за допомогою бесіди музейний педагог активізує діяльність дітей-екскурсантів, ставлячи їм запитання для розмірковування і розв'язання проблемної ситуації.

Лекція служить для пояснення важкої та складної теми, значно ширшої, ніж розповідь. Її типовими ознаками, перенесеними з вищої школи, є тривалість, запис плану та рекомендованої літератури, введення та характеристика нових понять, розкриття та деталізація матеріалу, підсумкові висновки музейного педагога, відповіді на запитання.

Основне джерело перерахованих методів – усна розповідь музейного педагога (екскурсовода). Мовна культура екскурсовода – одна з важливих умов його професіоналізму. «Хотіли б замовити саме цього екскурсовода», «добре вміє розповідати», «можна заслухатись» – часто говорять про тих фахівців, які досконало володіють основними методами роботи з молодшими школярами. Музейники, які працюють з дітьми, мають відповідати високим вимогам. Вони повинні бути вихователями, педагогами, психологами, екскурсоводами одночасно, знати вікові особливості дитини, аби розуміти аудиторію, відчувати реакцію, підтримувати увагу протягом усього заходу. Екскурсовод має зважати на освітній рівень слухачів, добирати з огляду на це яскраві, переконливі аргументи, володіти відповідною термінологією.

Наочні методи – демонстрація об'єктів, що вивчаються, в природі або на зображеннях.

Головним засобом формування історичної свідомості, музейної культури є звернення до предметного світу, до тих автентичних матеріалів, у яких відображена історія, минуле та сучасне, на котрих залишений слід тих, хто їх створював або володів ними. Музейний предмет – головний «навчальний посібник», який діти можуть сприймати візуально, відчувати на дотик, наприклад, стару солдатську гімнастерку чи пілотку. Школярі можуть розмірковувати над тим, кому ці речі могли належати, який вік героїв, світ уподобань, характер тощо.

Через музейний предмет дитина навчається дбайливо ставитися до матеріального світу взагалі і природи зокрема, а також до книги, архітектури, до власної домівки, родинних реліквій, що так важливо для формування маленького громадянина країни.

Практичні (інтерактивні) методи – самостійна робота екскурсантів над засвоєнням матеріалу, огляд об'єктів тощо: дослідницька робота, твори, малюнки, інсценізація, «занурення» в минуле, гра тощо.

Слово «інтерактивне» складається з двох слів: «інтер» і «активне».

Перша частина слова – «інтер». У латині «inter» означає «взаємно», «обопільно», «вкупі», «спільно», «між».

Друга частина слова – «активне», також походить з латини – від слова «activus» і означає «рухливе», «діяльне», «жваве», «енергійне».

Отже, «інтерактивне навчання» – це технологія навчання, яка дає можливість учням спільно з однолітками під час навчального процесу засвоювати важливий матеріал.

В активі музейних розробок є ряд інтерактивних екскурсій для дітей молодшого шкільного віку, занять («Добридень, музею!», історичних ігор, квестів («Шляхами війни»), реконструкцій («Війна, побут, атрибут») тощо. Ці методи не передбачають засвоєння нової навчально-пізнавальної інформації, а служать лише для закріплення, формування практичних умінь та навичок, застосовуючи раніше набуті знання. Більшість дітей активніше сприймають практичні методи навчання, ніж словесні.

У музейній практиці нині значна увага приділяється методам інтерактивної презентації музейних предметів із застосуванням комп'ютерних програм, мультимедійних проекторів, аудіоапаратури тощо.

Саме такі форми роботи в експозиції активно впроваджує у своїй щоденній діяльності колектив Меморіального комплексу, шукаючи нові шляхи й форми для праці з дітьми. Співробітники музею намагаються створювати інтерактивні освітні програми, які б враховували потреби й бажання відвідувачів. Це вже згадувані музейні заняття «Добридень, музею!», а також «Музей: перше знайомство з експонатом. Листи з війни», «Привітай ветерана», «День захисника Вітчизни»; історико-документальні репортажі «Україна. Рік 41-й», «Україна. Рік 42-й», «Україна. Рік 43-й»; історичний альманах «Обеліски пам'яті»; історико-художній вечір «Заради життя на землі». Зокрема, як засвідчують моніторинги відвідувачів музеїв, екскурсанти потребують насамперед активних (практичних) вражень, можливостей застосовувати всі органи чуття та винести практичні навички чи нові знання зі свого візиту [3, 321].

До цих методів належить ігровий (метод пізнавальних ігор), ролевий (метод інсценізації), «занурення» в минуле, історична реконструкція.

Ігровий метод передбачає спеціально створену ситуацію, що моделює реальність, з якої треба знайти вихід. Це можуть бути як колективні, так й індивідуальні ігрові завдання, що стосуються загальної ситуації або окремого музейного предмета («Тобі треба зібратися в похід, які речі візьмеш із собою, чи є вони серед запропонованих?», «Напиши листа на фронт, вислови свої побажання солдатові», «Намалюй вітальну листівку ветеранові»).

У таких ігрових ситуаціях головними моментами для дитини є ігрові дії й досягнення ігрової мети. Під час цих заходів школяр, сам того не усвідомлюючи, оволодіває новими знаннями й навиками.

Позитивним у цій грі є те, що вона викликає підвищений інтерес.

Ролевий метод (інсценізації): створення дітьми образу будь-якого героя. Виконання тієї чи іншої ролі означає підпорядкування системі правил, якою керувався обраний герой. Метод театралізації реалізується через особливий словник спілкування, обряди та ритуали. Театралізація ознайомлює дітей з різноманітними сюжетами життя («Уяви себе розвідником. Як ти будеш діяти в таких умовах?», «У тебе є вибір: спокійно вчитися в школі, дома – виконувати домашні завдання, а ти хочеш допомагати Батьківщині, що ти будеш робити?»).

Метод «занурення» в епоху, реконструкція сприяють кращому засвоєнню історії.

Історична реконструкція — відтворення матеріальної й духовної культури тієї або іншої історичної епохи й регіону з використанням археологічних, образотворчих і писемних джерел [2, 258].

Історична реконструкція — сучасний вид молодіжного дозвілля або музейних занять, який одержав поширення в аудиторії, що захоплюється історією. Змістом музейної реконструкції є перенесення в часі, відтворення фронтового побуту за допомогою відповідних атрибутів, переодягнення у військову форму, амуніцію, спорядження та складання власної історії. Зміщення центру уваги від масштабних політичних колізій, військових операцій, соціально-економічних процесів у бік людини фактично відкриває «паралельний світ» війни, мікроісторію.

Позитивні життєві приклади виховують почуття самодостатності й гордості за історію власного народу і держави, дають заряд оптимізму на майбутнє.

Отже, проаналізовані форми і методи роботи з дітьми в умовах музейного середовища засвідчують свою перевагу в організації дослідницької діяльності дітей порівняно з класно-урочною системою викладання історії, сприяють активізації розумової й пізнавальної діяльності школярів, забезпечують зворотний зв'язок та новий формат суб'єктно-об'єктної взаємодії екскурсоводів та музейних педагогів з учнями.

Таким чином, система форм і методів, які використовуються в музейній педагогіці, постійно видозмінюється й поповнюється. Їхнє раціональне застосування у процесі взаємодії школи і музею має важливе значення у вивченні учнівською молоддю історії України.

### **Джерела та література:**

1. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. посібник. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.
2. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: монографія / В.Т. Куєвда та ін. – Кіровоград, 2012.
3. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2010.
4. Ланкова Н. Основные методические принципы работы с детьми в музее / Н. Ланкова // Музей. – 2006. – № 6.
5. Ребенок в музее: новые векторы детского музейного движения / Отв. ред. М.Ю. Юхневич. – М.: Академический проект; РИК, 2006. – 176 с.

© **Инна СЕРБИНА**

### **ОСНОВНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАБОТЫ С ДЕТСКОЙ АУДИТОРИЕЙ**

*В работе освещаются основные методы, применяемые в Мемориале в работе с учащейся аудиторией. Отмечено новые формы, которые музей активно внедряет в научно-просветительскую деятельность. Обращено внимание на сотрудничество школы и музея, на проблему привлечения посетителей к музейным учреждениям.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, музейная педагогика, методы, формы, принципы работы, детская аудитория.

© **Inna SERBINA**

### **BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF WORK WITH CHILDREN'S AUDIENCE**

*The basic working methods with pupils used in the Memorial Complex are highlighted. Among others, the new forms that the museum actively implements in scientific-educational activities are emphasized. Attention is also paid to cooperation between schools and the museum and to the problem of attracting visitors to museum institutions.*

**Keywords:** Memorial Complex, the museum pedagogy, methods, forms, principles of work, a children's audience.

УДК 069.62

© Валерій ГРИЦЕНКО

## ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ – ВАЖЛИВИЙ МЕТОД ПРЕЗЕНТАЦІЇ МУЗЕЮ

*На прикладі віртуальної екскурсії розглядається питання впровадження новітніх технологій у музейну практику. Описуються особливості екскурсії, її переваги та недоліки щодо інших форм огляду експозиції. Акцентується увага на перспективності віртуальних екскурсій.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, презентація музею, віртуальна екскурсія, віртуальний тур, Інтернет-простір, засоби комунікації, дистанційне навчання.

В умовах сучасного світу високих технологій засоби комунікації та інформації вражають своїм неймовірно швидким розвитком. Якщо винайдення телефонного апарата дозволило людству крокувати в майбутнє семимильними кроками, передаючи один одному за тисячі кілометрів потрібну інформацію, то поява Інтернет-простору або Кібер-простору пришвидшила цей процес у декілька десятків разів.

Нині, маючи доступ до мережі Інтернет, будь-який житель Землі може здійснювати найрізноманітніші операції, пов'язані з багатьма галузями життєдіяльності людства, починаючи від проведення найскладніших фінансових операцій і завершуючи купівлею різних товарів.

Такий потужний розвиток високих технологій спонукає людство йти в ногу з часом, що виявляється у створенні різноманітних новітніх Інтернет-проектів. Саме з таким проектом і пов'язана тема цієї роботи. Ідеться про віртуальну екскурсію, яка за останні декілька років стала незамінним атрибутом презентації різних культурно-освітніх інституцій: музеїв, бібліотек, вищих наукових закладів тощо.

Що стосується вітчизняного Інтернет-простору, то він також представлений низкою віртуальних турів, серед яких варто виділити віртуальну екскурсію в Національному банку України, де цікаво й оригінально представлено колекцію монет, окремі з яких можна наблизити й детально розглянути [12]. Деякі вітчизняні музеї також використовують такий метод презентації. Зокрема, відзначимо віртуальну екскурсію по Національному музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського [11]. Існують також віртуальні екскурсії в таких музеях, як «Тюрма на Лонцького» у Львові, віртуальний тур по Національному Києво-Печерському

історико-культурному заповіднику в Києві [9; 10]. Представлені навіть віртуальні екскурсії деякими українськими містами, наприклад, таку має місто Чернівці [8].

У 2012 р. віртуальний тур презентував і Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». На офіційному сайті Меморіалу можна переглянути лише скорочений варіант екскурсії [7]. Повну версію можна придбати в музейній крамниці. Розробка екскурсії, попри те, що викликала певні труднощі, спонукала до пошуку різних інновацій та знахідок. Варто зауважити, що кожен музей має свою специфіку, яка залежить від профілю закладу, його масштабів, структури експозиції тощо. Зокрема, головна експозиція Меморіалу побудована у хронологічному порядку – від першого залу до останнього. Крім цього, всі зали поєднані образно-реліквійним комплексом – «Дорога війни», яка є акцентним стрижнем головної експозиції музею. На цьому варто зупинитися докладніше, оскільки в ході розробки туру були задіяні всі найважливіші елементи «Дороги війни». У деяких залах експонати, які є складником згаданого комплексу, можна оглянути за допомогою окремо відзнятої панорамної фотографії вже після огляду залу в цілому. Окрім того, у кожному залі скрупульозно були відібрані комплекси з експонатами, які яскраво розкривають тему залу та гармонійно вплітаються в структуру віртуальної екскурсії і, таким чином, підкреслюють головний «massage» всієї експозиції. Наприклад, у залі «Антифашистський рух Опору українського народу» панорамне фото зроблене із середини побудованої майже на всю величину «землянки», що дало змогу охопити предмети, які представлені в партизанській оселі, та матеріали залу з «Дорогою війни». У залі «Завершення визволення України від фашистських загарбників» панорамна фотографія зроблена з кузова автомобіля ГАЗ-АА, що дозволяє одночасно охопити й показати важливі експозиційні комплекси, а саме: матеріали про Корсунь-Шевченківську операцію, речі двічі Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу Івана Степановича Конєва та матеріали двічі Героя Радянського Союзу, маршала бронетанкових військ Павла Семеновича Рибалка.

Що ж стосується хронологічної побудови головної експозиції, то віртуальний тур змонтовано відповідно до її структури, щоб майбутній «віртуальний» відвідувач не «подорожував» із залу в зал довільним маршрутом, а лише в заздалегідь визначеному порядку. Для тих відвідувачів, які виявлять бажання здійснити перегляд довільно, спроектовано карту головної експозиції, що допомагає пересуватися залами за бажанням. Цікавим виявилось рішення демонстрації хронікальних фільмів у деяких залах музею. Хроніки, які є важливим елементом експозиції, можна переглядати зупиняючи загальний огляд віртуального туру і потім продовжувати перегляд із зупиненого місця. Стосовно інформативної частини туру, то варто зауважити, що загальна інформація про зали музею, за винятком окремо відібраних експонатів, здійснена українською, російською та англійською мовами. Інформація стосовно образної експонатури не була перекладена іншими мовами, аби не розкривати всю суть, а заінтригувати віртуального відвідувача після перегляду екскурсії здійснити її вже в реальному вимірі.

Окремо варто виділити проблему показу скульптури «Батьківщина-мати». Загальновідомо, що це унікальна конструкція, яка увінчує споруду Національного

музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Звісно, що звичайні панорамні фотографії, які робляться стандартною технікою, не могли б виконати поставлене завдання і у всій повноті продемонструвати головну скульптуру Меморіалу. Найвдалішим розв'язанням цієї проблеми виявилася повітряна зйомка, що була зроблена унікальною технікою. Як наслідок – панорамна фотографія, зроблена з повітря, стала своєрідною «родзинкою» віртуального туру, і саме з неї розпочинається екскурсія. Сподіваємося, що подібна практика не залишиться непоміченою, адже показ із повітря об'єктів такого масштабу дає змогу повною мірою продемонструвати велич тієї чи іншої споруди.

Розглядаючи віртуальну екскурсію як засіб презентації музею, зазначимо, що це кардинально новий підхід щодо популяризації музейних установ. Будь-коли потенційний відвідувач зможе, не виходячи з дому, дізнатися про музей набагато більше, ніж із буклетів чи переглядів окремих сайтів. Спробуємо дати визначення, що таке віртуальна екскурсія, або, як її ще називають, віртуальний тур. Одне з визначень знаходимо в роботі дослідника М. Отряжі: «Віртуальні тури – це онлайнові або офлайнові презентації, які дозволяють потенційним клієнтам оглядати будь-який об'єкт. Залежно від типу такого туру це можуть бути широкоформатні або циркулярні (360°), а також панорами об'єктів будь-якого розміру (експонати музеїв та картинних галерей, кімнати, приміщення готелів, вулиці та будівлі міст, алеї парків, види з висоти пташиного польоту тощо), які рухаються довільно» [6]. Подібні твердження читаємо на сайті в безпосередніх розробників такого типу проектів: «Віртуальний тур – це створення панорамних знімків за допомогою спеціального устаткування й техніки фотографування, обробка цих фото за допомогою різних програм з подальшим приєднанням їх один до одного і в результаті отримання одного єдиного знімка. Фотографії після збагачення їх нескінченною різноманітністю Flash анімації переводять в web-форму або на CD/DVD носії. Віртуальний тур найефективніший і ефектний спосіб ознайомити людей у мережі Інтернет із Вашим простором. Завдяки 360 градусному огляду потенційний клієнт, що входить зі свого комп'ютера через мережу Інтернет, зможе озирнутися довкола, вивчити деталі, що цікавлять його, і, не будучи присутнім реально на об'єкті, скласти зорове уявлення про нього. Він у повному сенсі слова зможе у будь-який момент і скільки завгодно, не нудьгуючи, не напружуючись, комфортно та із захопленням переглядати цей тур» [5].

Звісно, можна й далі наводити приклади різних визначень, але навіть із вищесказаного можна виокремити ряд пунктів, які безпосередньо торкаються теми цієї розвідки.

Передовсім, на що звертаємо увагу, це унікальність панорамної фотографії, яка дозволяє побачити реальні предмети у тривимірному просторі. Таким чином, споглядач уже підготовлений для майбутнього візиту до того чи іншого об'єкта. Почнемо з найпростішого. Якщо реципієнт переглянув віртуальну екскурсію по середньовічному замку, двір якого (як видно на екрані) викладений бруківкою, а на оглядову вежу, що відкрита для туристів, ведуть круті сходинки, то й майбутнє місце для романтичної прогулянки вже підібрано. Незважаючи на те, що одяг у такому випадку має тяжіти до спортивного і дама серця прийде туди не на високих підборах.

Звісно, такий метод презентації музею є набагато продуктивнішим і буде змушувати майбутнього туриста залишити своє місце біля комп'ютера, щоб вже на власні очі побачити той уявний замок.

Варто зауважити, що, окрім огляду на 360 градусів, потенційний відвідувач може наближати чи віддаляти картинку віртуальної екскурсії або той чи інший об'єкт. У цьому випадку слід виважено поставитися до розробки самого туру. Екскурсія має на меті зацікавити майбутнього відвідувача, пробудити в нього інтерес до експозиції. В іншому випадку, якщо віртуальний тур буде розроблено занадто детально, то відвідування того чи іншого культурного закладу, зрозуміло, відпаде. Таке завдання покладає певну відповідальність як на замовників віртуального туру, так і на його виконавців.

Віртуальна презентація не повинна демонструвати всі без винятку експонати або об'єкти з їхньою найменшою деталізацією. Звісно, деякі предмети можуть бути продемонстровані досить детально, але лише для того, аби зацікавити відвідувача. Таким чином, констатуємо, що віртуальна екскурсія – це скрупульозно відібраний матеріал для того, щоб долучити туриста до музейного надбання, спонукати його до відвідування музейної інституції.

Перевага віртуальної екскурсії полягає в її доступності та комфортності перегляду. Персональний комп'ютер давно перестав бути дивиною і став незамінним атрибутом навіть у звичайній родині, що дозволяє переважній більшості громадян ознайомлюватися із здобутками культурно-освітніх закладів дистанційно. Говорячи про доступність подібних турів, потрібно виокремити, як мінімум, два складники, які роблять музей більш популярним для ознайомлення та вивчення. Передусім звертаємо увагу на дистанційне навчання. Про це пише у своїй статті дослідник С.Петров: «Неймовірно важливою функцією віртуального музею має стати дистанційне навчання, освіта, виховання, просвітництво. Щоб розкрити неосяжні інформаційні фонди, забезпечити зв'язок науки і музею, необхідні спеціалізовані сервіси та модулі. Ці сервіси та модулі мають бути орієнтовані на людей різного віку, рівня підготовки, світогляду, національності» [3, 28]. Із сказаного випливає, що музеї, завдяки віртуальним турам, стають потужним складником навчального процесу, оскільки викладач навчального закладу, який має потрібні засоби комунікації, може в будь-який момент підтвердити слова своєї лекції не лише голослівно (фактами з підручника), а й відразу показати той чи інший експонат у тривимірному просторі. Більше того, цей викладач може бути не тільки з тієї країни, у якій знаходиться музей, а й з будь-якого іншого куточка світу. У такий спосіб музей долучається до міжнародних освітніх програм, зокрема проведення лекцій, конференцій, симпозіумів тощо.

Інший складник віртуального туру, який робить музей загальнодоступним, – це можливість ознайомлення з експозицією людей, що мають особливі потреби, а також тих, котрі не можуть відвідати музей з різних причин.

Звісно, беручи до уваги позитивні моменти віртуального туру щодо презентації музею, варто наголосити й на негативних аспектах подібних розробок. Вище вже зазначалося про деякі небезпечні прийоми під час створення віртуальних екскурсій,

зокрема щільної деталізації об'єктів туру. Не слід також забувати, що музей – це насамперед культурно-освітній заклад, а не салон для продажу автомобілів, тому віртуальна екскурсія не повинна бути абсолютно маркетинговою. Подібний тур створений задля забезпечення освітніх функцій.

У турі не потрібні гіперболізація або надмірна ефектність, що легко досягаються завдяки новітнім технологіям, адже, демонструючи свої «скарби», музей не має права маніпулювати свідомістю майбутніх відвідувачів. Подібні кроки можуть призвести до своєрідної антиреклами культурно-освітнього закладу. Відвідувач, якого безсоромно ошукали, ніколи не повернеться до музею, навіть якщо він йому сподобався, і, звісно, завдяки тому-таки Інтернету досить швидко повідомить усіх своїх знайомих про подібне шахрайство.

Таким чином, можна дійти висновку, що віртуальна екскурсія як метод презентації музею має важливе значення. Це унікальний спосіб презентувати музей на якісно новому рівні і крокувати в ногу з часом. Окрім того, це серйозна робота, яка вимагає відповідного фаху та відповідального ставлення. Попри всі труднощі подібні віртуальні розробки стануть у пригоді як музейним працівникам, так і гостям культурно-освітніх закладів. Завершити дослідження хотілося б цитатою, яка досить аргументовано переконує в перспективі віртуальних турів: «Віртуальний тур не стане причиною зниження цікавості до реального музею до тих пір, доки у людини існує інтерес до культурних цінностей і справжніх предметів, без яких музей не має сенсу, як телевізор без дистанційного пульта керування, книга без букв, злочин без розслідування» [1].

### **Джерела та література:**

1. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К., 2010. – 528 с.
2. Будко А. Модернизация. Схематизация опыта / А. Будко // Мир музея. – 2010. – № 272.
3. Петров С. Музей мнимый или музей виртуальный / С. Петров // Музей. – 2010. – № 6.
4. Смирнова Т. Виртуальный музей в современном культурно-информационном пространстве / Т. Смирнова // Музей. – 2010. – № 8.
5. <http://fsm.dp.ua/virtualnyj-tur/shho-take-virtualnyj-tur/>
6. [http://www.ggfdnu.org.ua/publ/sbornik\\_konferencii\\_2009/virtualnij\\_tur\\_jak\\_suchasna\\_oznaka\\_rozvitku\\_turizmu\\_analiz\\_suchasnikh\\_ujavlen/12-1-0-772](http://www.ggfdnu.org.ua/publ/sbornik_konferencii_2009/virtualnij_tur_jak_suchasna_oznaka_rozvitku_turizmu_analiz_suchasnikh_ujavlen/12-1-0-772)
7. <http://www.warmuseum.kiev.ua/warmuseum-demo/demo-uk.html>
8. <http://mistoinfo.com/3d.php>
9. [http://www.kplavra.kiev.ua/Virtualnij\\_tur\\_po\\_KijevoPecherskomu\\_zapovidniku.html#](http://www.kplavra.kiev.ua/Virtualnij_tur_po_KijevoPecherskomu_zapovidniku.html#)
10. <http://www.lonckoho.lviv.ua/ekspozytsiya/pershij-etap-ekspozytsiji/virtualnyj-tur-pershym-etapom-ekspozytsiji>
11. <http://hutsul.museum/exposition/virtual/>
12. <http://bank.gov.ua/3dtour/#!/prettyPhoto>

© **Валерий ГРИЦЕНКО**

### **ВИРТУАЛЬНАЯ ЭКСКУРСИЯ – ВАЖНЫЙ МЕТОД ПРЕЗЕНТАЦИИ МУЗЕЯ**

*На примере виртуальной экскурсии рассматривается вопрос внедрения новейших технологий в музейную практику. Описываются особенности экскурсии, ее преимущества и недостатки относительно других форм осмотра экспозиции. Акцентируется внимание на перспективности виртуальных экскурсий.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, презентация музея, виртуальная экскурсия, виртуальный тур, Интернет-пространство, средства коммуникации, дистанционное обучение.

© **Valeriy HRYTSENKO**

### **VIRTUAL TOUR IS AN IMPORTANT METHOD OF MUSEUM PRESENTATION**

*The issue of implementation of new technologies in museum practice is considered on the example of virtual tour. The features of the tour, its advantages and disadvantages relative to other forms of given exposure are described. Attention is focused on the perspective of virtual tours.*

**Keywords:** Memorial Complex, presentation of the museum, virtual excursion, virtual tour, the Internet space, means of communication, distance learning.

УДК 069.12:069.8

© Тамара КУЦАЄВА

**МУЗЕЙНИЙ ВІДВІДУВАЧ: ХТО ВІН?**  
**(Аналіз соціально-музейного опитування відвідувачів**  
**Меморіального комплексу «Національний музей історії**  
**Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» у 2009–2010 рр.)**

*На основі поглядів науковців-музеєзнавців і власного бачення проблеми здійснено спробу провести соціальний зріз відвідувачів музею. Проаналізовано соціально-демографічні особливості та культурно-освітні запити респондентів, визначено перспективи роботи з музейною аудиторією. Наголошено, що Меморіал – скарбниця історичної пам'яті в музейному історичному просторі країни.*

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс, експозиція, музейна соціологія, моніторинг, респондент, маркетинг, менеджмент.

Запропонована розвідка є спробою аналізу результатів соціально-історичних опитувань частини музейної аудиторії Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Проведений аналіз історіографії і джерел, використаних для розуміння суті роботи з музейною аудиторією, та висновки, які пов'язані з певним досвідом практичного спілкування з відвідувачами, можуть стати у пригоді фахівцям музейної справи. Це креативний підхід у музейній діяльності, адже слоганом заходів Міжнародного дня музеїв у 2013 р. обрано вислів «Музей (пам'ять + креативність) = соціальний поступ» [38, 42].

Зазначимо, що за умов сучасного доступу широкого загалу українського суспільства до різних джерел інформації Меморіальний комплекс, як і інші вітчизняні музеї, потрапляє у вир конкуренції за відвідувача. Саме відвідувач є споживачем унікального, ексклюзивного «музейного продукту», який музей створює й популяризує (пропонує) в багатоаспектному просторі «вільного часу» або просторі дозвілля [17, 378]. Нині відвідувачі більш вибагливі, ніж 20–30 років тому, а інституцій, які конкурують за них, усе більше [16, 16–17].

Розуміння того, хто, коли та з якою метою відвідує експозиції, стає одним з головних завдань діяльності менеджерів музейної справи, планування, менеджменту та маркетингу, які послуговуються напрацюваннями дисципліни «Музейна соціологія». Музейна соціологія, як і музейна економіка, комунікація та педагогіка

(або музейна епістемологія – теорія пізнання), дає можливість подивитися на музей під певним кутом зору [17, 363–364]. Користуючись поняттєвим апаратом, можна здійснити евалуацію (за Вайдахером – оцінити) і вирішити теоретичні та практичні завдання [4, 432]. Звичайно, що в багаторічному досвіді роботи Меморіального комплексу соціологія не є «винаходом» окремого фахівця. Нагадаємо про соціально-історичне дослідження спогадів учасників Другої світової війни; соціально-історичне дослідження спогадів воїнів Червоної армії, мобілізованих у 1943 р. під час визволення України; соціально-історичне дослідження спогадів учасників національно-визвольного руху на Закарпатті 1938–1950 рр.; соціологічне дослідження «Музей і відвідувач» (опитано учнівську молодь). Тому варто звернути увагу на перспективність, наукову та практичну актуальність досліджень у галузі музейної соціології з метою вивчення аудиторії, визначення місця музею в соціумі. Мета розвідки – на основі історіографії та джерел (у т.ч. анкет опитування) проаналізувати соціально-демографічні характеристики та культурно-освітні запити відвідувачів. Для реалізації мети поставимо низку завдань: з'ясувати стан вивчення проблеми; проаналізувати соціально-демографічні характеристики і культурно-освітні запити респондентів; накреслити портрет середньостатистичного відвідувача; на основі здобутого досвіду визначити перспективи роботи з аудиторією.

Термін «соціологія» був уведений у науковий обіг французьким філософом О. Контом у 1832 р. А витоки музеєзнавства або музеології (херітології) слід шукати в кінці XIX ст., зокрема, у зв'язку з виходом у Дрездені перших номерів «Журналу музеології та антикваріату». У 1919 р. в німецькому університеті Брюнна музеологія з'явилась у переліку дисциплін [35]. У цей же період набуває розвитку музейна соціологія [22, 47–68]. Чи не першим, хто змістив фокус музеєзнавчих досліджень із вивчення предметів на аудиторію, став канадський музеолог Д.Ф. Камерон. Наприкінці 60-х рр. він увів поняття «музейна комунікація». Далі поширилися соціологічні та психологічні дослідження з метою зрозуміти, чому сприйняття відвідувачів часто не збігаються з очікуваннями музеїв [17, 362].

Зважаючи на функціонування музеїв у ринкових умовах, американські філософи та маркетингологи Н. Котлер, Ф. Котлер і В. Котлер систематизували знання про музейний маркетинг, що до 1998 р. (публікація першої англomовної праці «Музейний маркетинг і стратегія», перекладена українською 2010 р.) належали до різних наук. Вони виходили з розуміння того, що «музей може привернути до себе тільки тих, кого він здатен зацікавити...» [10, 11]. Іншим музеологом, що розкрив теоретичні підвалини зв'язку музею із громадськістю, вважається австрійський професор музеології Ф. Вайдахер [4, 429]. Він наполягає на систематичних дослідженнях, аналізі тенденцій, прогнозуваннях наслідків [4, 429, 432, 441].

Разом із тим вітчизняне музеєзнавство та інтегрована в нього соціологія все ще перебувають на стадії розвитку. Проте досвід роботи Меморіального комплексу свідчить, що вивчення соціально-демографічного складу музейної аудиторії постійно враховується як зовнішня музейна умова під час планування науково-просвітницької роботи [7, 21].

Також, осмислюючи зарубіжний досвід, вітчизняні фахівці з туристичного менеджменту В. Бабарицька, А. Короткова та О. Малиновська зараховують методичну роботу в екскурсійній справі до невід'ємних складників маркетингової діяльності [2, 288]. Сприяючи роботі музейного соціолога, вони певною мірою окреслили зміст найпопулярнішого методу маркетингових досліджень – «інтерв'ю»: вибіркове, індивідуальне та репрезентативно групове [2, 288]. Інструментарій для роботи із громадськістю запропонував і згаданий Вайдахер: форми збору даних у рамках первинного дослідження (спостереження, опитування, інтерв'ю); вторинного дослідження (дослідження за письмовим столом зібраного матеріалу); методи визначення вибірки (випадковий, квотативний, панельний).

Проте доводиться констатувати, що вивчення україномовної (російськомовної) аудиторії ще не є поширеним. А робота із франко-, іспано- та іншими мовними аудиторіями взагалі не проводиться. Часто чи не єдину інформацію про гостей експозицій дає статистика, хоч уже наявні суттєві здобутки і у цій царині [28; 29; 31; 33]. Однак зазначимо, що, наприклад, у 2005 р. музейний простір України нараховував 400 музеїв Міністерства культури і туризму, 3265 – Міністерства освіти і науки та ще кілька сотень – інших відомств [41]. Нині ці цифри для Міністерства культури України (з грудня 2010 р.) приблизно рівні, а загалом не менш як 5 тис. [37]. Зрозуміло, що дослідження проводяться музейниками, переважно власними силами. Їхня частка навіть у регіональному масштабі несуттєва. Тому ініціатива Інституту Горшеніна провести телефонне опитування «Музеї України» у великих містах (2010 р.) мала позитивне значення для музейної галузі [39]. Завдяки опитуванню вдалося сформувати портрет пересічного відвідувача – мешканця мегаполіса. Але, на жаль, це єдиний моніторинг за роки незалежності.

Узагальнення фактичного матеріалу згаданих проектів сприяє розв'язанню низки суттєвих питань, зокрема, як визначати цільову аудиторію. Традиційний диференційований підхід до відвідувачів передбачав роботу, наприклад, із робітниками та мешканцями села, педагогами, представниками піонерських, партійних і молодіжних організацій, приїжджими із соціалістичних і туристами з капіталістичних країн, молоддю, ветеранами, підростаючим поколінням, дітьми молодшого віку, дошкільнятами [15, 272 – 273, 280, 295].

Проте за останні 20 років соціальна диференціація змінилася. Тому варто взяти до уваги перспективність роботи з іншими соціальними групами. Це, наприклад, діти з обмеженими можливостями та пенсіонери [23, 31]. У доробку музею є фактичний матеріал роботи з такими специфічними респондентами, як фахівці музейної справи та експерти (педагоги дитячих закладів, шкіл, викладачі вишів) [32]. Отже, перелік респондентів широкий і ситуативний. Однак під час реалізації проектів роботи з аудиторію варто насамперед орієнтуватись на усталені соціально значущі ознаки: стать, національність, вік, рід занять, місце проживання тощо [36].

Таким чином, історіографія та джерельна база дають інструментарій для отримання як репрезентативної соціально-демографічної інформації про гостей музею та їхні запити, так і реакції на конкретну музейну експозицію, суті та ступеня

задоволення культурно-освітніх, естетичних потреб у результаті споживання музейного продукту, зокрема, для розуміння того, наскільки експозиція Меморіального комплексу атрактивна для аудиторії, як вона інтерпретує сукупність відомих або маловідомих історичних фактів, переданих у тематико-реліквійних комплексах невербальним шляхом.

На практичному етапі реалізації опитування було поставлено мету – отримати «погляд на музей очима пересічного відвідувача» (вивчити соціально-демографічні параметри, мотивації, сприйняття історії). Щоб не шукати ідеальних респондентів і не приректи проект на простій, було опитано україномовну (російськомовну) учнівську молодь і «дорослу» аудиторію. Застосовано таку форму вибірки, як «перший зустрічний» або «випадкову» [4; 14, 1]. У III кварталі 2009 р. – III кварталі 2010 р. було опитано 425 відвідувачів головної експозиції. Отримана репрезентативна картина стала зменшеною моделлю опитаного загалу. Увага свідомо не акцентувалась на окремих категоріях, як-то: ветеранах, іноземцях, киянах тощо. Отже, поставлені завдання не вичерпують усіх питань роботи з аудиторією з огляду на багаторівневість та обсяг запропонованої теми.

Заздалегідь провели спостереження за відвідувачами під час огляду ними експозиції і запропонували охочим відповісти на запитання, які розмістили у класичний інструмент опитування – анкету, розроблену за методом «омнібусу» (об'ємна анкета, респондент висловлює думку щодо різних тем) [20, 85; 4, 445–446]. Опитування проводилось на виході з головної експозиції.

Співвітчизники стали головними серед опитаних відвідувачів (80,9 %). «Попит» на україномовні та російськомовні анкети засвідчив, зокрема, що для відвідувачів – громадян України – українська мова є превалюючою, бо нею спілкуються 54,9 % респондентів – громадян України.

Серед опитаних іноземних гостей були громадяни 19 країн: пострадянських республік, країн близького та далекого зарубіжжя, які спілкуються переважно російською та англійською мовами. Музей відвідали громадяни таких країн світу, як Білорусь, Бельгія, Великобританія, Греція, Естонія, Іспанія, Литва, Німеччина, Росія, Румунія, Фінляндія, Хорватія, Чехія; Канада, США (найбільші країни Північної Америки); Ізраїль, Туреччина та Австралія. Великих зусиль було докладено для подолання мовного, інтелектуального бар'єрів у спілкуванні з ними.

Не викликає здивування, що найчастішими відвідувачами Меморіалу з іноземців є росіяни (10,8 % з усіх опитаних) і білоруси (2,3 %). Родинні зв'язки, історія, що має багато спільного, активна популяризація воєнної спадщини урядами Росії та Білорусі об'єктивно спонукають молодь та представників старшого віку до відвідування Меморіалу над Дніпром.

Отже, варто поширювати інформацію про музей серед іноземців (через посольства, міжнародні фірми та туристичні компанії). Намагатися залучити не лише якомога більшу їх кількість, а й географічно урізноманітнити аудиторії. Розробляти методичні рекомендації для проведення екскурсії відвідувачам із різних країн та музейні заходи, які привернуть їхню увагу.

Географія проживання відвідувачів-співвітчизників досить широка. Хоча і варто визнати, що переважна більшість респондентів – це кияни (29 % з усіх опитаних) і мешканці Київської області (6,6 %). Крім того, Київська область представлена 15 населеними пунктами, це більше, ніж інших областей. Пояснити це можна доступністю проїзду, витратою часу на поїздку.

Оскільки до складу України входить АР Крим, 24 області та 2 міста республіканського підпорядкування (Київ, Севастополь), то пересічний відвідувач музею – це житель України в широкому розумінні. Установлено, що музей відвідали мешканці всіх цих регіонів та міст. Однак музей відвідують переважно мешканці міста (мегаполіса й обласного центру). Хоча практика свідчить, що у канікулярний / відпускний періоди ця географія розширюється до дрібних населених пунктів (Львівська область – с. Лаврів, Рівненська область – смт Клевань, Хмельницька область – смт Чемерівці). Помічено, що часто відвідувачі віддають перевагу нашому музею порівняно з більш доступними (просторово, у часі, фінансово) краєзнавчими та іншими музеями.

Аналіз такого параметра, як стать, обов'язково враховується під час опитування. Зазначимо, що військово-історичний профіль музею більш прийнятний для чоловіків (61,2 % опитаних). Однак майже 38,8 % жінок серед гостей музею свідчить про те, що вони прийшли не лише через солідарність зі своїми супутниками. Емоційно-психологічне навантаження експозиції, її художнє виконання, розкриття таких тем, як, наприклад, жінка (воїн, мати, дружина) і дитина на війні, побут солдатів і мирних жителів, культурне життя, роль Православної церкви, медичних працівників (а особливо працівниць) є тими сторінками війни, які, незважаючи на дійсно важкий зміст, впливають на утримання та зростання кількості жіночої аудиторії. Отже, варто шляхом урізноманітнення цікавих для жіноцтва заходів збільшувати кількість жіночої аудиторії серед відвідувачів. У такий спосіб може збільшитись і сімейна, дитяча аудиторія, адже частіше дитина проводить вільний час із мамою, бабусею тощо.

Вікові та соціальні характеристики респондентів вказують на сприйняття, зацікавленість тих чи інших соціальних груп експозицією. Найчисленніші групи відвідувачів – це чоловіки та жінки у віці 20-29 років (майже 37 %) і молодь 16-19 років (майже 22 %). Відвідувачів 30-39 років – 15,7 %, а підлітків до 15 років – 9,6 %. Не чисельними були відвідувачі 40-49 років (6 %), 50-59 років (3,3 %), 60-69 років (1,9 %), від 70 років і старші (1,4 %) (підходів до вікової стратифікації багато, тому вибір системи періодизації є довільним) [понад 3% респондентів не зазначили свій вік]. Таким чином, найбільшу музейну аудиторію склали представники тих вікових груп, які ведуть активний спосіб життя: учні старших класів, студенти, молоді фахівці – люди, які працюють. В умовах суспільно-політичних і культурних трансформацій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вони на основі свідчень мовчазних свідків війни шукають підтвердження або спростування інформації, що отримали раніше з різних джерел. Цей висновок також сприяє розв'язанню основної проблеми музеїв – дихотомії освіти та розваг, залучення як дорослих, так і дітей (за тезами Міжнародної конференції «Museum next», Брюссель, 2012 р.) [18, 43]. Не менш важливою є значна кількість відвідувачів старшого покоління (зрілі люди, люди похилого віку), які хоча й вибірково

споживають інформацію та є носіями дещо стереотипних знань, але, трансформуючи життєвий досвід, саме вони дають аргументовані оцінки новим підходам до нібито незаперечних раніше фактів історії. Отже, варто шляхом проведення так званих фокус-груп та опитувань різних вікових груп визначити, що може більше заохотити до відвідування музею «нечастих» його гостей.

На зацікавленість музеєм, що висвітлює військово-історичну тематику, безумовно, впливають фактори загальної обізнаності та освіти відвідувачів. Вони мають бути підготовленими для сприйняття інформації. Не дивує й те, що більшість респондентів з вищою освітою (65,6 %). Їхні оцінки та коментарі підтверджують науковість експозиції. Середню спеціальну освіту здобули 13,6 % респондентів і майже 18 % – середню. Це свідчить на користь того, що музей виконує такі свої соціальні функції, як навчання та виховання. Відіграє суттєву роль у накопиченні історичних знань тими підлітками та студентами, які відвідують музей у межах навчальної програми та самостійно. Варто уваги і те, що початкову освіту здобувають діти 2,1 % респондентів, яких привели до музею, а не до кінотеатру чи центру дозвілля, з «пізнавальною» та «загальноосвітньою» метою. І хоча діти не розглядалися як респонденти, це свідчить на користь того, що музей долучається до загальносвітової тенденції щодо орієнтації на дитячу та сімейну аудиторію [21, 5]. Переконаємося і в тому, що експозиція цікавить людей різного віку [0,7 % респондентів відомостей про освіту не зазначали].

Отже, доцільно, зважаючи на велику кількість людей із вищою освітою, організувати, наприклад, лекторій або тематичний клуб, що стане платформою для обговорення питань воєнної історії та обміну думок. Для цього можна адаптувати досвід засідань «Клубу історичних знань» та проведення уроків історії для учнівської молоді в Меморіальному комплексі. Це знайде попит, адже, наприклад, київська книгарня «Е» періодично запрошує всіх охочих безкоштовно відвідувати лекторії політиків і громадських діячів.

Те, що відвідувачами є представники різних суспільних верств (категорій, прошарків, груп), свідчить про те, що Друга світова та Велика Вітчизняні війни залишаються актуальними соціальними та історичними проблемами, що хвилюють постіндустріальне та інформаційне суспільство. Працюючих людей серед відвідувачів 49,4 %, студентів 25,9 %, учнів 12,7 %, а військовослужбовців 5,4 % [1,6 % респондентів свій статус не зазначили]. У сукупності респонденти визначають спрямованість суспільства. Розуміння того, як музей стимулює свідомість цих щоденно зайнятих людей до осмислення та переосмислення історії, «примірювання її на себе», і є чи не найбільшим аргументом на користь ствердження високого суспільного призначення установи.

Окрім означених категорій, музей радо вітає всіх охочих. Аналіз ознак, якими вирізняються різні «нерозпізнані гості», відкриває перспективи нових векторів музейного руху. Зокрема, відвідування військово-історичної експозиції пенсіонерами (4,2 %) свідчить на користь традиційності музейної діяльності.

Дослідження, окрім названого, виявило 0,7 % тимчасово безробітних відвідувачів, а спостереження – маломобільних людей та віруючих різних конфесій. Тому в освітній

діяльності музею слід передбачити покращення перебування в музеї для людей з особливими потребами, наприклад, шляхом розробки буклета (шрифтом Брайля) та екскурсії на дотик для незрячих.

Розуміння мотивації (того, що спонукає до дії) реальної та потенційної аудиторії дає відповіді на запитання, чи здатен музей задовольнити потреби людини. Звичайно, що мова йде про пізнавальні мотивації, а не банальні задоволення спраги, голоду в кафетерії. Для дорослих – це дослідницька поведінка (пошук і систематизація знань), для дітей – ігрова діяльність [30]. Дійсно, 42,1 % респондентів прийшли до музею свідомо, бо прагнули дізнатися про нові факти періоду війни, 32 % було цікаво подивитися, що тут відбувається, а 8 % поєднали прагнення до нового з цікавістю, лічені респонденти (2,3 %) не мали жодної мети перед відвідуванням. І що особливо важливо, 15,5 % від загальної кількості опитаних шукали певну інформацію та відчуття. Мали, за їх висловлюваннями, пізнавальну мету, мету самовиховання і виховання дітей.

Аналізуючи мотиви згаданих 15,5 %, зазначимо, що перше відвідування багатьох екскурсантів ілюструється висловами на кшталт: бажали зрозуміти, що відчуваєш, дивлячись на війну, збагнути це ніби зсередини. Мотивами чергового – зацікавленість оновленою експозицією, бажанням одержати нову інформацію під час екскурсії завдяки «мовчазним свідкам буремних подій». Отже, у доступній формі варто орієнтувати громадськість на те, що відвідування Меморіального комплексу не лише задовольнить дещо банальне прагнення до сприйняття нового, а й дозволить провести вільний час із користю для інтелекту та відчуттів.

Важливо те, що для групи опитаних візит набув меморіального забарвлення (вшанувати пам'ять родича – працівника служби охорони під час Тегеранської конференції; батька – воїна 1-го Українського фронту; дідів-прадідів – воїнів). Окремо виділимо тих, хто відвідав музей з метою вшанування рідних, зокрема Героїв Радянського Союзу (Б.Є. Тихомолова, П.О. Шмиріна, М.І. Грабовенка, І.С. Ступіна). Отже, Меморіальний комплекс реально має і комеморативну функцію (нагадування).

Паралельно із з'ясуванням мотивації респондентів накопичено статистику про їхню кількість. Збільшення кількості відвідувачів є найвизначнішим фактором популярності, ефективності музею, метою маркетингу та менеджменту. Хоча лише факт повторного відвідування означає перетворення відвідувачів у музейну публіку [8, 13]. У підсумку можна говорити як про велику кількість відвідувачів (вперше прийшли 64,2 % опитаних), так і про сталу музейну аудиторію (11,1 % прийшли вдруге; втретє та багато разів – 24,5 %) [0,2 % не відповіли]. Значна кількість тих, хто прийшов уперше, радше свідчить про популярність музею, що його рекомендують друзям, обирають самостійно. Кияни приводили знайомих із російського Новотроїцька та друзів із Маріуполя; жінка з Луганська – знайомого з німецького Гамбурга; а рідні І.С. Ступіна приїхали зі знайомими з російського Орла.

Окрім того, музей постійно здобуває потенційну аудиторію. Понад 95 % респондентів пообіцяли, по можливості, повернутись (віддати шану визволителям Батьківщини, тому що цікаво, разом із дітьми). Відвідування музею набуло ознак

феномену інтернаціонального маркетингу як «Must have» (мати, спробувати обов'язково), що сформувався на початку 70-х рр. [27].

Додатково охарактеризувати відвідувача дозволяє те, що майже 72,9 % респондентів оглянули музей без екскурсовода, але у компанії друзів, рідних. Для більшості (95,8 %) мандрівка залами була приємною: зручно було ходити за показниками, стрілками, добре, що є ліфт для тих, кому важко ходити. Але, окрім зауважень про деякий побутовий дискомфорт (наприклад, додаткові місця для відпочинку в залах), згадаємо бажання читати етикетаж іншими мовами.

Вивчаючи культурно-освітні запити респондентів та їхню реакцію на зміст експозиції, підсумуємо те, що й дотепер українці та громадяни пострадянських країн намагаються усвідомити, чи була Велика Вітчизняна частиною загальносвітової трагедії, чи трагедією власного народу. Понад 49,4 % опитаних вважають, що потрібно обстоювати дефініцію «Велика Вітчизняна» (історична пам'ять, політичні переконання, родинна пам'ять про війну). Зробимо обережні висновки про те, що все ще є «кліше» та зосередження на власній, персональній трагедії, що тривала з червня 1941 р. до травня 1945 р., а два перших роки Другої світової та її завершальний період є у людській свідомості дещо іншими явищами: «Ця точка зору прививалась у родині, школі», «Це історія нашої держави», «Народився я в СРСР, і розум мій не встигли «пролікувати» новою історією».

Одночасно багато хто з дорослих зважає на патріотичні почуття, для них війна є уособленням героїзму, боротьбою за Батьківщину, її свободу, домівку, дітей, рідних. Інші віддають належне її учасникам: «Забагато жертв було віддано за Вітчизну», «Війна торкнулась усіх родин нашої Батьківщини, забрала багато молодих людей». Ця тенденція зберігається. Один школяр відповів: «Війна є Вітчизняною, бо всі були патріотами своєї Батьківщини».

Часто респонденти не розрізняють поняття «Велика Вітчизняна» та «радянське»: «Багато наших радянських воїнів загинуло за велику перемогу, за Батьківщину», «Ми всі були радянськими людьми», «Ми один народ – Росія та Україна, і маємо пам'ятати нашу спільну історію» тощо. Так вважають опитані ветерани та «діти війни».

Серед опитаних побутує і переконання в тому, що поняття варто зберігати через родинну пам'ять, з поваги: «Бо рідні були учасниками Великої Вітчизняної війни та трудівниками тилу», «Усі родичі – червоноармійці», «Бабуся була в концтаборі», «Мати народилася в німецькому полоні», «Родичі жили в окупованих населених пунктах» тощо.

Майже 16 (15,8 %) респондентів назвали дефініцію «Друга світова» більш влучною, чим засвідчили те, що багато українців і громадян пострадянських республік розширили світосприйняття. Вони подали багато аргументів: «Увесь світ був утягнутий у війну», «Бої йшли не лише на території СРСР», «Німці, коли напали на СРСР, вже були у війні», «У війні брала участь не тільки наша країна (Україна)», «Це поняття з історії».

Для іноземців (не з пострадянських країн) «Друга світова» є єдиною назвою подій 1939–1945 рр., а тому і 1941–1945 рр. є для них лише воєнними діями на радянсько-німецькому фронті.

1,2 % іноземців зазначили, що їхні рідні стали учасниками війни або постраждали від її наслідків (туристи з Німеччини, Бельгії та США).

На нашу думку, було б доцільно під час розробки методичних рекомендацій для проведення екскурсій іншомовним відвідувачам робити акцент на термінології подій Великої Вітчизняної, збільшити лекційний компонент екскурсії.

Лише 4,7 % респондентів зазначили, що два формулювання мають існувати паралельно: «Вітчизняною війна була, оскільки воювали мої прадіди, а світовою – бо було об'єднання проти фашизму», «На війні страждали люди, це відбулося на багатьох країнах». На жаль, виявилися прогалини у знаннях респондентів. Так, одна киянка віком 30-39 років із середньою спеціальною освітою відверто зізналася, що сприймає обидва поняття: «Не бачу, а можливо, і не знаю різниці» [Серед них невелика кількість (1,2 %) сприймає війну лише з погляду емоцій: «Війна – це страшно, не має значення, як вона називається», «Війна та смерть – синоніми», «Війна, якою б вона не була, завжди дуже важка, бо на ній гине багато людей»].

30,1 % відвідувачів не зайняли жодної позиції, але пояснення цьому варто шукати не лише через небажання вести діалог. Наприклад, юнак 16-19 років зазначив, що ніхто не розповідав йому про різницю понять. Таким чином, музей створив середовище, яке не лише пропонує готові знання, а й спонукає до самостійного пошуку, виокремлення інформації, здійснення відкриттів, отримання досвіду та дискусії, яка триває й за межами музею. Над проблемою розмірковує і дитина війни Ліна Костенко – визначна українська поетеса: «Бо для одних це війна Вітчизняна, для інших – Друга світова. А чого, власне, сваритися? У світовому масштабі ясно, що світова. А конкретно для кожного, чом би й не Вітчизняна? Що, мій дід захищав хіба не Вітчизну?» [9, 133–134].

Психологічною рисою респондентів є і їхня висока емоційність – майже 67 (66,8 %) опитаних привертають людські долі та долі «простих» солдатів. Відчувається зміна цінностей: замість грандіозних картин війни (бойових операцій, окремих постатей) концентруються на житті «таких самих людей, як і ми», внутрішньому змісті людини на війні. Листи воїнів і простих людей, фотодокументи, особисті речі воїнів армій та звичайних людей названі найціннішими джерелами історичної пам'яті для сьогоденних поколінь.

Отже, ніхто не має права нав'язувати певне світосприйняття іншим. Проте, спираючись на наукові здобутки, варто накопичувати якомога більшу кількість фактів для обстоювання ідеї про те, що Велика Вітчизняна, як один з найважливіших періодів Другої світової, залишається етапом історичного поступу українського, європейського суспільств та усього світу.

Логічним стало з'ясування рівня збереженості родинної пам'яті про війну. Дійсно, 47,5 % опитаних зберігають реліквії війни. Проте лише 1,5 % воліли б їх не мати. У цьому контексті наголосимо на перспективності ініційованого в Меморіальному комплексі проекту «Родинна пам'ять про війну». Реальною є перспектива того, що відвідувачі, не вилучаючи із сімейного архіву особисті речі рідних – учасників війни, і надалі будуть ділитися спогадами про пережите, історію своїх родин із музейним загалом.

Спектр емоцій також пов'язують з атрактивністю, тобто зовнішньою стороною предмета, його здатністю привертати увагу відвідувача зовнішніми ознаками [6, 3].

Одним із завдань опитування було визначити атрактивні експонати, що створили певний рейтинг, перелік: зал 1 (мотоцикл БМВ, нагорода Залізний Хрест, фото «Перевірка відповідності «арійському стандарту»); зал 2 (рештки літака ДБ-3Ф); зал 3 (дехто з респондентів назвав «Київська блокада»); зал 4 (рештки літака ІЛ-2); зал 5 (горельєф «Героїчна оборона Севастополя», каюта капітана есмінця «Сообразительный»); зал 6 (гільйотина, матрац, набитий людським волоссям, мило, виготовлене з людського жиру, рукавички з людської шкіри, речі дітей-в'язнів фашистського концтабору Майданек); зал 7 (дерев'яне взуття, що носили остарбайтери, речі жертв Бабиного Яру, карта «Місця злочинів німецько-фашистських окупантів на території України», костодробарка); зал 8 (експонати, присвячені національно-визвольному руху в Україні); зал 10 (реактивні снаряди М-13); зал 11 (діорама «Бій за Лютізький плацдарм»); зал 12 (автомобіль ГАЗ-АА); зал 13 (кітель Г.К. Жукова, куртка із саморобними пристроями для писання В.С. Петрова, колекція медалей та орденів, орден «Перемога», японські трофейні мечі); Зал Пам'яті (Стіна Пам'яті, символічний поминальний стіл). Найбільш вражаючими є свідчення злочинів нацистів, зібрані у 6-7 залах. Це відзначили 16,5 % респондентів.

Розуміючи дійсно трагічну сутність та історію багатьох реліквій, варто назвати їх дуже важливими, унікальними, значущими, а не топовими, найкращими, як це роблять деякі ЗМІ та Інтернет. Цей та інші рейтинги можуть стати у пригоді під час планування вікторин, квестів для учнівської молоді тощо. До означеного рейтингу варто додати рейтинг оцінювання компонентів експозиції відвідувачами. Оцінку «висока та вище» здобули, зокрема, головна експозиція в цілому – у 54,8 % респондентів; виставки, що на час опитування відбувалися в музеї, – у 45,9 %; військова техніка – у 60 %; документи – у 57 %; зброя – у 55 %; нагороди – у 53,4 %; прапори/штандарти Червоної армії – у 45,2 %; речі загалом – у 58,6 %; фотографії – у 62 %; фотозбільшення – у 48,5 %. Серед іншого, оцінки експозиції можна спробувати перенести на сувенірну продукцію, що може бути затребувана відвідувачами: іншомовні тематичні буклети та каталоги виставок; копії військової техніки, макети, пазли тощо.

Окремим етапом роботи може стати оцінювання висловлювань респондентів у графі анкети «Ваші зауваження, побажання!». Варто й надалі пропонувати гостям «Книгу відгуків», а також ввести на її сторінках графі для збору соціально-демографічної інформації про дописувачів.

Узагальнимо, що охарактеризований матеріал є результатом підсумків соціально-історичного опитування 2009–2010 рр. Залежно від додатково обраної мети його можна аналізувати за іншими параметрами. Стало зрозумілим, що така категорія, як іноземні відвідувачі, заслуговують додаткового вивчення. Ці люди спілкуються польською, турецькою, китайською, арабською, іспанською, англійською та іншими мовами.

За результатами проведеного аналізу визначено низку перспектив роботи в царині музейної соціології, а саме: здійснити аналіз результатів цільового опитування англomовної аудиторії (лютий – вересень 2012 р., про що буде описано додатково); провести соціологічне бліц-опитування всіх без винятку відвідувачів, наприклад,

за один день (тиждень) – отримати оновлену репрезентативну картину загалу; провести опитування 9 травня та в Міжнародний день музеїв – визначити мотивацію відвідування саме в цей день; ввести в подальші опитування дорослої аудиторії питання, пов'язані з історичною пам'яттю; здійснити опитування учнівської молоді – для розуміння її запитів у ХХІ ст.; започаткувати опитування відвідувачів не лише на паперових носіях, а й на Інтернет-сайті тощо.

Запропонована розвідка підтвердила, що для українського та зарубіжного соціумів Меморіальний комплекс залишається скарбницею історичної спадщини в надзвичайно насиченому інформаційному просторі. Він є авторитетним науковим, духовним і освітнім центром, популяризатором безцінної інформації та платформою для діалогу. Вдалось сформувати багатогранний соціально-демографічний портрет середньостатистичного відвідувача, визначити його пізнавальні мотивації та культурно-освітні запити. Багатогранність зменшеної моделі загалу підтверджує, що музей – це інституція, що служить розвитку соціуму. Він не лише утримує «планку» суспільної зацікавленості, а й набуває актуальності та популярності серед раніше неохоплених груп. Вивчення теоретичних, практичних надбань зарубіжного та вітчизняного музеєзнавства сприяє подальшій роботі з музейною аудиторією на різних рівнях, посилює конкуренцію за потенційну аудиторію у «просторі дозвілля». Підтверджено, що наші відвідувачі, незважаючи на мовну диференціацію, різний рівень освіти, належність до різних вікових, соціальних груп і моделей суспільної пам'яті, усвідомлюють історичне значення, цінність та необхідність збереження колекцій, що розкривають і підкреслюють внесок українського народу в Перемогу над нацизмом.

Меморіальний комплекс, серед інших своїх здобутків, здійснив неабиякий крок на «просторі дозвілля» та посів у ньому особливе місце. Вільний час та відпочинок, який для співвітчизників, а тим паче іноземців, завжди асоціюється лише з розвагами, вдалося перенаправити в русло толерантного та шанобливого спостереження, дискусії, вивчення однієї з найбільших людських трагедій. Вдалося спонукати людей до свідомого пошуку, саморозвитку та інтелектуального осмислення минулого, а отже, і прогнозування майбутнього.

### **Джерела та література:**

1. *Ананьев В. Как и чему учить тех, кто будет работать в музеях 21 века? / А. Ананьев // Музей. – 2010. – № 3.*
2. *Бабарицька В. Екскурсоведство та музеєзнавство / В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.*
3. *Будко А.А. Миссия музея: От традиционного подхода к гуманитарному / А.А. Будко // Музей. – 2007. – № 5.*
4. *Вайдахер Ф. Загальна музеологія / Ф. Вайдахер. – Львів: Літопис, 2005. – 628 с.*
5. *Ванслова Е.Г. Динамика социальных функций советского музея / Е.Г. Ванслова // Музееведение. Вопросы теории и методики. Сб. науч. трудов. – М.: НИИ культуры, 1987. – 168 с.*

6. Галкина Т.В. Краткий словарь музейных терминов // Т.В. Галкина, О.О. Петунина. – Томск: Изд. Томского гос. пед. ун-та, 2004. – 16 с.
7. Голубенко Г.Л. Музей і відвідувач. Узагальнення та аналіз форм і методів науково-просвітницької роботи / Г.Л. Голубенко // Музей війни народної: Зб. наук. статей / ред. О.С. Артемов. – К., 1999. – 60 с.
8. Дукельский В. Человек и музей / В. Дукельский // Музей и личность: Сб. статей / ред. А.В. Лебедев, М.Ю. Юхневич. – М.: РИК, 2007. – 168 с.
9. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: ХХІ століття, 2010. – 416 с.
10. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К.: Стилос, 2010. – 528 с.
11. Кульчицкий С. Великая Отечественная война (происхождение и суть термина) / С. Кульчицкий // День. – 2002. – 19 января.
12. Кусова Г.К., Козлов Е.А. Информационная служба музея: задачи и реалии // Музей. – 2007. – № 5.
13. Лобанив В. Нужны ли людям музеи? / В. Лобанив // Музей. – 2010. – № 6.
14. Медведева Е. Как привлечь в музей взрослую аудиторию? / Е. Медведева // Музей. – 2008. – № 12.
15. Музееведение. Музеи исторического профиля / Ред. К. Левыкина, В. Хербства. – М.: Высш. школа. – 1988. – 431 с.
16. Музеология – музееведение в 21 веке // Музей. – 2012. – № 8.
17. Основы музееведения / Ред. Э.А. Шулепова. – М.: ЛИБРО, 2010. – 432 с.
18. Петрунина Л. Ток-шоу для музея / Л. Петрунина // Музей. – 2012. – № 12.
19. Пріоритети держави в музейній сфері – облаштування фондів приміщень музеїв і реставрація // Музейний простір. – № 1. – 2012.
20. Пронин В.А. Социологические исследования запросов посетителей – основа дальнейшего совершенствования / В.А. Пронин // Музейное дело в СССР / Ред. кол. И.А. Анощенко и др. – М.: Московский рабочий, 1976. – 143 с.
21. Ребёнок в музее: новые векторы музейного движения / Ред. М.Ю. Юхневич. – М.: Академический проект, 2006. – 176 с.
22. Словарь актуальных музейных терминов // Музей. – 2009. – № 5.
23. Чебыкина Л. Исповедь бывшего экскурсовода / Л. Чебыкина // Музей. 2009. – № 6.
24. Юхневич М. Посетитель глазами музея / М. Юхневич // Музей и личность: Сб. статей / сост. М.Ю. Юхневич. – М.: Российский институт культурологии, 2007. – 168 с.
25. Як назвати ту війну? Українська пам'ять про Другу світову: між Заходом і Сходом // Україна молода. – 2009. – 22 жовтня.
26. Заседание членов Клуба любителей русского искусства «Третий возраст». [Електронний ресурс] // URL: [http://www.rusmuseum.ru/events/archive/2005/klub\\_lyubitelej/](http://www.rusmuseum.ru/events/archive/2005/klub_lyubitelej/).
27. История Дома Картье [Електронний ресурс] // URL: <http://www.styleperfect.ru/blog/otkuda-idet-znamenitoe-vyrazhenie-must-have-ili-moia-liubimaia-marka-cartier.html>.

28. Класифікація соціальних функцій музейного предмета [Електронний ресурс] // URL: <http://bookster.com.ua/seminars/question/1320>.
29. Ковальчук Є. Культурно-освітня діяльність музейних закладів як складова музейної комунікації (за результатами соціологічних досліджень) // Волинський музейний вісник. – Луцьк, 2012. – Вип. 4 // URL: [http://volyn-museum.at.ua/publ/volinskij\\_kraeznavchij\\_muzej/kulturno\\_osvitnja\\_dijalnist\\_muzejnikh\\_zakladiv\\_jak\\_skladova\\_muzejnoji\\_komunikaciji\\_z\\_rezultatami\\_sociologichnikh\\_doslidzhen/2-1-0-97](http://volyn-museum.at.ua/publ/volinskij_kraeznavchij_muzej/kulturno_osvitnja_dijalnist_muzejnikh_zakladiv_jak_skladova_muzejnoji_komunikaciji_z_rezultatami_sociologichnikh_doslidzhen/2-1-0-97)
30. Мотивація [Електронний ресурс] // URL: <http://www.uk.wikipedia.org>.
31. Медведчук Г. Роль Меджибізького історико-етнографічного музею-фортеці у пропаганді історико-культурної спадщини [Електронний ресурс] // URL: <http://garbuz.org.ua/Rizne/rol-medzhybizkogo-istoryko-etnografichnogo-muzeju-forteci-u-propagandi-istoryko-kulturnoji-spadshchyny-u.html>.
32. Капустіна Н.І. Науковий аналіз сучасної музейної аудиторії // Регіональне і загальне в історії: Тези міжн. наук. конф. – Дн., 1995. – 328 с. [Електронний ресурс] // URL: Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0608.html>.
33. Капустіна Н.І., Гайда Л.О. Соціологічні дослідження в музеї // Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали обл. наук. конф.). – Дн., 2003. – 134 с. [Електронний ресурс] // URL: <http://museum.dp.ua/article016.html>.
34. Соціальна стратифікація [Електронний ресурс] // URL: <http://www.uk.wikipedia.org>.
35. Соціологія, Музеологія [Електронний ресурс] // URL: <http://www.uk.wikipedia.org>.
36. Соціологія. Електронні лекції. Соціальні групи [Електронний ресурс] // URL: <http://immemorial.com/index.html>.
37. Тригуб В. Скільки ж їх, українських музеїв? // Музеї України. [Електронний ресурс] // URL: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=3756>.
38. Український національний комітет ICOM [Електронний ресурс] // URL: <http://www.icom.in.ua>.
39. Українці рідко відвідують музеї [Електронний ресурс] // URL: <http://consumers.unian.net/ukr/detail/4588>.
40. Університет третього віку [Електронний ресурс] // URL: <http://www.3vik.peredusim.kiev.ua>.
41. Що таке музейний простір України? [Електронний ресурс] // URL: <http://prostir.museum/pages/ru/about>.
42. ICOM [Електронний ресурс] // URL: <http://www.icom.museum>.

© Тамара КУЦАЄВА

**МУЗЕЙНЫЙ ПОСЕТИТЕЛЬ: КТО ОН?**

**(Анализ социально-музейного опроса посетителей  
Мемориального комплекса «Национальный музей истории  
Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» в 2009–2010 гг.)**

*На основе взглядов ученых-музееведов и собственного видения проблемы предпринята попытка провести социальный срез посетителей музея. Проанализированы социально-демографические особенности и культурно-образовательные запросы респондентов, определены перспективы работы с музейной аудиторией. Отмечено, что Мемориал – сокровищница исторической памяти в музейном историческом пространстве страны.*

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс, экспозиция, музейная социология, мониторинг, респондент, маркетинг, менеджмент.

© Tamara KUTSAIEVA

**MUSEUM VISITOR: WHO IS HE?**

**(Results of social survey of visitors of the Memorial complex  
«The National Museum of the History of the Great Patriotic War  
of 1941–1945» in 2009–2010)**

*An attempt to carry out a social cut of museum visitors was made on the basis of museum professionals' views and own vision of the problem of the author of the proposed article. Socio-demographic features, cultural and educational needs of respondents have been analyzed. Some prospects of work with the museum audience have been determined. It was emphasized that the Memorial is a treasury of historical memory in the museum historic space of the state.*

**Keywords:** Memorial Complex, exposition, museum sociology, monitoring, respondent, marketing, management.

## РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

---

© В. ТРОФИМОВИЧ

© В. МАРЧУК

### НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ ПРО СЛАВУТСЬКИЙ ТАБІР ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

*[Рецензія на науково-документальне видання: Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення/ Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2011. – 348 с.]*

Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України – одна з найбільш болючих і незабутніх сторінок Другої світової війни. Пам'ять про героїзм і мужність, віру та благородство людського духу, прагнення вижити і перемогти, що проявилися в буремні воєнні роки, є і повинно лишитися невід'ємною частиною національної самосвідомості.

На жаль, упродовж тривалого часу проблема перебування радянських воїнів у німецькому полоні знаходилася за межами наукових досліджень. Про їхню долю зрідка писали лише очевидці та краєзнавці. Часто автори таких публікацій продукували нові міфи та екстраполювали своє суб'єктивне ставлення до тих чи інших постатей, подій, явищ, на всю складну і багатогранну історію військового полону.

З-поміж вирішальних факторів, що дозволили не тільки окреслити сучасні пріоритети, сформулювати нові підходи до вивчення історії Другої світової війни, а й реалізувати їх в Україні, мали стати відміна «заборони на доступ» до архівних матеріалів, а також значне розширення джерельної бази досліджень. В українських архівах провели масове розсекречення документів (тільки за період 1989–1995 рр. гриф таємності зняли з понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн справ усіх центральних та обласних державних архівів), яке відкрило інформацію періоду нацистської окупації, що десятиліттями приховувалася тоталітарною владою.

На базі нових джерел та матеріалів з'явилася низка наукових розвідок та монографій, присвячених загальним проблемам військового полону та долі військовополонених. Однак і нині малодослідженими залишаються функціонування окремих таборів для утримання радянських військовополонених на окупованих теренах України, нечувані страждання бійців і офіцерів у німецькому полоні, долі та перипетії нацистських бранців.

Науково-документальне видання «Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення» присвячене одній з найбільш складних проблем – долі радянських солдатів та офіцерів у німецькому полоні. Із 5 млн 700 тис. загальної кількості радянських полонених 3 млн 300 тис. загинули саме в таборах для військовополонених і майже половину з них, зокрема 1 млн 366 тис. 588 осіб, було знищено в нацистських таборах, розміщених в Україні.

Упродовж війни на території України загарбники створили майже 200 режимних установ військового полону. Серед них зловісної слави фабрик смерті набули Сирецький та Дарницький табори в Києві, Володимир-Волинський, Уманський, Львівський та Славутський табори. Незважаючи на те, що кожен з них заслуговує на окрему увагу та серйозне дослідження, донині з цієї тематики так і не було опубліковано жодної наукової праці. Виняток становить табір для військовополонених рядового та сержантського складу – шталаг-305 поблизу Кіровограда, монографію про який у 2000 р. опублікував німецький дослідник Кристіан Мьоллер.

Вибір саме Славутського табору для окремого дослідження не є випадковим. «Грослазарет» (об'єднана назва шталагу-301 та шталагу-357) – один з найбільших таборів для хворих і поранених радянських військовополонених у роки війни. Табір розміщувався за два кілометри від м. Славути на території колишньої військової частини і займав десять триповерхових будинків, що були оточені колючим дротом. Уздовж загорожі через кожні 10 м стояли вежі з охороною, кулеметами та прожекторами. На території табору не було жодного деревця, навіть трави – її з'їли в'язні. У «Грослазареті» їх одночасно перебувало 15–18 тис. Табірний раціон, який складався з 200–250 грамів ерзац-хліба та двох літрів баланди, призводив до виникнення тяжких кишково-шлункових захворювань, які ставали причиною смерті. Масовій смертності в'язнів всіяко сприяв принцип умисного розміщення поранених в одному приміщенні із хворими, інфікованими дизентерією, тифом, туберкульозом, що спричиняло поширення тяжких інфекційних захворювань. За своєю суттю Славутський табір був схожим на сумнозвісних Бухенвальда, Заксенхаузена та Аушвіца-Біркенау. Крім того, за рівнем смертності військовополонених і нелюдських умов утримування він займав особливе місце серед інших таборів. Не дивно, що на Нюрнберзькому процесі над головними військовими злочинцями наводилися жахливі факти про становище в Славутському таборі.

Хотілося б відзначити загалом вдалу структуру видання, що сприяла вирішенню поставлених завдань. Робота складається з трьох частин і містить іменний та географічний покажчики.

У частині 1 «Наукові дослідження» подано наукові розвідки з проблем військового полону як теоретичній, так і практичній площині. Так, О. Лисенко у своїй статті зосередив увагу на стані та перспективах досліджень проблем військових бранців. До заслуг автора слід віднести спробу окреслити коло найголовніших завдань, які стоять перед сучасними дослідниками проблем військового полону в роки Другої світової війни. Він висловив сподівання, що видання стане ще одним кроком на шляху до моральної реабілітації й належного вшанування пам'яті про тих,

кому довелося спізнати всі жахіття полону. Інше дослідження цієї частини належить Т.Пастушенко. У своїй статті авторка скрупульозно проаналізувала статус радянських військовополонених згідно з нормами міжнародного, нацистського і радянського права. Привертає увагу ґрунтовністю і оригінальністю підходу наукова розвідка В. Берковського, який на підставі раніше опублікованих та неопублікованих джерел, а також значного масиву вітчизняної та зарубіжної літератури простежив основні аспекти функціонування таборів для військовополонених у м. Славуті в контексті розвитку всієї системи таборів для військовополонених, створеної нацистським окупаційним режимом на теренах України. Дослідниці М. Шевченко вдалося показати увесь складний процес пошукової роботи, здійсненої працівниками Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» під час збору інформації як про історію Славутського табору, так і про його бранців. Л. Рибченко зупинилася на проблемі обліку загиблих радянських військовополонених у системі Робітниче-Селянської Червоної Армії. Авторка справедливо зауважує, що з розпадом СРСР через неповне розсекречення архівних даних і їхню розпорошеність по різних архівах та установах, проблема тривалий час лишалася практично недослідженою і тільки зараз настав час для неупередженого переосмислення та обрахунку жертв Червоної армії на підставі конкретних архівних матеріалів.

Змістовною й інформативно насиченою є частина 2 – «Документи та матеріали», до якої увійшли як раніше опубліковані, так і ще невідомі широкому загалу джерела з таких вітчизняних архівосховищ, як Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, державні архіви Вінницької і Хмельницької областей та архів Обласного відділу Управління Служби безпеки України у Хмельницькій області, а також із Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації.

До розділу 3 цієї частини видання увійшли унікальні за своїм змістом персональні матеріали в'язнів «Грослазарету», організаторів та керівників підпільно-партизанського руху на Славутчині, учасників табірної підпілля, листи родичів померлих в'язнів «Грослазарету» й державних органів, громадських організацій та установ із країн СНД у зв'язку з отриманням та публікацією в місцевій пресі списків співвітчизників, померлих у таборі в м. Славута.

Частина 3 представляє списки померлих в'язнів «Грослазарету», що зафіксовані у трьох книгах, які з ризиком для життя вели самі полонені. У них записано 19 тис. 53 прізвища військовополонених червоноармійців, представників 57 національностей. Перший запис датований груднем 1941 року, останній – 22 вересня 1943 року.

Хочеться сподіватися, що це видання є першою ластівкою такого роду публікацій і незабаром стараннями Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1944 років» з'являться дослідження з історії інших таборів для військовополонених, що функціонували на території України, які викличуть непідробний інтерес, як і рецензоване видання.

© Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

## ЕПІСТОЛЯРНА СПОВІДЬ ЗАХИСНИКІВ ВІТЧИЗНИ

*[Рецензія на науково-документальне видання: Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (керівник проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.: іл.]*

Друга світова війна стала глобальним в історії людства протистоянням, яке носило дійсно тотальний, всеохоплюючий характер. Жодна сфера суспільного буття, жодна людина у воюючих країнах не могла «втекти» від жорстоких реалій масштабного кровопролиття. Відтак і дослідження цього періоду вимагає вивчення всіх аспектів життєдіяльності суспільства, місця і ролі окремої особи у воєнних подіях.

Кожний рік, що віддаляє нас від періоду Великої Вітчизняної війни, залишає все менше свідків тієї трагедії, а тому вченим-історикам у своїй науковій практиці доводиться досліджувати й аналізувати корпус джерел, що в різний спосіб зафіксували інформацію про події та факти того часу, подвиги бійців і мешканців окупованих територій, діяння людей, котрі залишили нам у спадок численні свідчення про явища минулого.

До таких документів належить приватне листування, традиції якого мають багатовікову історію і є найбільш поширеним джерелом особового походження. Листи, як і щоденники, спогади, записні книжки несуть інформацію, яка з більшою вірогідністю, порівняно з іншими документами, є правдивою й об'єктивною. О. Герцен писав: «Листи більше, ніж спогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким воно було, застигле й нетлінне». Оскільки епістолярій є джерелом, яке не призначалося для публікації, обговорення і загалом «чужого ока», думки та оцінки авторів листів, як правило, характеризуються неупередженістю та щирістю висловлювань. Це надає значної переваги епістолам серед інших груп джерел.

Прикметною ознакою діяльності вчених Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» останніх десятиліть є активізація роботи з вивчення та оприлюднення епістолярної спадщини учасників Другої світової війни. Вдалим результатом науковців стала книга «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення», що побачила світ 2012 р.

Видання складається з двох частин: «Наукові дослідження» і «Документи та матеріали». Перша частина включає висліди провідних учених і музейників-практиків,

котрі вивчають епістолярну спадщину періоду Великої Вітчизняної війни, аналізують лист як історичну пам'ятку та джерело.

Привертають увагу аналітичні розвідки Л. Легасової «Колекція «Непрочитані листи 1941 року» як історичне джерело», С. Даценко та Т. Погорілої «Фронтові листи 1941 року: музейний аспект», у яких науковці ґрунтовно проаналізували сучасний стан дослідження епістолярних джерел періоду Великої Вітчизняної війни, провели пошуково-евристичну роботу з виявлення листів цього часу, їх атрибуцію та джерельний аналіз. Автори ще раз наголосили на необхідності вироблення методики опрацювання епістолярних документів, застосування як загальноісторичних, так і спеціальних джерелознавчих методів. Адже листи – одне з небагатьох джерел, в яких збереглася не тільки розмовна лексика епохи, інтонації, стилістичні особливості, властиві даному часу й певному середовищу, а й зафіксовані почуття, враження, оцінка подій і фактів, що мали місце в історії і в яких брав безпосередню участь адресант. Особливо вирізняються листи, написані до близьких за духом людей, членів родини, однодумців, що відчували потребу в емоційному та інтелектуальному спілкуванні.

У статті Л. Смолярчук «Військово-польова пошта в червні-липні 1941 року» проводиться формулярний аналіз листів, з'ясовується авторство, місце і час написання, палеографічна та просопографічна інформація. Дослідниця констатує, що у листах не завжди вказувалося прізвище автора, тому аналіз та дослідження листів було розпочато зі встановлення військової частини, її бойового шляху, що допомогло в подальшому відтворити фронтові долі адресантів. У дослідженні В. Сімперовича «Людина в екстремальних умовах війни: просопографічний портрет за епістолами 1941 року» на основі джерельного аналізу сукупної епістолярної спадщини зроблена спроба пізнати «епоху через особистість», а «особистість через події епохи». Методами історичної реконструкції, ситуативного моделювання із застосуванням соціометричних характеристик науковець виокреслив просопографічний портрет учасника війни, до основних складників якого відніс: згуртування для боротьби з супротивником, бойовий настрій, ненависть до ворога, турботу за рідних і непохитну віру в Перемогу.

Перша частина «Наукові дослідження» закінчується розвідкою О. Лисенка та Я. Пасічко «Побут та повсякденність радянської спільноти крізь призму епістолярних джерел», у якій учені дослідили всі ті трансформації, що відбулися у побутовій сфері з початком війни; як складався новий, невідомий доти фронтовий уклад життя, як змінювався внутрішній світ людини тощо.

Автори, досліджуючи листи 1941 р., акцентували увагу на питаннях воєнного побуту та повсякденності радянських воїнів: «В армії, на фронті мільйони людей опинилися практично в рівних, надзвичайно складних побутових умовах. Саме побут найбільш яскраво виявляє загальні риси солдатської психології. Як правило, на передовій людей хвилювали одні й ті самі життєві питання, про що свідчать листи рідним».

Друга частина видання «Документи та матеріали» уміщує джерельну характеристику 1208 листів, витяги із найбільш інформативних епістолярій, дані про

те, чи віднайдено адресатів і чи передано їм копії листів. Слід відзначити, що навіть короткі анотації і цитати з документів поряд із зазначенням їхніх шифрів зберігання у фондах Меморіального комплексу перетворюють цей оригінальний масив джерел на доступний для наукових досліджень.

Безперечно, цікавим та інформативним є розділ, де вміщені фотографії адресатів або їхніх родичів, які через сім десятиліть отримали листи з минулого. Неможливо залишитися байдужим від споглядання тих емоцій, що переповнюють людей, які через багато років отримали звістку про своїх рідних.

Найвищої оцінки заслуговує професійно виконаний науковий апарат видання. Переліки опублікованих документів, археографічне опрацювання листів, науковий супровід до видання (іменний, географічний і предметно-тематичний покажчики) не лише спрощують користування книжкою, але й суттєво доповнюють її основний зміст.

У науково-документальному виданні досить повно проаналізована епістолярна спадщина 1941-го. Вміщені у дослідженні численні листи містять вартісну інформацію про соціально-побутові умови існування людей першого року війни, що є особливо цінним аспектом дослідження не лише в епістолології, а й у вивченні історії Великої Вітчизняної війни загалом.

На жаль, епістолярний жанр, як і саме наукове знання про приватне листування, ще не стали предметом ґрунтовного дослідження. Варто згадати, як свого часу М.І. Костомаров зазначав, що історія – живий процес діяльності особистостей. Виходячи з цього, слід наголосити, що епістолярна спадщина є важливим джерелом вивчення повсякденного життя людей певного історичного періоду. Про це засвідчує навіть побіжний аналіз змісту листів, уміщених у книзі «Непрочитані листи 1941-го...».

Дослідження науковців Меморіального комплексу спонукає до висновку: тема вивчення епістолярної спадщини періоду Великої Вітчизняної війни як унікального джерела повсякденної історії Другої світової війни прикметна своєю актуальністю. Адже епістолярні блоки кожної епохи створюють її образ, колективний портрет захисника вітчизни. Лист дає можливість прослідкувати життєву позицію його автора, моральний та психологічний стан, навіть внести уточнення у літопис подій війни. Звісно, не всі документи того часу, що збереглися, однакові за історичною цінністю та значимістю. Але за кожним листом стоїть чийсь життя, особистість, яка переживала події, пропускаючи через свою свідомість факти повсякдення.

Традиція спадкоємності починається від ставлення нащадків до історії свого минулого, до вшанування пам'яті тих, хто віддав своє життя за щасливе майбутнє наступних поколінь. Автори й упорядники рецензованого видання зробили велику і благородну справу – актуалізували «Непрочитані листи 1941-го...» і ще раз показали, якою ціною радянські воїни здобули Перемогу.

© **Світлана КОСТИЛЕВА**

## ІНШИЙ ПОГЛЯД НА ОКУПАЦІЮ КИЄВА

*[Рецензія на книгу: Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.]*

Свого часу в радянській науці сформувалася одна доволі специфічна тенденція – удослідженнях з історії Другої світової війни практично не приділялась увага вивченню життя в окупованому Києві. Радянська історіографія з неприхованою байдужістю ставилася до вивчення життя в окупованих містах СРСР. У роки існування Радянського Союзу ніхто не був зацікавлений в об'єктивному дослідженні тих побутових, соціальних, релігійних, культурних та інших процесів, які відбувалися в окупованій гітлерівцями Україні. Головна увага істориків зосереджувалася винятково на вивченні партизанського руху та інших форм активного чи пасивного опору. Виникла доволі дивна ситуація, при якій література про рух Опору налічує сотні праць, а науковий доробок про об'єкт цієї боротьби (народ) – усього декілька позицій.

Життя населення в окупованих містах під час Другої світової війни становить значний науковий інтерес. Адже війна стала випробуванням для всього суспільства, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі й рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. Архівні документи та фотографії дозволяють через відображення мікросвіту повсякденності відчувати й реконструювати спосіб життя українського суспільства в умовах війни та зміни в настроях людей і в суспільній свідомості загалом.

У вітчизняній історіографії традиційно – ось уже понад 60 років – не згасає інтерес до наукового осмислення історії України часів Другої світової війни. Особливо активізувалися наукові пошуки впродовж останніх двадцяти років. У царині воєнних студій працює велика група дослідників. Існує вагомий чинник, який постійно «підігріває» інтерес до вивчення подій війни. Йдеться про те, що війна 1939–1945 рр. принесла українському народу чи не найбільш жахливі страждання, які він пережив у ХХ ст., залишила в історичній пам'яті вельми глибокий слід, а її наслідки відчуються донині. Але попри всі неймовірні труднощі, яких зазнав у роки війни український народ, він усе ж зберігся «як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу». На жаль, до цих пір ми не знаємо, як відбувалося це виживання, адже праць, які б

висвітлювали життя і побут українського народу в роки окупації, і досі залишається небагато. Так, новий об'єктивний підхід до висвітлення цього питання притаманний працям сучасних дослідників. Але, на жаль, і тепер проблемі повсякденного життя приділяється недостатньо уваги, в історичних працях ця тема висвітлюється однобоко – лише з погляду місцевого населення.

Шкода, що нині немає жодної праці, яка б показала період окупації Києва очима загарбника. Хоча слід сказати, що поодинокі спроби на сьогодні виникали.

А тому, на нашу думку, книга, яка побачила світ у 2012 р., займе особливе місце серед досліджень з історії нацистської окупації України.

Насамперед хочеться відзначити структуру книги. Матеріал, викладений дослідниками у статтях, відразу отримує підкріплення архівними документами та фотографіями періоду окупації. Усі архівні матеріали, відповідаючи назві книги, дають можливість читачеві поглянути на період окупації Києва очима представника Третього райху.

Також слід відзначити, що фото передають не лише веселі дні окупації для представників «арійської раси», але й похмурі картини виживання пересічних киян.

Високої оцінки заслуговує науковий апарат книги. Читачу, який знайомитиметься з документами та фотографіями, у пригоді стануть іменний та топонімічний покажчики, список скорочень, а також детальні підрядкові коментарі. Підсилюють наукову цінність книги короткі пояснення до фото, у яких досить часто можна прочитати маловідомі факти з історії Києва (1941–1943 рр.). Саме тут вперше знаходимо інформацію про Маріїнський палац за часів гітлерівського панування (С. 470).

Приємно, що спільна праця Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» та Інституту історії України НАН України приносить такі результати. Сподіваємося, що їх плідна співпраця дозволить створити ще не одну подібну книгу з багатим історичним матеріалом.

© Катерина ДВІРНА

## СТОРІНКАМИ НІМЕЦЬКИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

*[Рецензія на книгу: Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.]*

Трагічною сторінкою історії для Києва став період гітлерівської окупації. Життя мешканців у завойованому місті є одним з важливих складників наукового дослідження. Багато питань того часу і донині залишаються нез'ясованими.

Київ та його жителі в період окупації переживали трагічний час установлення «нового порядку». У місті створювалися органи управління, які не мали точних інструкцій з урегулювання порядку на окупованих територіях. Згодом місцеве населення стало свідком спустошення рідних земель, жорстокого поводження загарбників, очевидцем ліквідації мирних жителів столиці.

Нині про це свідчать архівні документи діяльності державних комісій України 1944–1947 рр. Пересічні громадяни могли дізнатися про життя окупованого міста лише зі свідчень тогочасних мешканців-киян, а от яким бачили життя столиці України самі завойовники – представники так званого «нового порядку» – їм було невідомо.

На це питання не існувало конкретної відповіді, як у радянські часи, так і впродовж 20-ти років незалежності України. У деякій мірі заповнювали цю прогалину спогадами Н. Феттіха «Київський щоденник» та фотоальбомом «Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка)», але в них розповідається про окупацію столиці очевидцями угорцями, які в Києві були на правах «гостей», а не «господарів».

Донедавна не було наукових досліджень про повсякдення міста, які б показували життя в ньому з точки зору іншого представника – німця-загарбника. Та ось у 2012 р. була зроблена перша спроба заповнити білі плями з історії окупації Києва. Її здійснили спільними зусиллями науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» та Інституту історії України НАН України. У результаті цієї плідної творчої праці громадськість отримала цікаве науково-документальне видання «Київ очима ворога». Відразу відзначимо, що це уже третя книга з серії «Дослідження, документи, свідчення», маємо надію – не остання.

З перших сторінок нового видання бачимо, що до роботи були залучені знані науковці цієї галузі, спеціалісти своєї справи, як-от: Л. Легасова (музеєзнавство), О. Лисенко (історія церкви), І. Патриляк (націоналістичне підпілля), Т. Заболотна

(повсякденне життя Києва), М. Шевченко та Т. Пастушенко (остарбайтери), Т. Вронська (винищення населення), В. Гінда (спортивне життя) та інші.

Потрібно також зазначити, що значну частину наукового дослідження становлять вперше оприлюднені документи спецслужб нацистської Німеччини про становище в окупованому Києві за 1942–1943 рр. Перш ніж подати широкому загалу ці архівні матеріали, укладачі провели щодо них кропітку роботу. Ними була здійснена археографічна обробка документів, у результаті якої вони здобули ще більшу історичну цінність.

Кожен, хто ознайомиться з книгою, матиме можливість побачити і велику кількість фотографій із фондозбірні Меморіального комплексу. Значна їх частина залучена до наукового обігу вперше.

При початковому ознайомленні з книгою виникає запитання: чи доцільну форму подачі матеріалу вибрали укладачі? Адже у необізнаних людей може скластися помилкове враження, що нічого страшного в гітлерівській окупації для Києва не було. Однак, дійшовши до двох останніх частин фотодокументального блоку «Останні дні» (С. 479) та «3 матеріалів Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. 1943–1944 рр.» (С. 483), читач розуміє, що автори пішли правильним шляхом, аби відтворити історичну справедливість, показуючи результати окупації, подають матеріали не лише з гітлерівської, а й з радянської точки зору. На нашу думку, це лише додало цінності науково-документальному виданню.

Отже, можна стверджувати, що це наукове видання стало унікальним, вагомим здобутком у науковому світі серед досліджень про історію Другої світової війни.

## НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ СПІВРОБІТНИКІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ. Бібліографічний бюлетень (1994–2013 рр.)

---

Бібліографічний бюлетень охоплює основні наукові та науково-популярні праці співробітників Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» за 1994–2013 рр. (нижня межа бібліографічного пошуку обумовлена не лише суттєвими змінами в українському історіографічному процесі, пов'язаному з вивченням історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, а й кардинальним оновленням головної експозиції Меморіалу).

Бібліографічний показник має інформаційно-рекомендаційний характер і може бути використаний у практично-музейній діяльності; знадобиться для широкого кола читачів, які цікавляться актуальними проблемами музеології та воєнної історії, загальнолюдськими та музеальними цінностями.

Бюлетень складається з бібліографічних описів, які дають уявлення про зміст видань і публікацій, а також сприяють у пошуку потрібних даних. Інформація відібрана за видовим і алфавітним принципами та внутрішнім хронологічним порядком.

### НАУКОВІ СТАТТІ В МОНОГРАФІЧНИХ, КОЛЕКТИВНИХ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ І ДОВІДКОВИХ ВИДАННЯХ

**Артемів А.С.** Вечной останется боевая слава / **А.С. Артемів** // Западная граница. 1941 год / Сост. В.Д. Ольшанский. – Хмельницкий: Нац. академия Государственной пограничной службы Украины, 2009. – С. 6–12.

**Білоус О.П.** Освіта та наукове життя / **О.П. Білоус** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 87–94.

**Васильєва І.П.** Гризодубова Валентина Степанівна / **І.П. Васильєва** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 66.

**Васильєва І.П.** Пам'ятне місце третьої лінії оборони Києва 1941 / **І.П. Васильєва** // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 2: М – С / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 846.

**Васильєва І.П.** Жуков Гаврило Васильович / **І.П. Васильєва** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 172.

**Васильєва І.П.** Полеглі воїни-кияни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу: просопографічний портрет зв'язки / **І.П. Васильєва, В.М. Сімперович** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 125–137.

**Гедз В.А.** Преса і пропаганда / **В.А. Гедз** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 95–102.

**Даценко С.Ф.** Фронтові листи 1941 року: музеєзнавчий аспект / **С.Ф. Даценко, Т.М. Погоріла** // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 24–33.

**Іонова Т.Б.** Пам'ятне місце боїв воїнів Першої Чехословацької окремої бригади 1943 / **Т.Б. Іонова** // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 2: М – С / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 838.

**Іонова Т.Б.** Карпатсько-Ужгородська наступальна операція / **Т.Б. Іонова** // Енциклопедія історії України: у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 125.

**Легасова Л.В.** Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 470–471.

**Легасова Л.В.** Драченко Іван Григорович / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 451–462.

**Легасова Л.В.** Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Л.В. Легасова, М.О. Протас, Г.Я. Склярченко** // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 2: М – С / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 629–631.

**Легасова Л.В.** Єврейські антифашистські організації допомоги СРСР 1941–1945 / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 89.

**Легасова Л.В.** Загороджувальні загони / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 191–192.

**Легасова Л.В.** Архів Сергія Смирнова і його використання в фондовій колекції та музейній практиці Меморіальною комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко** // Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Укр. ін-т нац. пам'яті, НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2009. – С. 18–24.

**Легасова Л.В.** Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблем дослідження історії українських «остарбайтерів» / **Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко** // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2006. – С. 15–28.

**Легасова Л.В.** Кожедуб Іван Микитович / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 401–402.

**Легасова Л.В.** Комітети допомоги Україні у війні / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 485.

**Легасова Л.В.** Корсунь-Шевченківська операція 1944 / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 193–194.

**Легасова Л.В.** Кузнецов Михайло Васильович / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 452–453.

**Легасова Л.В.** Плакатна графіка як компонент пропагандистського супроводу/обрамлення світових війн / **Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко** // Світові війни мовою плаката: книга-каталог виставки / Український ін-т нац. пам'яті, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2009. – С. 4–10.

**Легасова Л.В.** Мартиролог лагерь «Гросс-лазарет: поиск продолжается» / **Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко** // Украина-Узбекистан. Мосты дружбы и сотрудничества: международный изд. проект. – К.: ООО «Европа-Азия-Медиа». – 2009. – С. 57–63.

**Легасова Л.В.** Фондове зібрання Меморіального комплексу – матеріальне втілення історичної пам'яті / **Л.В. Легасова** // Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»: реліквії фондового зібрання / Авт.-упоряд.: В.П. Фоміна та ін. – К.: Мистецтво, 2009. – С. 6–7.

**Легасова Л.В.** 65-й річниці Великої Перемоги присвячується / **Л.В. Легасова** // Ювіляри України. Події та особистості ХХІ століття / Ін-т біографічних досліджень. – К., 2010. – Вип. 4 – С. 14–15.

**Легасова Л.В.** Україна в Другій світовій війні у музейному просторі / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у двох книгах / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 2. – С. 898–940.

**Легасова Л.В.** Шляхами болю і пам'яті / **Л.В. Легасова** // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 8–12.

**Легасова Л.В.** Національний музей героїчної оборони і визволення Севастополя / **Л.В. Легасова** // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 501–502.

**Легасова Л.В.** Колекція «Непрочитані листи 1941-го» як історичне джерело / **Л.В. Легасова** // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 10–23.

**Легасова Л.В.** Релігійне життя / **Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К: Аеростат, 2012. – С. 38–44.

**Легасова Л.В.** Образ окупованого Києва у науковій літературі / **Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 9–12.

**Легасова Л.В.** Документи з обліку людських військових втрат України у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень / **Л.В. Легасова** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 7–26.

**Лисенко О.Є.** Побут та повсякденність радянської спільноти крізь призму епістолярних джерел / **О.Є. Лисенко, Я.Л. Пасічко** // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 59–66.

**Рибченко Л.В.** Память о воинах-узбеках, проливавших свою кровь за украинскую землю, будет вечно жить в наших сердцах / **Л.В. Рибченко** // Мосты дружбы. Украина-Узбекистан: международный издательский проект. – К.: Украинский изд. консорціум, 2007. – С. 60–64.

**Рибченко Л.В.** Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 роках / **Л.В. Рибченко** // Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у двох книгах / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн.1. – С. 303–317.

**Рибченко Л.В.** Проблема обліку загиблих радянських військовополонених в системі РСЧА / **Л.В. Рибченко** // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 59–66.

**Рибченко Л.В.** Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні / **Л.В. Рибченко** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 59–78.

**Рибченко Л.В.** Діяльність військкоматів м. Києва з обліку загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни / **Л.В. Рибченко, Я.Л. Пасічко** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 113–124.

**Ругаль В.П.** Характеристика архівних джерел, друкованих мартирологів, електронних баз даних з обліку загиблих воїнів СРСР / **В.П. Ругаль, Т.О. Пшенична** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 79–87.

**Сімперович В.М.** Чорнухинщина у вирі Другої світової війни: Історичний нарис / **В.М. Сімперович**. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2010. – 42 с.

**Сімперович В.М.** Людина в екстремальних умовах війни: просопографічний портрет за епістолами 1941 року / **В.М. Сімперович** // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 46–58.

**Смірнова В.І.** Бронь / **В.І. Смірнова** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 382.

**Смірнова В.І.** Кудряшов Володимир Сидорович / **В.І. Смірнова** // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 446–447.

**Смірнова В.І.** Історія втечі з «блоку смертників» концтабору Маутгаузен: реконструкція подій та людських доль / **В.І. Смірнова** // Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Укр. ін-т нац. пам'яті, НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2009. – С. 24–32.

**Смірнова В.І.** Матеріали учасників антинацистського руху Опору на Славутчині в 1941–1944 роках: з історії формування фондової колекції Меморіального комплексу / **В.І. Смірнова** // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 74–84.

**Смолярчук Н.О.** Військово-польова пошта у червні-липні 1941-го / **Н.О. Смолярчук** // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 33–45.

**Смолярчук Н.О.** Ті, хто пішов у Вічність... Жертовність воїнів-киян / **Н.О. Смолярчук, В.П. Яхнівський** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 138–154.

**Сологуб О.А.** Всеволод Николаевич Добржинский / **О.А. Сологуб** // Моряки-днепровцы в Великой Отечественной войне 1941–1945: сборник. – К., 1999. – С. 148–150.

**Третяк В.Л.** Київський спорт під нацистською свастикою / **В.В. Гінда, В.Л. Третяк** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 105–112.

**Шевченко М.Ю.** Алексану Георге / **М.Ю. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 66.

**Шевченко М.Ю.** Громадський комітет Харкова 1941–1942 / **М.Ю. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 212.

**Шевченко М.Ю.** Будинок школи 1936, в якій навчалася Маркус Т.Й. / **М.Ю. Шевченко** // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 1: А – Л / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 279.

**Шевченко М.Ю.** Інтернаціональний антифашистський комітет / **М.Ю. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 522–523.

**Шевченко М.Ю.** Комісія у справах колишніх партизанів / **М.Ю. Шевченко** // Енциклопедія історія України: у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 479.

**Шевченко М.Ю.** Мартиролог «Грослазарету»: музейний та соціоісторичний аспект дослідження / **М.Ю. Шевченко** // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 50–59.

**Шевченко М.** Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / **С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко** // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у двох книгах / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 44–91.

**Шевченко М.Ю.** Вивезення цивільного населення / **М.Ю. Шевченко, Т.В. Пастушенко** // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – С. 45–50.

**Шевченко Н.О.** Дубинда Павло Христофорович / **Н.О. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 5 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 487.

**Шевченко Н.О.** Будинок 1911 – 12 приватних навчальних закладів Жекуліної А.В., в якому містився евакогоспіталь, де помер Ватутін М.Ф. / **М.Б. Кальницький, Д.В. Малаков, Н.О. Шевченко** // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. – Київ: Кн.1, ч. 1: А – Л / Редкол. тому: П. Тронько та ін.; упоряд.: В. Горбик та ін. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 170.

**Шевченко Н.О.** Клубов Олександр Федорович / **Н.О. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 8 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 356–357.

**Шевченко Н.О.** Ляш Карл фон / **Н.О. Шевченко** // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 407.

**Шевченко Н.О.** Документальний фонд з обліку людських військових втрат Києва у Великій Вітчизняній війні: теоретико-джерелознавчий аналіз та інформаційний потенціал / **Н.О. Шевченко, В.М. Сімперович** // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 100–112.

### СТАТТІ В НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ І КОНФЕРЕНЦІЙНИХ ЗБІРНИКАХ, НАУКОВІ ДОПОВІДІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

**Артемів О.С.** Нова експозиція Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **О.С. Артемів, М.В. Коваль** // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 150–154.

**Артемів О.С.** Новая экспозиция Украинского государственного музея истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов / **О.С. Артемів** // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасності: матеріали міжнародної наукової конф., (27–28 жовтня 1994 року) / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – С. 268–272.

**Артемів О.С.** Експозиційне втілення наукової концепції музейного показу історії Великої Вітчизняної війни / **О.С. Артемів** // Друга світова війна і Україна: матеріали наукової конф., (27–28 квітня 1995 р.) – К., 1996.

**Артемів О.С.** Стационарна експозиція Національного музею історії Великої Вітчизняної війни: шляхи вдосконалення / **О.С. Артемів** // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи: зб. тез і доповідей Міжнародної наукової конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Дніпропетровський державний історичний музей ім. Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 113–116.

**Артемів А.С.** Стационарная экспозиция Национального музея истории Великой Отечественной войны: пути усовершенствования / **А.С. Артемів** // Исторические ценности Победы над фашизмом и современность: материалы научной конф., (17–18 мая 2000 г.). – Минск, 2000.

**Артемів О.С.** Пам'ять про подвиг – нетлінна / **О.С. Артемів** // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 144–150.

**Білоус О.П.** Підприємства Києва у роки війни (за матеріалами фондової колекції Меморіалу) / **О.П. Білоус** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (м. Київ, 18 грудня 2008 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К.: Кий, 2008. – Вип. 8. – С. 157–166.

**Білоус О.П.** Діяльність освітніх закладів у роки нацистської окупації Києва / **О.П. Білоус** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (м. Київ, 24 грудня 2009 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К.: Кий, 2009. – Вип. 9. – С. 193–206.

**Білоус О.П.** Умови формування та етапи становлення партизанського руху на території північно-східної України (червень 1941 р. – осінь 1942 р.) / **О.П. Білоус** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 218–223.

**Білоус О.П.** Щоденник Героя Радянського Союзу С. Рудневої як джерело вивчення Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання (за матеріалами фондозбірні Меморіалу) / **О.П. Білоус** // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (14-15 травня 2010 р.) / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 103–105.

**Білоус О.П.** До питання історії становлення партизанського руху на території України (червень 1941 р. – осінь 1942 р.) / **О.П. Білоус** // Матеріали IV Волинської Міжн. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування істор. ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка: зб. наукових праць, (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.). – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка. – 2011. – С. 109–111.

**Білоус О.П.** Академія наук України у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **О.П. Білоус** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НІМУ, НУОУ. – К., 2011. – С. 677–687.

**Білоус О.П.** Бойові листки як джерело вивчення діяльності спецзагону НКДБ СРСР «Переможці» з фондозбірні Меморіалу / **О.П. Білоус** // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 91–93.

**Білоус О.П.** Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова у становленні партизанського руху на північно-східних територіях України / **О.П. Білоус** // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 27. – С. 164–169.

**Білоус О.П.** Українці за Уралом / **О.П. Білоус** // Вклад участников войны – тружеников тыла в Победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Актуальные проблемы жизнеобеспечения участников войны и пути их решения: материалы межд. научно-практ. конф., (г. Киев, 25-26 мая 2011 г.) / Совет организации ветеранов Украины. – К., 2011. – С. 88–93.

**Білоус О.П.** Відображення ролі видатної особистості в історії крізь призму музейної експозиції (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу) / **О.П. Білоус** // Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології: матеріали міжнарод. научно-практ. конф., (29-30 вересня 2012 г.) / Луганська ОГА, КУ «Краснодонський обл. музей «Молода гвардія», Луганський обл. краєведческий музей. – Луганськ – Краснодон, 2012. – С. 175 – 178.

**Білоус О.П.** До питання неопублікованих джерел із історії радянського партизанського руху на території Північно-Східної України / **О.П. Білоус** // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзн. конф. ЖДУ ім. І. Франка, (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): зб. наукових праць / ЖДУ ім. І. Франка. Історичний ф-т. – Житомир, 2012. – С. 296–299.

**Білоус О.П.** Умови формування перших партизанських груп і загонів на території Північно-Східної України / **О.П. Білоус** // Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту. Серія: історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.33. – С. 154–160.

**Білоус О.П.** Умови формування перших партизанських груп і загонів на території Північно-Східної України / **О.П. Білоус** // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конф., (27-28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 208–210.

**Білоус О.П.** Проблемні питання діяльності радянських партизанських формувань Північно-Східної України у період становлення / **О.П. Білоус** // Гуржіївські історичні читання: зб. наукових праць / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 251–255.

**Білоус О.П.** Герої Житомирського партизанського з'єднання Олександра Сабурова. Історіографічний аспект / **О.П. Білоус** // Аркасівські читання: матеріали III Міжнародної науково-практичної конф., (26-27 квітня 2013 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2013. – С. 270–273.

**Білоус О.П.** Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.) / **О.П. Білоус** // // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 101–113 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/101-113.pdf>].

**Васильєва І.П.** Відлуння війни. Солдатські медальйони у фондів колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **І.П. Васильєва** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 20–26.

**Васильєва І.П.** Тематичні виставки в рамках основної експозиції музею / **І.П. Васильєва** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 31–33.

**Васильєва І.П.** 396-та стрілецька: формування, бойова діяльність, загибель. За спогадами начальника штабу дивізії підполковника П.С. Охремушка / **І.П. Васильєва** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.) / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМУ, ВММУ. – К., 2011. – С. 467–471.

**Васильєва І.П.** До питання про відзначення оборонців Києва (нереалізовані реляції командування Південно-Західного фронту про присвоєння звання Героя Радянського Союзу / **І.П. Васильєва** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України,

М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НВІМУ, НУОУ. – К., 2011. – С. 117–124.

**Васильєва І.П.** Доля генерала М.П. Кирпоноса (до 120-ї річниці від дня народження) / **І.П. Васильєва** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф. / КМДА, Музей історії міста Києва. – К.: Кий, 2012. – Вип. 12. – С. 265–277.

**Гамарник Н.А.** Гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну». Підсумки 2012 року / **Н.А. Гамарник** // // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 151–161 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/151-161.pdf>].

**Гедз В.А.** Повсякденне життя окупованої Сумщини на шпальтах «Сумського вісника» / **В.А. Гедз** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-істор. конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 218–223.

**Гедз В.А.** Музеї Києва під час нацистської окупації / **В.А. Гедз** // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (14-15 травня 2010 р.) / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 153–156.

**Гедз В.А.** Відображення подій на Кримському півострові (грудень 1941 р. – січень 1942 р.) на шпальтах газет періоду Другої світової війни / **В.А. Гедз** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історич. конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.) / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМУ, ВММУ. – К., 2011. – С. 472–475.

**Гедз В.А.** Дніпропетровщина в долі Героя Радянського Союзу М.П. Бочарова / **В.А. Гедз** // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, НУОК, ДНІМ ім. Д.І. Яворницького, Укр. ін-т воєнної історії. – К., 2011. – С. 525–527.

**Гедз В.А.** Історія Макарівщини крізь призму історичних постатей / **В.А. Гедз** // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64. – С. 313–320.

**Гедз В.А.** З історії оборонних боїв на Макарівщині у 1941 р. / **В.А. Гедз** // Макарівські історико-краєзнавчі читання: матеріали історико-краєзнавчої конф., (сміт Макарів Київської обл., 25 листопада 2011 р.) / КНУ ім. Т. Шевченка, Київська ОДА, Макарівська ОДА. – К.: Вид. О.В. Пугач, 2012. – С. 76–82.

**Гедз В.А.** До питання щодо загальної кількості житомирських випусків газети «Українське Слово» (1941 р.) / **В.А. Гедз** // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзн. конф. ЖДУ ім. І. Франка, (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): зб. наукових праць / ЖДУ ім. І. Франка. Історичний ф-т. – Житомир, 2012. – С. 302–303.

**Гедз В.А.** Шкільна освіта в Рейхскомісаріаті «Україна» (на прикладі Макарівського району Київської області) / **В.А. Гедз** // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 245–249.

**Гедз В.А.** Герой Радянського Союзу контр-адмірал І.Х. Кучеренко / **В.А. Гедз** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-істор. конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К., 2012. – С. 684–688.

**Гедз В.А.** Газети «Українське слово» та «Нове українське слово»: до питання джерельної бази / **В.А. Гедз** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 46–53 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/46-53.pdf>].

**Голубенко Г.Л.** Музей і відвідувачі. Узагальнення та аналіз форм і методів науково-просвітницької роботи / **Г.Л. Голубенко** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 21–24.

**Даценко С.Ф.** Визволення Слобожанщини та Сіверщини: експозиційне відображення теми (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **С.Ф. Даценко, В.М. Сімперович** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історич. конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К, 2010. – С. 320–326.

**Даценко С.Ф.** Танкісти-першогвардійці в боях за Україну: експозиційне висвітлення теми / **С.Ф. Даценко** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військово-істор. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 303–311.

**Єрмолаєва І.В.** Відзнаки Червоної армії (1935-1942 рр.) / **І.В. Єрмолаєва** // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару, (5 березня 2008 року) / Центр. музей Збройних сил України. – К.: ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 61–66.

**Єрмолаєва І.В.** Відзнаки Червоної армії (1935-1945 рр.) в колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **І.В. Єрмолаєва** // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 62. – С. 9–15.

**Жуковська А.І.** Документи двічі Героя Радянського Союзу Василя Петрова як історичне джерело / **А.І. Жуковська** // Архіви України. – 2012. – № 6. – С. 85–93.

**Жуковський В.О.** Про Меморіал – друкованим рядком / **В.О. Жуковський** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 25–27.

**Жуковский В.О.** Годы борьбы, годы надежд / **В.О. Жуковский** // Патріот України. – 2007. – № 1. – С. 66–72.

**Журавльова С.В.** Дослідження бойових шляхів частин та з'єднань, що воювали на Україні / **С.В. Журавльова** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 47–48.

**Журавльова С.В.** 3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну / **С.В. Журавльова** // Скарбниця української культури: зб. наукових праць / Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського; Чернігівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Чернігов, 2005. – Вип. 6. – С. 13–19.

**Журавльова С.В.** Герої війни – Герої України / **С.В. Журавльова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 181–190.

**Журавльова С.В.** Герої Радянського Союзу, репресовані напередодні і в перші місяці Великої Вітчизняної війни / **С.В. Журавльова** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2008. – Вип.9. – С. 35–49.

**Зозуля О.І.** Раритети музейного зібрання Героїв Радянського Союзу українського походження (за Указами 1990–1991) / **О.І. Зозуля** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 51–52.

**Іонова Т.Б.** Музейна розробка теми «Парад Перемоги» / **Т.Б. Іонова** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 44–46.

**Іонова Т.Б.** До огляду фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни / **Т.Б. Іонова** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (м. Київ, 17 листопада 2003 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К.: Кий, 2003. – Вип. 3. – С. 325–330.

**Іонова Т.Б.** Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943–1944 роках (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **Т.Б. Іонова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 3. – С. 244–259.

**Іонова Т.Б.** Листи з лівого берега Дніпра (до історії Ясногородського плацдарму, із нових надходжень музею) / **Т.Б. Іонова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 169–181.

**Іонова Т.Б.** Воєнними шляхами України та Європи / **Т.Б. Іонова** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 138–150.

**Іонова Т.Б.** До історії використання пляшок із запалювальною сумішшю / **Т.Б. Іонова** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В.Карпов (ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 97–103.

**Іонова Т.Б.** Листи з лівого берега Дніпра (до історії Яногорського плацдарму, із нових надходжень Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / **Т.Б. Іонова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 113–124.

**Іонова Т.Б.** До історії бойових дій 5-ї окремої гвардійської Краматорсько-Белгородської мотострілецької бригади на території Запорізької області (вересень 1943 р. – лютий 1944 р.) / **Т.Б. Іонова** // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, НУОК, ДНІМ ім. Д.І. Яворницького, УІВІ. – К., 2011. – С. 468–473.

**Іонова Т.Б.** До історії бойових дій на Дніпропетровщині у серпні – вересні 1941 року / **Т.Б. Іонова** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.) / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМУ, ВММУ. – К., 2011. – С. 415–419.

**Іонова Т.Б.** Втрати 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у боях за визволення Кіровоградської області (жовтень 1943 – січень 1944 рр.) / **Т.Б. Іонова** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військ.-істр. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 125–134.

**Каленюк А.А.** Деякі аспекти наукового комплектування фондів (з досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **А.А. Каленюк** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 79–90.

**Каленюк А.А.** Знаки солдатської звитяги (за матеріалами колекції орденів Слави у фондовому зібранні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **А.А. Каленюк, В.П. Фоміна** // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 62. – С. 16–27.

**Каленюк А.А.** Нагорода США «Легіон заслуг» / **А.А. Каленюк** // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 63. – С. 24–28.

**Каленюк А.А.** Нагородні нагрудні знаки відміни (відзнаки) військовослужбовців, які особливо відзначилися з числа рядового та молодшого начальницького складу Червоної армії, ВМФ, військ НКВС (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **А.А. Каленюк, В.П. Фоміна** // Військова символіка держави – основні проблеми розвитку на сучасному етапі: зб. матеріалів науково-практичної конф., (м. Київ, 27.05.2009 р.). – К.: ЦМЗСУ, 2009. – С. 123–132.

**Ковальчук І.П.** Забезпечення життєдіяльності музею / **І.П. Ковальчук** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 19–20.

**Коломієць І.К.** Поповнення реліквій експозицій Національного музею історії Великої Вітчизняної війни / **І.К. Коломієць, Н.С. Філатова** // Архіви України. – 2011. – № 1. – С. 211–214.

**Куцаєва Т.О.** Народжені Україною: Герої Радянського Союзу – учасники Великої Вітчизняної війни, уродженці України та українці за національністю (на прикладі Харківської області). Відомі військові і політичні діячі Сіверщини та Слобожанщини / **Т.О. Куцаєва** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 310–313.

**Куцаєва Т.О.** Листи учасників війни — джерела історичної пам'яті / **Т.О. Куцаєва** // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (14-15 травня 2010 р.) / Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 100–102.

**Куцаєва Т.О.** Щодо неодноразового захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської області) / **Т.О. Куцаєва** // Наукові записки: зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: НПУМПД, 2010. – Вип. 91. – С. 166–174.

**Куцаєва Т.О.** Деякі аспекти проведення екскурсій з тематики Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у профільному музеї для іноземних відвідувачів англійською мовою / **Т.О. Куцаєва** // 15 Міжнародні могилянські читання: зб. наук. робіт, (2-3 грудня 2010 р.). – К., 2010. – С. 519–523.

**Куцаєва Т.О.** Щодо неодноразового захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Волинської та Львівської областей) / **Т.О. Куцаєва** // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей / Переяслав-Хмельницький ун-т. – Переяслав-Хмельницький: П-ХмУ, 2010. – Вип. 25. – С. 267–274.

**Куцаєва Т.О.** Відомі військові діячі Криму: Герої Радянського Союзу (учасники Великої Вітчизняної війни) – уродженці одного населеного пункту АР Крим / **Т.О. Куцаєва** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.) / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМУ, ВММУ. – К., 2011. – С. 657–662.

**Куцаєва Т.О.** Історіографія походження Героїв Радянського Союзу – учасників Великої Вітчизняної війни – уродженців України, українців за національністю (АР Крим, Вінницька, Волинська області) / **Т.О. Куцаєва** // Наукові записки: зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: НПУМПД, 2011. – Вип. 96. – С. 279–287.

**Куцаєва Т.О.** У вогняному валі війни: про неодноразове захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни / **Т.О. Куцаєва** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військ.- істор. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 417–425.

**Легасова Л.В.** Методика використання фондів Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни в оновленні експозиції до 50-річчя визволення України і 50-річчя Перемоги / **Л.В. Легасова** // Друга світова війна і Україна: матеріали наукової конф., (27-28 квітня 1995 р.). – К., 1996.

**Легасова Л.В.** 3 історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні / **Л.В. Легасова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 60–70.

**Легасова Л.В.** Головна експозиція Меморіалу від концепції до втілення / **Л.В. Легасова** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 8–12.

**Легасова Л.В.** Центральний музейний осередок Великої Вітчизняної війни – до 55-річчя Перемоги / **Л.В. Легасова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 37–41.

**Легасова Л.В.** Міжнародний «круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна. Непрочитані сторінки історії (музейний аспект)» / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 149–151.

**Легасова Л.В.** Вдосконалення наукових засад головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 29–32.

**Легасова Л.В.** Украинский фактор Великой Отечественной войны и его отражение в экспозиции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» / **Л.В. Легасова** // Уроки войны. Некоторые аспекты истории: сб. материалов научной конф., (30-31 мая 2000 г.) / Центральный музей Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. – М., 2001. – С. 220–225.

**Легасова Л.В.** Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення / **Л.В. Легасова** // Культура. Історія. Традиції. – 2003. – № 1. – С. 14–15.

**Легасова Л.В.** 22 червня 1941 року: на крутозламі світової війни / **Л.В. Легасова, М.В. Коваль** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 166–176.

**Легасова Л.В.** Історична наука в історичному музеї (наукова діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 99–113.

**Легасова Л.** Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення / **Л. Легасова** // Музеї України. – 2005. – № 1. – С. 9.

**Легасова Л.** Солдати у погонах генералів / **Л. Легасова, Н. Шевченко** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2005. – Вип.6. – С. 80–114.

**Легасова Л.В.** Головний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Воєнна історія. – 2006. – № 1 – 3. – С. 75–83.

**Легасова Л.В.** Долі генералів – командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 1. – С. 255–290.

**Легасова Л.В.** З досвіду науково-просвітницької роботи з дітьми й молоддю в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Музей, школа, дитячий садок: специфіка освітньої діяльності: матеріали з практики освітньої діяльності музеїв, школи, дитячого садка України. – К.: ДАКККиМ., 2006.

**Легасова Л.В.** Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 20–31.

**Легасова Л.В.** Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми (продовження) / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 87–102.

**Легасова Л.В.** Досвід візуалізації історії Другої світової війни (на матеріалах радянської плакатної продукції) / **Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко** // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.): науковий зб. / М-во оборони України, ЦМЗСУ, Кам'янець-Подільська міська рада, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, ЦД історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 419–425.

**Легасова Л.В.** Світові війни мовою плаката / Л.В. Легасова // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 9. – С. 49–50.

**Легасова Л.** Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 65-ї річниці Великої Перемоги) / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 228–229.

**Легасова Л.** Непрочитанні листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс: / **Л.В. Легасова** // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144–154.

**Легасова Л.** Нове видання з історії радянського руху / **Л.В. Легасова** // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 226–228.

**Легасова Л.В.** Спалені села 1941–1944 рр.: український вимір трагедії / **Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 154–169.

**Легасова Л.В.** Из опыта создания экспозиции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» / **Л.В. Легасова** // Музей в современном обществе: практика, проблемы, проекты: материалы междунар. научно-практической конф., посвященной 50-летию Национального музея героической обороны и

освобождения Севастополя и 105-летию Панорамы «Оборона Севастополя 1854–1855 гг.», (26 мая 2010 г.) / НМГООС. – Симферополь, 2010. – С. 73–79.

**Легасова Л.В.** Рік 1941-й: трагічні і героїчні події (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Архіви України. – 2011. – № 2 – 3. – С. 5–13.

**Легасова Л.В.** Цикл документальних виставок «Війна. Документ. Пам'ять» як архівно-музейне та суспільне явище / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військ.-істор. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 135–144.

**Легасова Л.В.** Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 194–1945 років» на 2012–2020 рр. / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 240–257.

**Легасова Л.В.** Історія Другої світової війни в Меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій / **Л.В. Легасова** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 69–88 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/69-88.pdf>].

**Легасова Л.В.** Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр. (окремі тези) / **Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 89–92 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/89-92.pdf>].

**Пасічко Я.Л.** Історія Карпатської Січі (за матеріалами музейного дослідження «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі: 1938–1945 рр.») / **Я.П. Пасічко** // Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність: зб. доповідей наукової конф., присвяченої 145-й річниці від дня заснування Крайового музею в Чернівцях, (15 травня 2008 р.) / Чернівецький краєзнавчий музей. – Чернівці: ДрукАрт. – 2008. – С. 239–248.

**Пасічко Я.Л.** Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронежського (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / **Я.П. Пасічко** // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.): науковий зб. / М-во оборони України, ЦМЗСУ, Кам'янець-Подільська міська рада, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, ЦД історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 385–393.

**Пасічко Я.Л.** Корсунь-Шевченківська наступальна операція в експозиції та у фондowych колекціях Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Я.П. Пасічко** // Корсунь-Шевченківська операція – частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944

року: матеріали науково-практич. конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С. 82–92.

**Пасічко Я.Л.** Листи на Харківщину: короткий джерелознавчий зріз (за епістолярною колекцією «Непрочитані листи 1941-го») / **Я.Л. Пасічко** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба – К., 2010. – С. 350–355.

**Пасічко Я.Л.** Історія Карпатської Січі у спогадах рядового вояка (за матеріалами підготовки музейної експозиції) / **Я.Л. Пасічко** // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (15 квітня 2010 р.): зб. наук. праць / М-во оборони України, НВІМУ, АСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Львівський істор. музей. – К.: НВІМУ, 2010. – С. 387–391.

**Пастушенко Т.В.** Доля українських «остарбайтерів» у документах фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко** // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1997 – Т. 2. – С. 100–103.

**Пастушенко Т.В.** Доля українських «остарбайтерів». Музейний аспект / **Т.В. Пастушенко** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 41–43.

**Пастушенко Т.В.** Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / **Т.В. Пастушенко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70 – 77.

**Пастушенко Т.В.** Спогади «остарбайтерів» як джерело дослідження історії міста Києва (із фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **Т.В. Пастушенко** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (м. Київ, 17 листопада 2003 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 331–337.

**Погоріла Т.М.** Передсмертні листи та записки за матеріалами фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Т.М. Погоріла** // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 114–121.

**Рибченко Л.В.** Тема єдності в експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / **Л.В. Рибченко** // Соборність України: історична спадщина і виклики часу: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип.3. – С. 430–432.

**Рибченко Л.В.** Наукова розвідка Закарпаття 1938–1943 рр. Пошук батьківщини (життєві колізії закарпатців на шляху до возз'єднання) / **Л.В. Рибченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 190–201.

**Рибченко Л.В.** Виставка «Карпатська Україна: у пошуках історичної долі (1938–1945 рр.)» / **Л.В. Рибченко** // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 123 –125.

**Рибченко Л.В.** Історія Карпатської Січі у спогадах рядового вояка (за матеріалами підготовки музейної експозиції) / **Л.В. Рибченко, Я.Л. Пасічко** // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей. – Тернопіль, 2007. – Вип. 19. – С. 447–451.

**Рибченко Л.В.** Національно-визвольний рух у Закарпатті наприкінці 1930-х рр. (музейний аспект теми) / **Л.В. Рибченко** // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конф., (м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р.). – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 79–85.

**Рибченко Л.В.** Радянські військові мобілізації 1943 року. Київська область, Обухівський район / **Л.В. Рибченко** // Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність: зб. доповідей наукової конф., присвяченої 145-й річниці від дня заснування Крайового музею в Чернівцях, (15 травня 2008 р) / Чернівецький краєзнавчий музей. – Чернівці: ДрукАрт. – 2008. – С. 258–268.

**Рибченко Л.В.** Морально-психологічний стан населення територій Лівобережної України у 1941–1943 роках та ставлення його до радянських військових мобілізацій 1943 року (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **Л.В. Рибченко** // Український історичний зб. / НАН України, Ін-т історії України, Рада молодих вчених. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 251–265.

**Рибченко Л.В.** Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / **Л.В. Рибченко** // Гілея: зб. наукових праць. – К., 2009. – № 22. – С. 103–110.

**Рибченко Л.В.** Радянські військові мобілізації 1943–1944 років. Участь щойно мобілізованого поповнення в Корсунь-Шевченківській битві / **Л.В. Рибченко** // Корсунь-Шевченківська операція – частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року: матеріали науково-практичної конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С. 114–119.

**Рибченко Л.В.** Радянські військові мобілізації 1943–1944 років. Окремі аспекти процесу на території Волині (на матеріалах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **Л.В. Рибченко** // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конф., (24-25 березня 2009 р.). – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 289–297.

**Рибченко Л.В.** Радянські військові мобілізації 1943 року (Київська область, Обухівський район) / **Л.В. Рибченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – № 12. – С. 103–112.

**Рибченко Л.В.** З досвіду роботи науковців Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років з документальним фондом щодо людських втрат України / **Л.В. Рибченко** // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.): науковий зб. / М-во оборони України, ЦМЗСУ, Кам'янець-Подільська міська рада, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, ЦД історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 445–449.

**Рибченко Л.В.** Документальний фонд з обліку людських втрат Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років як джерело з вивчення проблеми радянських військових мобілізацій 1943–1944 років / **Л.В. Рибченко** // Наук. записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Том. 19, Кн. II, Част. 2. – С. 129–140.

**Рибченко Л.В.** Мобілізаційна діяльність військових комісаріатів Харківського військового округу в 1943 р. / **Л.В. Рибченко** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 372–377.

**Рибченко Л.В.** Облік втрат Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни. Окремі аспекти проблеми / **Л.В. Рибченко** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військ.-істор. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 197–201.

**Рибченко Л.В.** Проблема обліку військових втрат в Червоній армії у роки Великої Вітчизняної війни / **Л.В. Рибченко** // Переяславський літопис: наукова зб. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – № 2. – С. 92–98.

**Рибченко Л.В.** Огляд пошукової роботи Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років з питань встановлення долі загиблих та зниклих безвісті / **Л.В. Рибченко** // Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів: зб. матеріалів науково-практичної конф. Чернівецького музею. – Чернівці, 2011. – С. 92–98.

**Рибченко Л.В.** «Лишився живий». Сповідання про загибель як джерело дослідження проблеми радянських військових мобілізацій 1943 року в Києві / **Л.В. Рибченко** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К, 2012. – С. 702–706.

**Рибченко Л.В.** Бойові відзнаки уродженців Макарівщини. Огляд нагороджень періоду Великої Вітчизняної війни / **Л.В. Рибченко** // Макарівські історико-краєзнавчі читання: матеріали історико-краєзнавчої конф., (сmt Макарів Київської обл., 25 листопада 2011 р.) / КНУ ім. Т. Шевченка, Київська ОДА, Макарівська РДА. – К.: Вид. О.В. Пугач, 2012. – С. 104–112.

**Рибченко Л.В.** З досвіду вивчення та музейного використання документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / **Л.В. Рибченко** // Архіви України. – 2012. – № 4. – С. 39–46.

**Рибченко Л.В.** Морально-психологічний стан населення Лівобережної України в 1941–1943 рр. та його ставлення до радянських військових мобілізацій / **Л.В. Рибченко** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 127–150 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/127-150.pdf>].

**Ругаль В.П.** В.С. Петров: від курсанта Сумського артилерійського училища до командира артилерійського полку (1939–1945 рр.) / **В.П. Ругаль** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во. оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 401–406.

**Ругаль В.П.** Участь Василя Степановича Петрова в прикордонних боях 22 червня – 5 липня 1941 року / **В.П. Ругаль** // Проблеми історії і історіографії України: програма і матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, (22–23 квітня 2010 р.) / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 43–44.

**Ругаль В.П.** Честь солдата: участь Василя Степановича Петрова в боях Великої Вітчизняної війни / **В.П. Ругаль** // Історія України. – 2010. – № 17–18. – С. 27–30.

**Ругаль В.П.** Штрихи до портрету двічі Героя Радянського Союзу В. Петрова / **В.П. Ругаль** // Дні науки історичного факультету – 2010: матеріали III Міжнародної наук. конф. молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, (22–23 квітня 2010 р.) / КНУ ім. Т. Шевченка. Історичний ф-т. – К., 2010. – Вип. 3, ч. 1. – С. 190–192.

**Ругаль В.П.** В.С. Петров: від офіцера до живої легенди / **В.П. Ругаль** // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (14–15 травня 2010 р.) / Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 234–236.

**Ругаль В.П.** Військова діяльність Василя Петрова в 1939–1945 роках / **В.П. Ругаль** // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. К.: НПУМПД, 2010. – Вип. 8. – С. 397–405.

**Ругаль В.П.** Василь Степанович Петров – герой, не вшанований за життя та забутий після смерті (громадська та військова діяльність В.С. Петрова у повоєнний період (1945–2003 рр.) / **В.П. Ругаль** // Література і культура Полісся: зб. наукових праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя – Ніжин, 2011. – Вип. 66. – С. 271–279.

**Ругаль В.П.** Дитячі та юнацькі роки Героя Радянського Союзу генерал-полковника В.С. Петрова (1922–2003 рр.) / **В.П. Ругаль** // Наукові записки з української історії: зб. наукових статей. – 2011. – Вип. 27. – С. 137–141.

**Ругаль В.П.** Участь Василя Степановича Петрова в завершальних боях Вітчизняної війни (грудень 1944 – квітень 1945 рр.) / **В.П. Ругаль** // Матеріали IV Волинської Міжнарод. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка, (м. Житомир, 18–19 листопада 2011 р.): зб. наукових праць – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. – 2011. – С. 158–160.

**Ругаль В.П.** Життєвий шлях двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника В.С. Петрова (1922–2003 рр.) / **В.П. Ругаль** // VI Богданівські читання: матеріали Всеукраїнської наук. конф. з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького / Чернігівський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Чернігів: Вертикаль, 2011. – С. 230–232.

**Ругаль В.П.** Макарівщина: військові втрати у роки Великої Вітчизняної війни (за Книгами Пам'яті України) / **В.П. Ругаль** // Макарівські історико-краєзнавчі читання: матеріали історико-краєзнавчої конф., (сmt Макарів Київської обл., 25 листопада 2011 р.) / КНУ ім. Т. Шевченка, Київська ОДА, Макарівська РДА. – К.: Вид. О.В. Пугач, 2012. – С. 113–119.

**Ругаль В.П.** В.С. Петров – курсант Сумського артилерійського училища ім. М. Фрунзе / **В.П. Ругаль** // Часопис української історії / КНУ ім. Т. Шевченка, каф. укр. історії та етнополітики. – К., 2012. – Вип. 23. – С. 38–42.

**Ругаль В.П.** Життя і діяльність двічі Героя Радянського Союзу В. Петрова / **В.П. Ругаль** // Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту. Серія: історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.33. – С. 295–301.

**Ругаль В.П.** В.С. Петров у боях за Дніпро (1943 р.) / **В.П. Ругаль** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К., 2012. – С. 599–602.

**Ругаль В.П.** Книга Пам'яті України як статистичне джерело з обліку втрат українського народу в період Великої Вітчизняної війни / **В.П. Ругаль** // ОДІССОС. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Історичний ф-т. – Одеса, 2012. – Вип.4. – С. 163–166.

**Ругаль В.П.** Останні роки життя двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова та увічнення пам'яті на сучасному етапі / **В.П. Ругаль** // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзн. конф., (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): зб. наукових праць / Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. Історичний ф-т. – Житомир, 2012. – С. 223–225.

**Руденко І.І.** К проблеме подбора методик по реставрации рукописных документов / **І.І. Руденко** // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення: тези доповідей IV Міжнарод. науково-практичної конф., (20-23 травня 2003 р.) / Нац. науково-дослідний реставраційний центр. – К., 2003. – С. 124.

**Руденко І.І.** Химическая стабилизация водорастворимых текстов / **І.І. Руденко** // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: тези доповідей V Міжнарод. науково-практичної конф., (23-27 травня 2005 р.) / Нац. науково-дослідний реставраційний центр. – К., 2005. – С. 264–265.

**Руденко І.І.** Документы военного времени. Проблемы реставрации / **І.І. Руденко** // Проблеми сучасної консервації та реставрації: тези та матеріали доповідей II Міжнародного форуму реставраторів, (15-18 травня 2008 року) / Львівська нац. академія мистецтв; Краківська академія мистецтв ім. Яна Матейки. – Львів: Сполом, 2008. – С. 61–64.

**Руденко І.І.** Документы военного времени. Проблемы реставрации / **І.І. Руденко** // Збереження, дослідження, консервація, реставрація та експертиза музейних пам'яток: наукові доповіді VI Міжнарод. науково-практичної конф., (Київ, 27-30 травня 2008 року) / Нац. науково-дослідний реставраційний центр. – К., 2008. – Част. II. – С. 170–176.

**Руденко І.І.** Необхідність дослідження паперу як основи творів мистецтва / **І.І. Руденко** // Сучасні проблеми мистецтвознавчої експертної оцінки культурних цінностей та предметів колекціонування: матеріали всеукраїнської науково-практичної конф., (26-27 листопада 2009 р.) / ДАККІМ, НДІ стандартизації, атестації та ліцензування в галузі культури і туризму. – К., 2009. – С. 123–124.

**Руденко І.І.** Реставрация военных документов в Национальном музее истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов / **І.І. Руденко** // Дослідження, реставрація та превентивна консервація музейних пам'яток: наукові доповіді VIII Міжнарод. науково-практичної конф., (Київ, 23-27 травня 2011 року) / Нац. науково-дослідний реставраційний центр. – К., 2011. – С. 343–346.

**Сербіна І.П.** Музеї: перше знайомство з експонатом / **І.П. Сербіна** // Память – энергия вечности: материалы международного Форума Ассоциации школ городов-героев стран СНГ / МОНМиСУ, Ин-т инновационных технологий и содержания образования, МК «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов». – К., 2010. – С. 170–173.

**Сербіна І.П.** «Держава. Честь. Відвага». Сторінки історії Київського суворовського військового училища (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **І.П. Сербіна** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К., 2012. – С. 663–667.

**Сімперович В.М.** Іван Кожедуб – тричі герой із Сумщини: історико-біографічна розвідка / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історич. конф., (м. Харків 15 грудня 2010 р.): зб. наук. праць / М-во оборони України, НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 407–412.

**Сімперович В.М.** Дивізія СС «Галичина»: історіографічний та музейний аспект проблеми / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (15 квітня 2010 р.): зб. наук. праць / М-во оборони України, НВІМУ, АСВ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Львівський істор. музей. – К.: НВІМУ, 2010. – С. 525–531.

**Сімперович В.М.** Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії / **В.М. Сімперович** // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К.: НПУМПД, 2010. – Вип. 8. – С. 238–249.

**Сімперович В.М.** Бої на Букринському плацдармі: історіографічний аспект / **В.М. Сімперович** // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування історичного ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка: зб. наук. праць, (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.). – Житомир: ЖДУ ім. І.Франка. – 2011. – С. 283–285.

**Сімперович В.М.** Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 року): історіографічний аспект / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.): зб. наук. праць / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМ, ВММУ. – К., 2011. – С. 586–591.

**Сімперович В.М.** Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект / **В.М. Сімперович** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ.України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НВІМ, НУОУ. – К., 2011. – С. 292–302.

**Сімперович В.М.** Запорізька фронтова наступальна операція та форсування Дніпра (жовтень-грудень 1943 р.): історіографічні аспекти / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.): зб. наук. праць / М-во оборони України, НВІМУ, НУОК, ДНІМ ім. Д.І. Яворницького, Укр. ін-т воєнної історії. – К., 2011. – С. 478–483.

**Сімперович В.М.** Визволення Києва 1943 р.: до історіографії проблеми / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 617–621.

**Сімперович В.М.** Ленд-ліз на шпальтах «Красной Звезды» (1941–1945 рр.): джерелознавчий аспект / **В.М. Сімперович** // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзн. конф. ЖДУ ім. І. Франка, (м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.): зб. наук. праць / ЖДУ ім. І. Франка. Історичний ф-т. – Житомир, 2012. – С. 374–376.

**Сімперович В.М.** До історіографії Житомирсько-Бердичівської фронтової наступальної операції / **В.М. Сімперович** // Воєнна історія України. Волинь та Полісся: матеріали Всеукраїнської наук. військово-істор. конф., (25–26 квітня 2013 р.): зб. наук. праць / Нац. військово-історичний музей України. – К., 2013. – С. 476 – 478.

**Сімперович В.М.** Операція «Френтік»: передумови, хід, наслідки. До історіографії проблеми / **В.М. Сімперович** // Аркасівські читання: матеріали III Міжн. науково-практич. конф., (Миколаїв, 26–27 квітня 2013 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2013. – С. 312–314.

**Сімперович В.М.** Газета «Британський союзник» як джерело вивчення історії Другої світової війни / **В.М. Сімперович** // Архіви України. – 2013. – № 3. – С. 105–114.

**Сімперович В.М.** Рецепція Сталінградської битви у фотодокументалістиці її учасників (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **В.М. Сімперович** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 36–45 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/36-45.pdf>].

**Смірнова В.І.** Біля витоків фондової колекції Меморіального комплексу / **В.І. Смірнова** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 34–36.

**Смірнова В.І.** Трагедія фашистського полону в долі киян (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **В.І. Смірнова** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (м. Київ, 17 листопада 2003 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К.: Кий, 2003. – Вип. 3. – С. 338–345.

**Смірнова В.І.** «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **В.І. Смірнова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 2. – С. 301–313.

**Смірнова В.І.** Бухенвальдський щоденник В.Є. Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **В.І. Смірнова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 228–238.

**Смірнова В.І.** «Я завжди буду вірити в людину, в її можливості...» / **В.І. Смірнова** // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 66. – С. 9–13.

**Смірнова В.І.** Колекція підпільно-партизанської преси України – 1941-1944 рр. / **В.І. Смірнова** // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118–133.

**Смірнова В.І.** Архів «Коса» у фондозбірні Меморіалу: джерелознавчий аспект / **В.І. Смірнова** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НВІМУ, НУОУ. – К., 2011. – С. 321–327.

**Смірнова В.І.** Архів В.В. Литвинова: перші результати історико-археографічного опрацювання / **В.І. Смірнова** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 54–68 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/36-45.pdf>].

**Смолярчук Н.О.** Із досвіду пошуку героїв та нагород / **Н.О. Смолярчук** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 49–50.

**Смолярчук Н.** «Кому пам'ять, кому слава...» / **Н. Смолярчук** // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 80–88.

**Смолярчук Н.О.** Огляд листів з колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Н.О. Смолярчук, М.Ю. Шевченко** // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України: матеріали міжнародної науково-практичної конф., присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви, (11 лютого 2004 р.). – Корсунь-Шевченківський, 2004. – С. 108–138.

**Смолярчук Н.О.** «Пам'ять і слава...» (за матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **Н.О. Смолярчук** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 227–236.

**Смолярчук Н.О.** З думою про Україну. Огляд листів з музейної колекції / **Н.О. Смолярчук** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 214–228.

**Смолярчук Н.О.** Парк Слави – парк героїв (За матеріалами музейної колекції) / **Н.О. Смолярчук, Я.Л. Пасічко** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 71–85.

**Смолярчук Н.О.** Ювілейна виставка «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу» / **Н.О. Смолярчук** // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 199–201.

**Смолярчук Н.О.** «Історичні постаті XX століття: Олесь Гончар» / **Н.О. Смолярчук** // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 187–194.

**Сологуб О.А.** Бомбові удари радянської авіації по військових об'єктах Берліна у 1941–1945 роках (за матеріалами виставки «Під крилом – Берлін») / **О.А. Сологуб** // Скарбниця української культури: зб. наукових праць / Чернігівський істор. музей ім. В.В.Тарновського; Чернігівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Чернігів, 2005. – Вип.6. – С. 20–23.

**Солонець А.В.** Перший день війни в Києві: події і факти (за офіційними джерелами та щоденниками, листами, спогадами киян) / **А.В. Солонець** // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 163–173.

**Солонець А.В.** Маршрутами київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **А.В. Солонець** // Архіви України. – 2012. – № 5. – С. 92–102.

**Третяк В.Л.** Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період / **В.Л. Третяк** // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (14-15 травня 2010 р.) / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 148–150.

**Третяк В.Л.** Герой спорту, герой війни – Микола Корнієнко. На основі фондів матеріалів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **В.Л. Третяк** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К., 2012. – С. 458–460.

**Третяк В.Л.** Спортивне життя в Україні в довоєнний та воєнний періоди / **В.Л. Третяк** // Література і культура Полісся: зб наукових праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2012. – С. 370–380.

**Филатова Н.С.** Современное содержание и методы организации патриотического воспитания молодежи в музее / **Н.С. Филатова** / Курская битва. Год 1943: материалы международной научно-практической конф., (17-19 июля 2013 г.) / Музей-заповедник «Прохоровское поле». – Белгород: КОСТАНТА. – 2013. – С. 290–299.

**Філатова Н.С.** Традиції й надбання у науково-просвітницькій роботі Меморіалу над Дніпром / **Н.С. Філатова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 246–251.

**Філатова Н.С.** Музи тоді не мовчали (нарис за письмовими джерелами фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **Н.С. Філатова** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 238–247.

**Філатова Н.С.** Традиції й надбання у науково-просвітницькій роботі Меморіалу над Дніпром / **Н.С. Філатова** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В.Карпов (ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 176–182.

**Філатова Н.С.** Музей як педагогічний чинник у сучасному суспільстві (з досвіду Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **Н.С. Філатова** // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.): науковий зб. / ЦМЗСУ, Кам'янець-Подільська міська рада, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, ЦД історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 440–444.

**Філатова Н.С.** Музейно-педагогічні програми Меморіального комплексу як основа взаємодії музею з системою освіти / **Н.С. Філатова** // Память – энергия вечности: материалы международного Форума Ассоциации школ городов-героев стран СНГ / МОНМиСУ, Ін-т інноваційних технологій і содержания образования, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2010. – С. 46–48.

**Філатова Н.С.** З когорти двічі Героїв. Нариси до портретів льотчиків-штурмовиків Л. Біди, А. Брандиса, А. Недбайла, М. Семейка / **Н.С. Філатова** // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.): науковий зб. / М-во оборони України, Севастопольська МДА, НВІМУ, ВММУ. – К., 2011. – С. 652–656.

**Філатова Н.С.** Символи слави і звитяги. Колекція прапорів у головній експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / **Н.С. Філатова** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф. (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Нац. військ.-істор. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 249–257.

**Філатова Н.С.** Воїн. Герой. Визволитель (нарис про Героя Радянського Союзу, Народного Героя Югославії А.Н. Вітрука) / **Н.С. Філатова** // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конф.(м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, Ін-т істор. освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО «Ін-т воєнної історії». – К., 2012. – С. 455–457.

**Філатова Н.С.** Музей як осередок патріотичного виховання молоді (з досвіду роботи Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / **Н.С. Філатова, І.П. Сербіна** // Теория и практика воспитания современной молодежи: ценности, содержание, технологии: материалы международ. научно-практич. конф., (29-29 сентября 2012 г.) / Луганская ОГА, КУ «Краснодонский обл. музей «Молодая гвардия», Луганский обл. краеведческий музей. – Луганск – Краснодон, 2012. – С. 179–182.

**Філоненко М.П.** Полководницькі ордени Великої Вітчизняної війни (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **М.П. Філоненко** // Військова символіка держави – основні проблеми розвитку на сучасному етапі: зб. матеріалів науково-практичної конф., (м. Київ, 27.05.2009 р.). – К.: ЦМЗСУ, 2009. – С. 111–122.

**Фоміна В.П.** Єдність наукового і художнього підходів у створенні експозиції Залу Слави / **В.П. Фоміна** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 28–30.

**Фоміна В.П.** Колекція орденів Богдана Хмельницького у музейному зібранні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **В.П. Фоміна** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 251–260.

**Фоміна В.П.** Долі багатодітних родин у роки війни – один з аспектів дослідження героїзму і жертвості народу України, музейне втілення теми / **В.П. Фоміна** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 1. – С. 298–305.

**Фоміна В.П.** Музейне відображення образу противника в головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **В.П. Фоміна** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 164–175.

**Фоміна В.П.** Образно-реліквійні експозиційні комплекси як засоби музейної інтерпретації історичних подій / **В.П. Фоміна** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф. (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НВІМУ, НУОУ. – К., 2011. – С. 258–265.

**Фоміна В.П.** Методика експонування рукописних писемних джерел у Меморіальному комплексі / **В.П. Фоміна** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 14–35 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/14-35.pdf>].

**Шевченко М.Ю.** Проблеми використання архівних матеріалів та документальних фондів при побудові музейних експозицій / **М.Ю. Шевченко** // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді Всеукраїнської конф., (19-20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 177–180.

**Шевченко М.Ю.** Мартиролог «Грос-лазарету» м. Славути: пошук загиблих воїнів продовжується / **М.Ю. Шевченко** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 37–39.

**Шевченко М.Ю.** Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських «остарбайтерів» (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **М.Ю. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України : зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 283–293.

**Шевченко М.Ю.** На службі Україні (історія однієї долі) / **М.Ю. Шевченко** // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 2. – С. 271–277.

**Шевченко М.Ю.** Партизанська нагорода / **М.Ю. Шевченко** // Військовий музей / ЦМЗСУ; редкол.: В.В. Карпов (ред.) та ін. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 50–56.

**Шевченко М.Ю.** «Ми всі українці...» (до історії однієї долі) / **М.Ю. Шевченко** // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конф., (24-25 березня 2009 р.). – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 319–322.

**Шевченко М.Ю.** Медалі «За відвагу» партизанам та підпільникам (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **М.Ю. Шевченко** // Військова символіка держави – основні проблеми розвитку на сучасному етапі: зб. матеріалів науково-практичної конф., (м. Київ, 27.05.2009 р.). – К.: ЦМЗСУ, 2009. – С. 98–109.

**Шевченко М.Ю.** Остарбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація в 1942–1945 рр. (за матеріалами фондозбірні Меморіалу) / **М.Ю. Шевченко, О.П. Білоус** // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конф., (23 грудня 2010 р.) / КМДА, Музей історії міста Києва. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 214–225.

**Шевченко М.Ю.** Бойові характеристики Героїв Радянського Союзу – партизанів і підпільників України (на матеріалах фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / **М.Ю. Шевченко** // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», НВІМУ, НУОУ. – К., 2011. – С. 608–620.

**Шевченко М.Ю.** Директорський корпус підприємств України в роки війни / **М.Ю. Шевченко** // Вклад участников войны – тружеников тыла в Победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Актуальные проблемы жизнеобеспечения участников войны и пути их решения: материалы международной научно-практ. конф., (г. Киев, 25-26 мая 2011 г.) / Совет организации ветеранов Украины. – К., 2011. – С. 62–67.

**Шевченко М.Ю.** Партизанський фотолітопис Якова Давидзона (за документами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») / М.Ю. Шевченко // Архіви України. – 2012. – № 2. – С. 165–175.

**Шевченко М.Ю.** Остарбайтери-кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942–1945 рр.): на матеріалах фондозбірні Меморіалу / **М.Ю.Шевченко, О.П. Білоус** // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукраїнської наукової конф., (м. Київ, 27 вересня 2012 р.) / Ін-т нац. пам'яті, Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – С. 147–158.

**Шевченко Н.О.** Науково-дослідна робота в Меморіальному комплексі: напрями, організація, наслідки / **Н.О. Шевченко** // Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 1999. – С. 13–16.

**Шевченко Н.О.** Основные направления и итоги научно-исследовательской работы в Мемориальном комплексе «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов» / **Н.О. Шевченко** // Уроки войны. Некоторые аспекты истории: сб. материалов научной конф., (30–31 мая 2000 г.) / Центральный музей Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 2001. – С. 226–232.

**Шевченко Н.О.** Антропоцентричний формат війни та формування колективної історичної пам'яті у виставковій діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / **Н.О. Шевченко** // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 5–16 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor2/5-16.pdf>].

## НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ СТАТТІ, ІНТЕРВ'Ю

**Артемів А.** Ни на шаг от правды / **А. Артемів** // Правда Украины. – 1994. – 6 сентября.

**Артемів А.** Ветеранам локальных войн / **А. Артемів** // Ветеран України. – 1995. – № 24.

**Артемів А.** Должна быть только правда – героическая и трагическая / Беседу вел О. Шилин // Киевский вестник. – 1995. – 28 января.

**Артемів А.** Музей существенно обновлен, а скульптура – это история / Беседу вели В. Жуковский, С. Захарин // Киевские ведомости. – 1995. – № 17.

**Артемів А.** Правда о минувшей войне / **А. Артемів** // Ветеран України. – 1995. – № 8–9.

**Артемів А.** Только правда – героическая и трагическая / Беседу вел В. Жуковский // Прикордонник України. – 1995. – 18 лютого.

**Артемів А.** Неутихающая боль / Беседу вел В. Жуковский // Правда Украины. – 1996. – 21 марта.

**Артемів А.** В кривом зеркале увидел ветеран новую экспозицию музея / **А. Артемів** // Ветеран України. – 1997. – № 13.

**Артемів А.** Наш музей – не застывший памятник, а живая память / **А. Артемів** // Правда Украины. – 1997. – 15 июля.

**Артемів А.** Здець немецкие туристы каялись за своих отцов / Беседу вела А. Петрова // Комсомольская правда в Украине. – 1998. – 20 февраля.

**Артемів А.** Подлинная национальная сокровищница / **А. Артемів** // Киевский вестник. – 1998. – 16 апреля.

**Артемів А.** На пульсе времени / Беседу вели В. Жуковский, В. Ольшанский // Ветеран України. – 1999. – № 8.

**Артемів А.** Сохранение незаметной правды о Великой Отечественной войне. Память / **А. Артемів** // Киевский вестник. – 1999. – 19 августа.

**Артемів А.** Никто не забыт, ничто не забыто! / **А. Артемів** // Московський комсомолец. – 2001. – № 25.

**Артемів О.** Музей живе і буде жити / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1994. – 9 травня.

**Артемів О.** Музей житиме / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 1994. – 29 вересня.

**Артемів О.** Ні на крок від історичної правди / Бесіду вів М. Бугайчук // Профспілкова газета. – 1994. – 15 жовтня.

**Артемів О.** Правда про війну / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1994. – № 8.

**Артемів О.** Храм ратної слави / **О. Артемів** // Голос України. – 1994. – 8 жовтня.

**Артемів О.** Меморіал над Дніпром / **О. Артемів** // Вітчизна. – 1995. – № 5 – 6. – С. 100–101.

**Артемів О.** Правда – героїчна і трагічна / Інтерв'ю вели О. Жуковський, О. Шилін // Демократична Україна. – 1995. – 22 березня.

**Артемів О.** Правда про Велику Вітчизняну... / Розмову вів В. Жуковський // Сумщина. – 1995. – 6 травня.

**Артемів О.** Так розпочиналась війна... / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1995. – № 1 – 2.

**Артемів О.** Вони не встигли надіти ордени... / Розмову вів В. Жуковський // Урядовий кур'єр. – 1996. – 13 січня.

**Артемів О.** Важливий, пам'ятний / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1997. – № 4.

**Артемів О.** Завжди раді ветеранам / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1997. – № 5.

**Артемів О.** Подвиг і трагедія / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1997. – № 3.

**Артемів О.** Суворя школа Афгану... / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 1997. – 15 лютого.

**Артемів О.** Подвиг і трагедія / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1997. – № 3.

**Артемів О.** На пульсі стрімкого життя / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1998. – № 23 – 24.

**Артемів О.** Скарбниця всенародного подвигу / **О. Артемів** // Голос України. – 1998. – 8 травня.

**Артемів О.** Скарбниця всенародного подвигу / **О. Артемів** // Народна армія. – 1998. – 10 червня.

- Артемів О.** Скарбниця всенародного подвигу / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 1998. – 20 червня.
- Артемів О.** Справжня національна скарбниця / **О. Артемів** // Київський вісник. – 1998. – 16 квітня.
- Артемів О.** «Тут каялись німецькі туристи» / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1998. – № 7.
- Артемів О.** Велич подвигу народного / **О. Артемів** // Голос України. – 1999. – 30 липня.
- Артемів О.** Збереження незатьмареної правди про Велику Вітчизняну війну / **О. Артемів** // Київський вісник. – 1999. – 19 серпня.
- Артемів О.** Меморіал над Дніпром / **О. Артемів** // Культура і життя. – 1999. – 23 жовтня.
- Артемів О.** Меморіал над Дніпром / **О. Артемів** // Народна армія. – 1999. – 3 листопада.
- Артемів О.** Музей війни народної / **О. Артемів** // Печерськ. – 1999. – № 10.
- Артемів О.** Оберіг народного подвигу / Розмову вів В. Жуковський // Урядовий кур'єр. – 1999. – 29 травня.
- Артемів О.** Пам'ятник всенародному подвигу: Національному музею історії Великої Вітчизняної війни – 25 років / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 1999. – 15 жовтня.
- Артемів О.** Подвиг житиме у віках / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1999.
- Артемів О.** Свято визволення України – всенародне свято / **О. Артемів** // Освіта України. – 1999. – 20 жовтня.
- Артемів О.** Скарбниця нашої Пам'яті і Слави / **О. Артемів** // Правда України. – 1999. – № 112.
- Артемів О.** Слово про Меморіал / **О. Артемів** // Ветеран України. – 1999. – № 19.
- Артемів А.** Пржеде всего – правда / **А. Артемів** // Ветеран України. – 2000. – № 3.
- Артемів О.** Виставка «Парад Перемоги» / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2000. – № 13.
- Артемів О.** Міжнародне звучання музею / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2000. – № 12.
- Артемів О.** «Не топ-модель, а мати...» / Розмову вела В. Кащенко // Україна молода. – 2000. – 13 квітня.
- Артемів О.** Перш за все – правда / **О. Артемів** // Київський вісник. – 2000. – 22 березня.
- Артемів О.** Ювілей музею / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2000. – № 18.
- Артемів О.** Духовна скарбниця подвигу народу / Розмову вів В. Жуковський // Урядовий кур'єр. – 2001. – 27 квітня.
- Артемів О.** Неупереджено і чесно про ратний подвиг / **О. Артемів** // Кордон. – 2001. – № 10. – С. 46–47.
- Артемів О.** Правдиво про подвиг солдата / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2001. – № 16.
- Артемів О.** Твої сини, Україно! / Розмову вів В. Жуковський // Урядовий кур'єр. – 2001. – 1 вересня.

**Артемів О.** Героїчний образ переможця відтворено в нових експозиціях Меморіалу / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2002. – № 9.

**Артемів О.** Двері музею завжди гостинно відчинені для відвідувачів / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 2002. – 5 грудня.

**Артемів О.** Всенародна шана визволителям / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2003. – № 20.

**Артемів О.** Герої битви за Дніпро / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 листопада.

**Артемів О.С.** Слово про Меморіал / Розмову вів В. Жуковський // Ветеран України. – 2003. – № 3.

**Артемів О.** Творчо, плідно, популярно / Розмову вів В. Жуковський // Ветеран України. – 2003. – № 3.

**Артемів О.** Вічно і поіменно – у наших серцях / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 2004. – 28 жовтня.

**Артемів О.** Герої битви за Дніпро / **О. Артемів** // Прикордонник України. – 2004. – 25 вересня.

**Артемів О.** Музей війни народної / Розмову вів С. Зятьєв // Народна армія. – 2004. – 7 серпня.

**Артемів О.** Над величчю подвигу час не владний / Розмову вів В. Жуковський // Голос України. – 2004. – 9 жовтня.

**Артемів О.** Осяяні пам'яттю – нездоланні / **О. Артемів** // Ветеран України – 2004. – № 20.

**Артемів О.** Пропагандист бойової слави / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2004. – № 9.

**Артемів О.** І словом, і ділом / Розмову вів М. Зорик // Кордон. – 2004. – № 2. – С. 18 – 19.

**Артемів О.** У ногу з часом / Розмову вів В. Ольшанський // Урядовий кур'єр. – 2004. – 13 серпня.

**Артемів О.** Велич подвигу – наступним поколінням / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2005. – № 8.

**Артемів О.** Йшли полки на захід...: / Розмову вів В. Ольшанський // Кордон. – 2005. – Спецвипуск.

**Артемів О.** У центрі уваги – герої війни / **О. Артемів** // Урядовий кур'єр. – 2005. – 28 квітня.

**Артемів О.** Видатний наймолодший полководець / **О. Артемів** // Ветеран України. – 2006. – № 12.

**Артемів О.** Подвиг, що не підлягає забуттю / Інтерв'ю провів О. Стефанович // Пенсія. – 2006. – № 5. – С. 6–9.

**Артемів О.** Стратегія обрана вірно / Розмову вів В. Жуковський // Ветеран України. – 2006. – № 6.

**Артемів О.** Дорогою честі і слави / Розмову провів В. Ольшанський // Урядовий кур'єр. – 2008. – 23 травня.

**Артемів О.** Шляхом честі і слави / Розмову провів В. Жуковський // Ветеран України. – 2008. – № 10.

**Артемів О.** Дорогою додому / Розмову вів В. Артеменко // Ветеран України. – 2009. – № 3.

**Беловалова Н.** Войной опаленные / **Н. Беловалова** // Ветеран України. – 2004. – № 17.

- Білоус О.** Герої партизанських стежок / **О. Білоус, В. Смірнова** // Ветеран України. – 2008. – № 16–17.
- Білоус О.** Конструктору «тридцятичетвірки» – 110 / **О. Білоус** // Ветеран України. – 2008. – № 22.
- Білоус О.** На фронтах Великої Вітчизняної – студенти, викладачі й співробітники Київського університету / **О. Білоус** // Київський університет. – 2010. – № 4.
- Білоус О.** Йшли в Карпатські ліси партизани... / **О. Білоус** // Моменти. – 2013. – № 6. – С. 6–7.
- Білоус О.** Фронт за лінією фронту... / **О. Білоус** // Іменем Закону. – 2013. – № 20. – С. 24–25.
- Білоус О.** Партизани – чекісти: подвиг і трагедія / **О. Білоус** // Моменти. – 2013. – № 9. – С. 14–15.
- Васильєва І.** Знайдено останки захисників Києва / **І. Васильєва, О. Сологуб** // Ветеран України. – 1999. – № 14.
- Васильєва І.** Знахідки із запитаннями / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 1999. – № 12.
- Васильєва І.** А завтра була війна... / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2000. – № 23.
- Васильєва І.** Про перші дні війни / **І. Васильєва, О. Сологуб** // Ветеран України. – 2000. – № 18.
- Васильєва І.** Танки не пройшли... / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2000. – № 9.
- Васильєва І.** Матрос з «Червоної України» / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2001. – № 18.
- Васильєва І.** Данина світлої пам'яті / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2002. – № 4.
- Васильєва І.** Ходили курсом звияги / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2002. – № 20.
- Васильєва І.** Маршрути літніх відряджень / **І. Васильєва, М. Шевченко, Н. Смолярчук, Т. Іонова** // Ветеран України. – 2003. – № 18.
- Васильєва І.** У бій ідуть чорноморці / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2003. – № 14.
- Васильєва І.** Последний бой отца / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2005. – № 14.
- Васильєва І.** Відлуння війни / **І. Васильєва, О. Сологуб** // Ветеран України. – 2005. – № 13.
- Васильєва І.** Символ звияги – «Зелена Брама» / **І. Васильєва, О. Сологуб, В. Жуковський** // Ветеран України. – 2006. – № 15.
- Васильєва І.** «Я єсть народ...» / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2006. – № 10.
- Васильєва І.** Харківське відлуння / **І. Васильєва** // Ветеран України. – 2008. – № 22.
- Гамарник Н.** Сини України – на варті радянського неба / **Н. Гамарник** // Іменем Закону. – 2013. – № 16. – С. 18–19.
- Гедз В.** Крізь смерть назустріч Перемозі / **В. Гедз** // Ветеран України. – 2006. – № 17.
- Гедз В.** Листи з майбутнього / **В. Гедз** // Камуфляж. – 2010. – № 6. – С. 39.
- Гедз В.** І музи кликали до помсти!.. / **В. Гедз** // Іменем Закону. – 2013. – № 21. – С. 20–21.

- Гненюк Г.** Юнги, відгукніться! / **Г. Гненюк** // Ветеран України. – 2000. – № 8.
- Голубенко Г.** Прилучення до подвигу / **Г. Голубенко** // Ветеран України. – 2000. – № 23.
- Гриценко В.** Українцєві А.А.Гречку – 105 / **В. Гриценко** // Ветеран України. – 2008. – № 19.
- Гриценко В.** Сузір'я Ольшанців / **В. Гриценко** // Ветеран України. – 2011. – № 6.
- Даценко С.** «І пам'ять, і слава» / **С. Даценко** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Даценко С.** Живі адреси пам'яті / **С. Даценко, Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2004. – № 13.
- Даценко С.** Народжений в сорочці / **С. Даценко** // Ветеран України. – 2005. – № 8.
- Даценко С.** Першими ідуть у бій штрафники / **С. Даценко** // Ветеран України. – 2008. – № 22.
- Даценко С.** Листи, що зберігають пам'ять / **С. Даценко** // Ветеран України. – 2011. – № 2.
- Даценко С.** Листи з окопів Сталінграда / **І. Голод, С. Даценко** // Народна армія. – 2013. – 13 лютого.
- Даценко С.** На землі Луганщини / **С. Даценко** // Іменем Закону. – 2013. – № 7. – С. 22–23.
- Даценко С.** Ізюмсько-Барвінківська операція / **С. Даценко** // Іменем Закону. – 2013. – № 29. – С. 22–23.
- Даценко С.** У боях на Сумщині / **С. Даценко** // Іменем Закону. – 2013. – № 34. – С. 30–31.
- Даценко С.** У розпал битви за Дніпро / **С. Даценко** // Іменем Закону. – 2013. – № 42. – С. 22–23.
- Дроздова К.** Сини полків / **К. Дроздова** // Ветеран України. – 1998. – № 13.
- Дроздова К.** Де ви, сини полків? / **К. Дроздова** // Ветеран України. – 1999. – № 8.
- Дроздова К.** Я за вас на бій іду... / **К. Дроздова** // Ветеран України. – 2000. – № 8.
- Дудник В.** Про історії легендарного Прапора / **В. Дудник** // Ветеран України. – 2000. – № 19.
- Ермолаєва І.** В постійному пошуку / **І. Ермолаєва** // Ветеран України. – 2001. – № 20.
- Ермолаєва І.** Зберігаємо для історії / **І. Ермолаєва** // Ветеран України. – 1998. – № 23 – 24.
- Ермолаєва І.** Поповнення фондозбірні / **І. Ермолаєва** // Ветеран України. – 2001. – № 7.
- Ермолаєва І.** У дарунок музею / **І. Ермолаєва, Н. Філатова** // Ветеран України. – 2002. – № 9.
- Ермолаєва І.** Історичне надбання Меморіалу / **І. Ермолаєва** // Ветеран України. – 2005. – № 21.
- Ермолаєва І.** Слава, слава, покотилась... / **І. Ермолаєва, О. Сологуб** // Ветеран України. – 2008. – № 19.
- Жуковська А.** Життя, що стало легендою / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2006. – № 16.
- Жуковська А.** Перша нагорода / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2008. – № 2.
- Жуковська А.** А він продовжує творити... / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2009. – № 13.

- Жуковська А.** Воював в снігах Суомі / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2009. – № 23.
- Жуковська А.** Найвища солдатська нагорода / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2009. – № 1.
- Жуковська А.** Особистий приклад танкіста / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2010. – № 6.
- Жуковська А.** «У повітрі – Аль-льє-люхін!» / **А. Жуковська** // Ветеран України. – 2010. – № 9.
- Жуковский В.** Честные музеи делаются только умелыми руками и горячими сердцами / **В. Жуковский** // Правда Украины. – 1994. – 20 октября.
- Жуковский В.** Доблестные витязи / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 1996. – № 18.
- Жуковский В.** Жуков и Украина / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 1996. – № 22.
- Жуковский В.** Белоруссия родная, Украина золотая / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 1997. – № 23.
- Жуковский В.** Когда сняли гриф «секретно» / **В. Жуковский** // Профспілкова газета. – 1997. – 12 лютого.
- Жуковский В.** «Только бы войны не знали... Поклонимся и маршалам, и рядовым» / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 1997. – № 19.
- Жуковский В.** Живая память / **В. Жуковский** // Профспілкова газета. – 1998. – 5 серпня.
- Жуковский В.** Рассвет в громе и молниях / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 1998. – № 17.
- Жуковский В.** Подвиг солдата и ученого / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2000. – № 8.
- Жуковский В.** Для историко-мемориального сериала / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2003. – № 8.
- Жуковский В.** Дорогами доблести и бессмертия / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2004. – № 22.
- Жуковский В.** Бурлит волна, звенит струна... / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2010. – № 9.
- Жуковский В.** Точка отсчета / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2010. – № 14.
- Жуковский В.** Смысл и свет великого почина / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2005. – № 16.
- Жуковский В.** Один за всех и все за одного / **В. Жуковский** // Ветеран України. – 2006. – № 3.
- Жуковский В.** «Репортер. Художник. Воин» / **В. Жуковский** // Ветеран Украины. – 2011. – № 10.
- Жуковський В.** Велика сім'я патріотів / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1994. – 4 червня.
- Жуковський В.** Виставка скульптури Фріда Согояна / **В. Жуковський** // Народна армія. – 1994. – 1 червня.
- Жуковський В.** «Запам'ятаймо їх...» / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1994. – 9 травня.
- Жуковський В.** Погляд через роки / **В. Жуковський** // Вечірній Київ. – 1994. – 8 жовтня.
- Жуковський В.** Реліквіям – півстоліття / **В. Жуковський** // Вечірній Київ. – 1994. – 31 березня.
- Жуковський В.** У душі запорозьких лицарів / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1994. – 4 червня.

- Жуковський В.** Храм-музей на схилах Дніпра / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1994. – 8 жовтня.
- Жуковський В.** Хрещений вогнем / **В. Жуковський** // Демократична Україна. – 1994. – 7 квітня.
- Жуковський В.** Зорі падають з неба / **В. Жуковський** // Голос України. – 1995. – 1 лютого.
- Жуковський В.** Ім'я у «Книзі Пам'яті» / **В. Жуковський** // Народна армія. – 1995. – 16 березня.
- Жуковський В.** Нелегкими були ті грізні роки... / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1995. – 27 квітня.
- Жуковський В.** Останній з Волкенштейнів / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1995. – № 21.
- Жуковський В.** Тавричанка / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1995. – № 5.
- Жуковський В.** Відважна фея неба / **В. Жуковський** // Голос України. – 1996. – 6 лютого.
- Жуковський В.** Герої першого контрудару / **В. Жуковський** // Народна армія. – 1996. – 11 липня.
- Жуковський В.** Гість афганського меморіалу / **В. Жуковський** // Народна армія. – 1996. – 15 травня.
- Жуковський В.** Доблесні витязі / **В. Жуковський** // Голос України. – 1996. – 20 вересня.
- Жуковський В.** Музей національний / **В. Жуковський** // Демократична Україна. – 1996. – 25 липня.
- Жуковський В.** Непередбачена зустріч у Вьюнсдорфі / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 грудня.
- Жуковський В.** Село милосердя / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1996. – № 20.
- Жуковський В.** Став музей національним / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1996. – 16 липня.
- Жуковський В.** Й перетворилися на білих журавлів... / **В. Жуковський** // Голос України. – 1997. – 21 червня.
- Жуковський В.** «В небесах ми літали одних...» / **В. Жуковський** // Голос України. – 1998. – 30 квітня.
- Жуковський В.** Герої повітряних таранів / **В. Жуковський** // Народна армія. – 1998. – 8 травня.
- Жуковський В.** «Дивлюсь я на небо...» / **В. Жуковський** // Демократична Україна. – 1998. – 24 січня.
- Жуковський В.** Ішли полки в Україну / **В. Жуковський, Н. Смолярчук** // Голос України. 1998. – 2 квітня.
- Жуковський В.** Обпалений війною / **В. Жуковський** // Ветеран України – 1998. – № 14.
- Жуковський В.** Приносьте білі гвоздики / **В. Жуковський** // Голос України. – 1998. – 17 лютого.
- Жуковський В.** Світове визнання / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1998. – № 11.
- Жуковський В.** Визволення України у музейній експозиції / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 1999. – 16 жовтня.
- Жуковський В.** Ішов незламний, хоч закутий... / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 1999. – № 3.
- Жуковський В.** Нам стелили рушники / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1999. – 8 травня.

**Жуковський В.** Незгоєна рана і суворий урок / **В. Жуковський** // Третій тост. – 1999. – № 7.

**Жуковський В.** Оберіг народного подвигу / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 1999. – 29 травня.

**Жуковський В.** Обпалені війною атестати / **В. Жуковський, О. Сологуб** // Народна армія. – 1999. – 15 липня.

**Жуковський В.** Залишиться в легендах / **В. Жуковський** // Третій тост. – 2000. – № 7.

**Жуковський В.** Іншої долі не хотіла / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2000. – № 4.

**Жуковський В.** Кроки в безсмертя: До 100-річчя від дня народження маршала **В.І. Чуйкова** / **В. Жуковський** // Народна армія. – 2000. – 10 лютого.

**Жуковський В.** «Курс – на Берлін!» / **В. Жуковський** // Народна армія. – 2000. – 10 лютого.

**Жуковський В.** Легендарне знамено ХХ століття / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 2000. – 6 травня.

**Жуковський В.** Мати – героїня: В одному із залів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни створений окремий стенд, присвячений Є.Ф. Степановій / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 квітня.

**Жуковський В.** Нас об'єднує Прапор Перемоги / **В. Жуковський** // Третій тост. – 2000. – № 9.

**Жуковський В.** Наша історія – в орденах і медалях / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 2000. – 18 січня.

**Жуковський В.** Пам'ятаємо Вас, генерале Шкідченку! / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 2000. – 9 листопада.

**Жуковський В.** Під жовтими нарцисами / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2000. – № 10.

**Жуковський В.** «Прапороносець понесе...» / **В. Жуковський, Т. Іонова** // Народна армія. – 2000. – 26 квітня.

**Жуковський В.** Творчо працює колектив музею на схилах Дніпра / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 2000. – 28 березня.

**Жуковський В.** Ціль – Берлін: Вже на початку Великої Вітчизняної війни радянська авіація бомбардувала столицю Німеччини / **В. Жуковський** // Київський вісник. – 2000. – 28 березня.

**Жуковський В.** «Бабин Яр: біль людської пам'яті» / **В. Жуковський** // Третій тост. – 2001. – № 19.

**Жуковський В.** Болюча рана не загоюється / **В. Жуковський** // Народна армія. – 2001. – 29 вересня.

**Жуковський В.** Війна назавжди у серці / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2001. – № 12.

**Жуковський В.** «Генерал Орленко» / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2001. – 31 березня.

**Жуковський В.** Духовна скарбниця подвигу народу / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2001. – 27 квітня.

**Жуковський В.** Незвичайна доля звичайної родини / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2001. – 8 травня.

- Жуковський В.** Мужній воїн, мудрий вихователь / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2002. – № 8.
- Жуковський В.** Мужній воїн, мудрий вихователь / **В. Жуковський** // Народна армія. – 2002. – 23 квітня.
- Жуковський В.** Нас єднає історія / **В. Жуковський, В. Фоміна** // Урядовий кур'єр. – 2002. – 26 лютого.
- Жуковський В.** Юрій Збанацький залишається в строю / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2002. – 17 вересня.
- Жуковський В.** Еліта фронтового неба / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2005. – № 24.
- Жуковський В.** Безмовні свідки минулого розповідають... / **В. Жуковський** // Народна справедливість. – 2005. – № 48.
- Жуковський В.** Бойовий символ звитяги / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2005. – 30 вересня.
- Жуковський В.** Відзначився в боях за Україну / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2005. – 12 листопада.
- Жуковський В.** Перший Всеукраїнський музейний фестиваль / **В. Жуковський** // Демократична Україна. – 2005. – 14 грудня.
- Жуковський В.** У танковій бригаді / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2005. – № 9–10.
- Жуковський В.** Було село милосердя / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2006. – № 19.
- Жуковський В.** Для неї не вистачило б найкращих квітів планети... / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2006. – 9 лютого.
- Жуковський В.** Засторога у майбутнє / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2006. – № 18.
- Жуковський В.** Зберегти живий подих історії / **В. Жуковський** // Народна справедливість. – 2006. – № 21.
- Жуковський В.** Меморіалові над Дніпром – чверть віку / **В. Жуковський** // Голос України. – 2006. – 31 травня.
- Жуковський В.** Ніщо не забуто / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2006. – 22 червня.
- Жуковський В.** «Степом, степом...» / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2006. – 29 вересня.
- Жуковський В.** Фея фронтового неба, або щаслива доля тричі народженої Марії Доліної / **В. Жуковський** // Народна справедливість. – 2006. – № 1–2.
- Жуковський В.** На бистрині часу / **В. Жуковський** // Урядовий кур'єр. – 2007. – 15 грудня.
- Жуковський В.** З когорти одержимих / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2008. – № 8.
- Жуковський В.** «Камінь Хіросіми за мир» / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2010. – № 11.
- Жуковський В.** Обеліск героєві / **В. Жуковський** // Ветеран України. – 2010. – № 11.
- Журавлева С.** Земля и небо, звёзды и книги / **С. Журавлева** // Ветеран України. – 2001. – № 23.

- Журавлева С.** В память о легендарном советском летчике / **С. Журавлева** // Ветеран Украины. – 2003. – № 3.
- Журавлева С.** Татарские рыцари Победы / Беседу вел В. Крук // Киевский вестник. – 2004. – 22 мая.
- Журавльова С.** Славний сокіл / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 1999. – № 8.
- Журавльова С.** На крилах мужності / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2001. – № 4.
- Журавльова С.** Усе своє життя захищав Вітчизну / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2002. – № 2.
- Журавльова С.** Андрій Гетьман / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2003. – № 19.
- Журавльова С.** У боях за Україну / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2003. – № 20.
- Журавльова С.В.** До музею завітав фронтовик... / **С. Журавльова, А. Жуковська** // Ветеран України. – 2006. – № 6.
- Журавльова С.** Вшанування свого сина / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2007. – № 17.
- Журавльова С.** Кавалер двох «Золотих зірок» / **С. Журавльова** // Ветеран України. – 2008. – № 22.
- Златанов З.** Подвиг героїв-широнінців / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 10. – С. 28–29.
- Златанов З.** Україна кличе! / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 6. – С. 22–23.
- Златанов З.** Увічнені в горельєфі / **З. Златанов** // Моменти. – 2013. – № 8. – С. 9–11.
- Златанов З.** Курсько-Орловська дуга / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 28. – С. 20–21.
- Златанов З.** На підступах до Харкова / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 33. – С. 20–21.
- Златанов З.** Київська наступальна операція / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 46. – С. 22–23.
- Златанов З.** Бої за Мелітополь / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 43. – С. 22–23.
- Златанов З.** Вперед, до Дніпра! / **З. Златанов** // Іменем Закону. – 2013. – № 40. – С. 22–23.
- Зозуля О.** У небі – покришкінці / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 1998. – № 18.
- Зозуля О.** Розписався на рейхстагу / **О. Зозуля** // Київський вісник. – 2000. – 14 жовтня.
- Зозуля О.** І обидва – крилаті соколи / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2001. – № 15.
- Зозуля О.** Особистий приклад комроті / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2001. – № 21.
- Зозуля О.** Став героєм під Тернополем / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2002. – № 1.
- Зозуля О.** Шана найхоробрішим / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2002. – № 4.
- Зозуля О.** Відзначився в боях / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Зозуля О.** Вітання фронтовикові / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2003. – № 19.

- Зозуля О.** Капітан Ромас, артилерист / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2003. – № 15.
- Зозуля О.** Місце подвигу – Пулавський плацдарм / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2003. – № 13.
- Зозуля О.** Слово про подвиги / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2003 – № 4.
- Зозуля О.** Вірність військовому обов'язку / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2004. – № 2.
- Зозуля О.** Закрив бойовий рахунок війни / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2004. – № 9.
- Зозуля О.** Відзначився за визволення Білорусії / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2005. – № 20.
- Зозуля О.** Командир легендарного десанту / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2005. – № 22.
- Зозуля О.** Подвиг сапера / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2005. – № 2.
- Зозуля О.** Відзначились на Дніпрі / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 21.
- Зозуля О.** Відзначився на Одері / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 10.
- Зозуля О.** Вітаймо мужніх артилеристів / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 2.
- Зозуля О.** Йшов до Перемоги / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 16.
- Зозуля О.** Мужній артрозвідник / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 5.
- Зозуля О.** Один з героїв Букрина / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2006. – № 22.
- Зозуля О.** А тоді було йому вісімнадцять... / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2007. – № 24.
- Зозуля О.** На двох війнах / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2007. – № 21.
- Зозуля О.** Бойовий шлях героя / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2008. – № 20.
- Зозуля О.** Витязь фронтового неба / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2008. – № 2.
- Зозуля О.** Золота зірка героїні / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2008. – № 4.
- Зозуля О.** Механік – водій з Полтавщини / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2008. – № 18.
- Зозуля О.** Героїв подвиги безсмертні / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2009. – № 23.
- Зозуля О.** Герой України Березняк / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2009. – № 4.
- Зозуля О.** Уславлені Батьківщиною / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2009. – № 13.
- Зозуля О.** Комуніст Маркелов попереду / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2010. – № 19.
- Зозуля О.** Подвиг на Західній Двіні / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2010. – № 21.
- Зозуля О.** Сім бойових медалей радиста / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2010. – № 15.
- Зозуля О.** Героєві – дев'яносто! / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2011. – № 14.

- Зозуля О.** Легендарна Марія / **О. Зозуля** // Ветеран України. – 2012. – № 5.
- Зозуля О.** Легендарна Марія / **О. Зозуля** // Народна армія. – 2012. – 7 березня.
- Іонова Т.** Атака віку / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 1998. – № 2.
- Іонова Т.** «Йшли ми разом» / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 1998. – № 23 – 24.
- Іонова Т.** Батальйон Слави / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2000. – № 2.
- Іонова Т.** Прапорonoсець понесе... / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2000. – № 10.
- Іонова Т.** Від першого до останнього... / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2001. – № 7.
- Іонова Т.** Японія капітулювала перед генералом Дерев'янком / **Т. Іонова** // Народна армія. – 2001. – 27 грудня.
- Іонова Т.** Літописці бойової слави / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2002. – № 12.
- Іонова Т.** Війна на рейках / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2003. – № 18.
- Іонова Т.** Солдатська мужність / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2003. – № 4.
- Іонова Т.** Союзницькі конвої / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Іонова Т.** Буває подвиг – миттєвість, буває – усе життя / **Т. Іонова** // Ветеран України. – 2005. – № 5.
- Каленюк А.** «Війна очима солдата» / **А. Каленюк** // Ветеран України. – 2004. – № 13.
- Каленюк А.** Навіть тепер, коли по закінченню війни минає 60 років, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни продовжує поповнюватися цікавими матеріалами про непересічні долі колишніх фронтовиків / **А. Каленюк** // Ветеран України. – 2005. – № 8.
- Каленюк А.** З приводу торгівлі нагородами / **А. Каленюк** // Ветеран України. – 2011. – № 2.
- Ковальчук І.** Підняття іміджу / **І. Ковальчук** // Україна і молодь. – 2000. – 13 квітня.
- Ковальчук І.** Поднятие имиджа / **И. Ковальчук** // Уикенд. – 2002. – № 31.
- Ковальчук І.** Музейная кормилица / **И. Ковальчук** // Уикенд – 2003. – № 18.
- Ковальчук І.** Кроки стрімкого життя / **І. Ковальчук** // Ветеран України. – 2008. – № 3.
- Ковальчук І.** Кроки стрімкого життя / **І. Ковальчук** // Урядовий кур'єр. – 2008. – 8 лютого.
- Ковальчук І.** Символ Перемоги / **І. Ковальчук** // Іменем Закону. – 2013. – № 18 – 19. – С. 6–7.
- Коломієць І.** «На чужих війнах» / **І. Коломієць** // Третій тост. – 2001. – № 15.
- Коломієць І.** Був єдиним сином... / **І. Коломієць** // Ветеран України. – 2003. – № 13.
- Коломієць І.** Нищівний вітер війни / **І. Коломієць** // Третій тост. – 2006. – № 17.
- Кулагіна О.** Свідчать музейні фонди / **О. Кулагіна, В. Смірнова** // Ветеран України. – 1998. – № 7.

- Кунденко Л.** В.І. Чуйков / **Л. Кунденко** // Ветеран України. – 2000. – № 3.
- Кунденко Л.** «По шляху до соборності» / **Л. Кунденко** // Ветеран України. – 2000. – № 14–15.
- Кунденко Л.** Солдатська мати / **Л. Кунденко** // Ветеран України. – 2000. – № 4.
- Кунденко Л.** Фронтний вернісаж / **Л. Кунденко** // Ветеран України. – 2000. – № 12.
- Кунденко Л.** Такі їхні долі / **Л. Кунденко** // Ветеран України. – 2001. – № 4.
- Куцаєва Т.** Щедрий дарунок / **Т. Куцаєва** // Ветеран України. – 2009. – № 3.
- Легасова Л.** Стіна Пам'яті в музеї / **Л. Легасова** // Урядовий кур'єр. – 1995. – 8 квітня.
- Легасова Л.** Меморіал живе і житиме / **Л. Легасова** // Ветеран України. – 1998. – № 2.
- Легасова Л.** Концепція та її втілення / **Л. Легасова** // Ветеран України. – 1999. – № 19.
- Легасова Л.** Не фіксатор, а дослідник / **Л. Легасова** // Демократична Україна. – 1999. – 22 жовтня.
- Легасова Л.** Меморіал Пам'яті / **Л. Легасова** // Стиль и дом. – 2000. – № 2. – С. 102–105.
- Легасова Л.** Памятные экспедиции / **Л. Легасова** // Ветеран України. – 2001. – № 23.
- Легасова Л.** Пошуки тривають / **Л. Легасова** // Народна армія. – 2001. – 19 квітня.
- Легасова Л.** Час закликає до більш дієвих форм роботи / **Л. Легасова** // Ветеран України. – 2002. – № 14.
- Легасова Л.** Листи з війни / **Л. Легасова** // Ветеран України. – 2004. – № 9.
- Легасова Л.** Особистий стяг японського солдата зберігався в київському музеї / Розмову вела Г. Луканська // Голос України. – 2005. – 23 липня.
- Легасова Л.** Меморіал сили, гордості и скорби / **Л. Легасова** // Retro & Exotika. – 2009. – № 9. – С. 42–47.
- Легасова Л.В.** Пам'ять про війну як філософія примирення / Розмову провів А.Задубінний // Народна армія. – 2010. – 6 травня.
- Легасова Л.** Меморіал над Дніпром / **Л. Легасова** // Моменти. – 2013. – № 2. – С. 18–19.
- Легкоконець Г.** Сила слабкої статі / **Г. Легкоконець** // Моменти. – 2013. – № 10. – С. 14–15.
- Лещенко О.** Новітні інформаційні технології – новий рівень музейних досліджень / **О. Лещенко** // Ветеран України. – 2010. – № 15.
- Литвинчук А.** «Огонь на себя» / **А. Литвинчук** // Ветеран України. – 2002. – № 22.
- Нижник Г.** Урок мужності / **Г. Нижник, А. Солонець** // Ветеран України. – 2003. – № 3.
- Пасічко Я.** «В небесах ми літали одних...» / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 1998. – № 9.
- Пасічко Я.** Величний меморіал Слави / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2002. – № 21.

- Пасічко Я.** Створено виїзний варіант / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2003. – № 14.
- Пасічко Я.** «Шпаги честі» / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2003. – № 8.
- Пасічко Я.** Слідами великого майстра / **Я. Пасічко** // Ветеран України – 2004. – № 17.
- Пасічко Я.** «Голубий принесеш васильок...» / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2005. – № 2.
- Пасічко Я.** На сторожі пам'яті / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2007. – № 22.
- Пасічко Я.** Не мовчить київська земля / **Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2008. – № 22.
- Пасічко Я.** Парку Вічної Слави – півроку / **Я. Пасічко, В. Жуковський** // Народна справедливість. – 2008. – січень.
- Пасічко Я.** Листи з 41-го / **І. Голод, Я. Пасічко** // Народна армія. – 2013. – 8 травня.9.
- Пасічко Я.** «Зірка», що осяяла Харківщину / **Я. Пасічко** // Іменем Закону. – 2013. – № 8. – С. 20–21.
- Пасічко Я.** Соколове: бойове братерство, скріплене кров'ю / **Я. Пасічко** // Іменем Закону. – 2013. – № 11. – С. 22 – 23.
- Пасічко Я.** Перший салют Перемоги / **Я. Пасічко** // Іменем Закону. – 2013. – № 32. – С. 20–21.
- Пасічко Я.** Харків визволено! / **Я. Пасічко** // Іменем Закону. – 2013. – № 36. – С. 20–23.
- Пасічко Я.** На дніпровських вогняних плацдармах / **Я. Пасічко** // Іменем Закону. – 2013. – № 41. – С. 22–23.
- Пастушенко Т.** Про них ще не все сказано... / **Т. Пастушенко** // Ветеран України. – 1988. – № 9.
- Пастушенко Т.** Танк на п'єдесталі / **Т. Пастушенко** // Ветеран України. – 1998. – № 23–24.
- Пастушенко Т.** Страждальці і герої / **Т. Пастушенко** // Ветеран України. – 1999. – № 15.
- Пастушенко Т.** Подвиг і жертвність молодогвардійців / **Т. Пастушенко** // Ветеран України. – 2002. – № 20.
- Пастушенко Т.** Пошта невільників / **Т. Пастушенко** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Погоріла Т.** Пам'ять про хороброго / **Т. Погоріла** // Ветеран України. – 1999. – № 15.
- Пронкіна Л.** Дарунок митця / **Л. Пронкіна** // Ветеран України. – 2000. – № 8.
- Рибченко Л.** Київські адреси похоронок / **Л. Рибченко** // Хрещатик. – 2003. – 9 травня.
- Рибченко Л.** Велична постать воїна / **Л. Рибченко** // Ветеран України. – 2005. – № 8.
- Рибченко Л.** Від Умані до Токіо / **Л. Рибченко** // Ветеран України. – 2005. – № 4.
- Рибченко Л.** Довгоочікувана крапка Другої світової / **Л. Рибченко** // Народна справедливість. – 2005. – № 38.
- Рибченко Л.** И на Тихом океане... / **Л. Рибченко** // Ветеран України. – 2005. – № 16.

- Рибченко Л.** Мартиролог, який важко переоцінити / **Л. Рибченко** // Ветеран України. – 2008. – № 2.
- Рибченко Л.** Щоб встановити істину / **Л. Рибченко** // Ветеран України. – 2010. – № 5.
- Рибченко Л.** 2 вересня 1945 р. – довгоочікувана крапка Другої світової війни / **Л. Рибченко** // Країна знань. – 2011. – № 7. – С. 27 – 32.
- Рибченко Л.** З осколком у серці / **Л. Рибченко** // Країна знань. – 2012. – № 9 – 10. – С. 33–34.
- Рибченко Л.** Майстер повітряних таранів / **Л. Рибченко** // Країна знань. – 2012. – № 8. – С. 36–37, 42.
- Рибченко Л.** Йшла у бій «чорна піхота»... / **Л. Рибченко** // Іменем Закону. – 2013. – № 14. – С. 20–21.
- Рыбченко Л.** Первые в когорте отважных / **Л. Рыбченко** // Страна знаний. – 2012. – № 4. – С. 39–43.
- Рыбченко Л.** Один за всех / **Л. Рыбченко** // Страна знаний. – 2013. – № 1. – С. 41–43.
- Рыбченко Л.** Матросовцы / **Л. Рыбченко** // Страна знаний. – 2013. – № 4. – С. 45–47.
- Ругаль В.** Народжені двічі... / **В. Ругаль** // Ветеран України. – 2009. – № 3.
- Ругаль В.** Преодолеть судьбу / **В. Ругаль** // Страна знаний. – 2013. – № 4. – С. 43–45.
- Ругаль В.** Харків: трагедія і подвиг / **В. Ругаль** // Іменем Закону. – 2013. – № 12. – С. 22–23.
- Сербина И.** От Волги до Берлина / **И. Сербина** // Ветеран України. – 2005. – № 3.
- Сербіна І.** Для наймолодших відвідувачів / **І. Сербіна** // Ветеран України. – 2002. – № 20.
- Сербіна І.** Прибуло полку заслужених / **І. Сербіна** // Ветеран України. – 2008. – № 19.
- Сиволап Д.** Из плеяды славных полководцев / **Д. Сиволап** // Ветеран України. – 1997. – № 24.
- Сиволап Д.** Подвиг Льоні Джуса / **Д. Сиволап** // Ветеран України. – 1997. – № 20.
- Сімперович В.** Непрочитанні листи з війни... / **В. Сімперович, Я. Пасічко** // Камуфляж. – 2010. – № 6. – С. 38–39.
- Сімперович В.** Особистий рахунок Івана Кожедуба / **В. Сімперович** // Народна армія. – 2010. – 4 червня.
- Сімперович В.** Три зірки славного сина України / **В. Сімперович** // Ветеран України. – 2010. – № 11.
- Сімперович В.** Командир прапороносців Перемоги / **В. Сімперович** // Моменти. – 2013. – № 5. – С. 18–19.
- Сімперович В.** Олександр Покришкін: «Подвиг вимагає думки, майстерності й ризику...» / **В. Сімперович** // Моменти. – 2013. – № 3. – С. 18–19.
- Сімперович В.** Напередодні літнього наступу / **В. Сімперович** // Іменем Закону. – 2013. – № 24. – С. 18–19.
- Сімперович В.** Ізюмсько-Барвінківський напрям: бої тривають / **В. Сімперович** // Іменем Закону. – 2013. – № 30. – С. 22–23.

- Сімперович В.** Полки йшли Україною... / **В. Сімперович** // Іменем Закону. – 2013. – № 38. – С. 22–23.
- Сімперович В.** Бої за Лівобережжя / **В. Сімперович** // Іменем Закону. – 2013. – № 37. – С. 22–23.
- Сімперович В.М.** У боях за столицю України / **Сімперович В.М.** // Іменем Закону. – 2013. – № 45. – С. 20–23.
- Смирнова В.** «Матч смерти»? / **В. Смирнова** // Комсомольская правда в Украине. – 2002. – 8 августа.
- Смирнова В.** История бывшего советского военнопленного / **В. Смирнова** // Киевский вестник. – 2004. – 13 марта.
- Смирнова В.** С нами была Отчизна / **В. Смирнова** // Киевский вестник. – 2004. – 27 января.
- Смирнова В.** Художник, боец, партизан / **В. Смирнова** // Киевский вестник. – 2004. – 19 февраля.
- Смірнова В.** Барви. Світло. Краса... / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 1998. – № 5.
- Смірнова В.** Йшла «рейкова війна...» / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 1998. – № 18.
- Смірнова В.** Подвигу героїв уклонись / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 1999. – № 19.
- Смірнова В.** Велич душі людської / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2000. – № 10.
- Смірнова В.** Генерал Орленко / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2001. – № 6.
- Смірнова В.** Легендарний месник Олексій Федоров / **В. Смірнова** // Водник. – 2001. – 31 березня.
- Смірнова В.** Лицар без страху / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2001. – № 6.
- Смірнова В.** Нескорена вінничанка / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2001. – № 4.
- Смірнова В.** «Хоч одразу в бій веди...» / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2001. – № 20.
- Смірнова В.** Керували народною боротьбою / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2002. – № 11.
- Смірнова В.** Нескорені патріоти / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2002. – № 18.
- Смірнова В.** Виставка: люди і долі / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2003. – № 8.
- Смірнова В.** Медаль – народним месникам / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2003. – № 4.
- Смірнова В.** Співець маловідомих героїв / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Смірнова В.** Співцеві подвигу партизанів / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2003. – № 14.
- Смірнова В.** Автор могутніх танків / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2004. – № 22.
- Смірнова В.** Його звали Кім / **В. Смірнова** // Народна армія. – 2004. – 15 грудня.
- Смірнова В.** Народжений Україною / **В. Смірнова** // Народна армія. – 2004. – 26 жовтня.
- Смірнова В.** Натхненний митець / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2004. – № 17.

**Смірнова В.** Олександр Довженко – публіцист, кінодокументаліст, мислитель-повісник / **В. Смірнова** // Київський вестник. – 2004. – 7 сентября.

**Смірнова В.** Останню кулю залишив собі / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2004. – № 23.

**Смірнова В.** Патріотка на ім'я Надія / **В. Смірнова** // Ветеран України – 2004. – № 14.

**Смірнова В.** Подвиг молодих хотинців / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2004. – № 20–21.

**Смірнова В.** Ювілей ушанованого партизана / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2004. – № 4.

**Смирнова В.** «Москва. Писателю. Смирнову...» / **В. Смирнова** // Ветеран України. – 2005. – № 21.

**Смірнова В.** «Ми лише свідки, а герої всі ті, хто там залишився...» / **В. Смірнова** // Народна армія. – 2005. – 9 квітня.

**Смірнова В.** Один з небагатьох / **В. Смірнова** // Ветеран України – 2005. – № 8.

**Смірнова В.** «Генерал Орленко» / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2006. – № 7.

**Смірнова В.** Не за славою, не за чинами... / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2009. – № 3.

**Смірнова В.** Партизанський командир і «Батько» / **В. Смірнова** // Ветеран України. – 2010. – № 6.

**Смірнова В.** Позиційні бої тривають... / **В. Смірнова** // Іменем Закону. – 2013. – № 23. – С. 18–19.

**Смолярчук Н.** Другий фронт Івана Гончара / **Н. Смолярчук** // Голос України. – 1995. – 2 червня.

**Смолярчук Н.** Йшли полки по Україні / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 1996. – № 24.

**Смолярчук Н.** Йшли полки по Україні / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 1998. – № 2.

**Смолярчук Н.** «Ой, Дніпро, Дніпро...» / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 1998. – № 21.

**Смолярчук Н.** Україна пам'ятає... / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 1998. – № 23–24.

**Смолярчук Н.** Експонат номер один / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 2001 – № 9.

**Смолярчук Н.** З роду України / **В. Смолярчук** // Ветеран України. – 2002. – № 20.

**Смолярчук Н.** И пам'ять, и слава / Беседу вела Н. Недашковская // Київський вестник. – 2003. – 25 октября.

**Смолярчук Н.** Точка відліку / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 2003. – № 3.

**Смолярчук Н.** «Точка відліку – Сталінград» / **Н. Смолярчук** // Урядовий кур'єр. – 2003. – 4 лютого.

**Смолярчук Н.** «...Москва салютує... Київським дивізіям!» / **Н. Смолярчук, М. Шевченко** // Народна армія. – 2004. – 28 жовтня.

**Смолярчук Н.** Експонати розповідають... / **Н. Смолярчук, Я. Пасічко** // Ветеран України. – 2007. – № 13.

**Смолярчук Н.** «Десант» на Волинь / **Н. Смолярчук, М. Шевченко** // Ветеран України. – 2008. – № 4.

- Смолярчук Н.** Зустріч з культурними цінностями / **Н. Смолярчук** // Ветеран України. – 2010. – № 5.
- Смолярчук Н.** Милосердя – вияв людяності / **Н. Смолярчук, Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2011. – № 7.
- Смолярчук Н.** Жіноче обличчя героїзму / І. Голод, **Н. Смолярчук** // Народна армія. – 2013. – 29 липня.
- Сологуб О.** Героям повітряних таранів / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 1998. – № 10.
- Сологуб О.** «Кожну годину чути канонаду...» / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 1999. – № 4.
- Сологуб О.** Люди з легенди / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 1999. – № 8.
- Сологуб О.** Обпалені війною атестати / **О. Сологуб** // Народна армія. – 1999. – 15 липня.
- Сологуб О.** Курсом на Берлін / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2000. – № 3.
- Сологуб О.** Пішли в медсанбати... / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2000. – № 20.
- Сологуб О.** Из «боевого» детства / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2001. – № 1.
- Сологуб О.** 41-й...: початок війни народної / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2001. – № 13.
- Сологуб О.** Маршрутами вогненних рейсів / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2003. – № 16.
- Сологуб О.** День відкритих дверей / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2004. – № 17.
- Сологуб О.** Золоте сузір'я Героїв / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2004. – № 9.
- Сологуб О.** Голоси, у які цілились батареї / **О. Сологуб** // Ветеран України. – 2005. – № 24.
- Солонець А.** Бої місцевого значення / **А. Солонець, Т. Стріхарська** // Іменем Закону. – 2013. – № 18–19. – С. 24–25.
- Солонець А.** Перший день війни / **А. Солонець** // Моменти. – 2013. – № 7. – С. 10–11.
- Стоноженко Н.** Бійці у білих халатах / **Н. Стоноженко** // Третій тост. – 2009. – № 12.
- Стоноженко Н.** Панджшер ятрить у наших душах / **Н. Стоноженко** // Третій тост. – 2010. – № 19.
- Стріхарська Т.** Людина з легенди / **Т. Стріхарська** // Ветеран України. – 2009. – № 1.
- Сущук С.** До 60-річчя битви на Волзі / **С. Сущук** // Ветеран України. – 2002. – № 4.
- Третяк В.** В серцях живих / **В. Третяк, М. Філоненко** // Ветеран України. – 2007. – № 13.
- Філатова Н.** Бойцы вспоминают минувшие дни / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 2006. – № 24.
- Філатова Н.** ...І музи не мовчали / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 1998. – № 18.
- Філатова Н.** «Легко в парі йти» / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 1999. – № 8.
- Філатова Н.** Повітряні маршрути Недбайла / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 1999. – № 4.

- Філатова Н.** Виставка про події 40-х / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 2000. – № 8.
- Філатова Н.** Олівцем і пензлем... / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 2001. – № 4.
- Філатова Н.** Вічна цінність / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 2003. – № 8.
- Філатова Н.** Заради щастя дітей й онуків / **Н. Філатова** // Ветеран України. – 2003. – № 10.
- Філоненко М.** Безсмертний подвиг «матросовців» / **М. Філоненко** // Іменем Закону. – 2013. – № 25. – С. 20–21.
- Фоміна В.** Пишу листа із 45-го / **В. Фоміна** // Ветеран України. – 1999. – № 9.
- Фоміна В.** «Весна. Перемога. Пам'ять» / **В. Фоміна** // Ветеран України. – 2000. – № 12.
- Фоміна В.** Особлива нагорода / **В. Фоміна** // Ветеран України. – 2001. – № 9.
- Фоміна В.** Пам'ять серця / **В. Фоміна** // Ветеран України. – 2001. – № 10.
- Фоміна В.** За звиягугу і хоробрість / **В. Фоміна** // Ветеран України. – 2003. – № 22.
- Шарикова О.** «Беру відповідальність на себе» / **О. Шарикова** // Ветеран України. – 2000. – № 6.
- Швець І.** Світ дідусів і бабусь / **І. Швець** // Ветеран України. – 2000. – № 20.
- Швець І.** Така тяжка дорога додому / **І. Швець** // Третій тост. – 2009. – № 9.
- Шевченко М.** «Грос-лазарет» / **М. Шевченко** // Робітнича газета. – 1999. – 20 жовтня.
- Шевченко М.** Пошук триває: Про маловідомі сторінки війни / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 1999. – № 19.
- Шевченко М.** Біль пам'яті людської / **М. Шевченко, В. Смірнова** // Ветеран України. – 2001. – № 18.
- Шевченко М.** Йшов незламний / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2001. – № 2.
- Шевченко М.** Відродження Краснодона / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2002. – № 14.
- Шевченко М.** Зневага до праці музейників / **М. Шевченко, В. Смірнова** // Ветеран України. – 2002. – № 20.
- Шевченко М.** Любов і святість – Київ / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2003. – № 24.
- Шевченко М.** Поряд з народними месниками / **М. Шевченко, В. Смірнова** // Ветеран України. – 2003. – № 18.
- Шевченко М.** Він був солдатом... За нас із вами помирав / **М. Шевченко, Н. Смолярчук** // Жінка. – 2004. – № 5. – С. 1–2.
- Шевченко М.** Одна з мільйонів / **М. Шевченко** // Жінка. – 2005. – № 6. – С. 2–3.
- Шевченко М.** Минулому немає вороття / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2008. – № 19.
- Шевченко М.** Імена замість номерів / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2010. – № 9.

- Шевченко М.** Символи трагедії Голокосту / **М. Шевченко** // Культура і життя. – 2010. – № 5–6.
- Шевченко М.** На чолі народних месників / **М. Шевченко, В. Жуковський** // Ветеран України. – 2011. – № 17.
- Шевченко М.** У спільній боротьбі проти фашизму / **М. Шевченко** // Ветеран України. – 2011. – № 17.
- Шевченко Н.** Український фактор / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 1999. – № 19.
- Шевченко Н.** Цим і живемо... / Розмову вів В. Артеменко // Ветеран України. – 1999. – № 12.
- Шевченко Н.** Меморіал: сьогодні і завтра / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2000. – № 20.
- Шевченко Н.** Пам'ятати про минуле заради майбутнього / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2000. – № 23.
- Шевченко Н.** «Вклонімося великим тим рокам» / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2002. – 4.
- Шевченко Н.** На пульсі вимог сьогодення / **Н. Шевченко** // Ветеран України – 2002. – № 9.
- Шевченко Н.** До знаменних подій / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2003. – № 8.
- Шевченко Н.** З ім'ям «Козацького батька» / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2005. – № 21.
- Шевченко Н.** Маршрутами відряджень / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2006. – № 23.
- Шевченко Н.** Стежини до святинь / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2006. – № 6.
- Шевченко Н.** Корисно й цікаво / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2007. – № 13.
- Шевченко Н.** Святі цінності Меморіалу / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2010. – № 10.
- Шевченко Н.** Під знаком пам'ятних ювілеїв / **Н. Шевченко** // Ветеран України. – 2011. – № 2.
- Шевченко Н.** Пам'ять, яка об'єднує / Розмову вів Євген Букет // Слово Просвіти – 2012. – № 25.
- Янковенко О.** В трудных сражениях / **О. Янковенко** // Ветеран України. – 2005. – № 3.
- Янковенко О.** Друга річниця війни / **О. Янковенко** // Іменем Закону. – 2013. – № 27. – С. 24–25.
- Яхнівський В.** «На фронтах істотних змін не відбулося...» / **В. Яхнівський** // Іменем Закону. – 2013. – № 15. – С. 18–19.

**УКЛАДАЧІ:**

**Наталія Василівна ВАЛЬЧЕНКО (провідний бібліотекар),  
Наталія Анатоліївна ПОЛІЩУК (бібліотекар І категорії)**

## НАШІ АВТОРИ

---

**Васильєва Ірина Петрівна** – завідувач науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

**Войцехівська Ірина Нінелівна** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

**Гриценко Валерій Петрович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Двірна Катерина Петрівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

**Єрмолаєва Ірина Василівна** – завідувач наукового відділу з обліку музейних колекцій Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Жуковська Анна Іванівна** – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Ковальчук Іван Петрович** – генеральний директор Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

**Костилева Світлана Олександрівна** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ)

**Куцаєва Тамара Олександрівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Легасова Любов Володимирівна** – заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

**Марчук Володимир Станіславович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острозь)

**Рибченко Людмила Вікторівна** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Сербіна Інна Петрівна** – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Сімперович Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Трофимович Володимир Васильович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острозь)

**Філатова Наталія Станіславівна** – завідувач відділу науково-освітньої роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Філоненко Михайло Павлович** – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

**Фоміна Віра Петрівна** – завідувач науково-методичного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС  
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ  
1941–1945 РОКІВ»**

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук,  
Л.В. Легасова (голова колегії), О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор),  
О.М. Майборода, І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),  
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),  
С.В. Нікітіна (верстка)

**УДК 355.48(430:47)**

**Військово-історичний меридіан. – Спецвипуск: 3 досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – 198 с.**